В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко

"Братня" навала

Війни Росії проти України XII–XXI ст.

Усім, хто боронив незалежність України

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук,
Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко

«БРАТНЯ» НАВАЛА

Війни Росії проти України XII–XXI ст.

Київ – 2016

ББК 63.3(4Укр)
Б 87

Б 87 **В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко.** «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. – Київ, 2016. – 248 с.

За загальною редакцією *Віктора Брехуненка*

ISBN 978-966-02-7743-4

У книзі в науково-популярному форматі розглядаються численні російсько-українські війни включно з Вітчизняною війною українців за незалежність, яка розпочалася зі вторгнення російських окупантів в Україну в лютому 2014 р. Простежено, що коріння цих війн сягають XII ст. Показано, що саме війни як втілення постійних агресивних планів Московії / Росії заволодіти українськими землями визначали головну вісь російсько-українських стосунків. Описано мотиви, визрівання та хронологію війн, перебіг військових дій, наслідки війн та їхній вплив на українську перспективу. Вітчизняна війна, яку Україні доводиться вести з 2014 р., розглядається на тлі перегуків між путінською агресією та московськими стратегіями війн проти України XV–XX ст.

Для всіх, хто цікавиться історією українсько-російських стосунків та історією України загалом.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України як науково-популярне видання (протокол № 7 від 13.10.2015 р.)

ISBN 978-966-02-7743-4

ЗМІСТ

Передмова

«Спільне минуле», «тісне переплетення історичних доль», «глибоке усвідомлення нерозривної єдності» – подібні пафосні епітети не втомлюються прикладати до історії українсько-російських стосунків московські політики та й більшість інтелектуалів. Не відстає й частина української верхівки, вражена хронічним вірусом меншовартості. Насправді ж подібні голосні заяви не витримують навіть елементарної перевірки на історичному матеріалі. Вони є нічим іншим, як відвертою ідеологічною маніпуляцією, покликаною підкріпити нібито «історичними аргументами» наміри Кремля будь-що втримати Україну на своїй орбіті. Не маючи майже нічого спільного з реальною канвою українсько-російських взаємин, такий образ приховує їхню справжню сутність, яка полягає в нескінченному потоці непорозумінь та збройних конфліктів.

Починаючи від часів Середньовічної Української держави – Київської Русі (або просто Русі) – протистояння ніколи не вигасало, відтінюючи ще й питомі відмінності між українським світом як органічної частини Європи та російським, закроєним на зовсім інший цивілізаційний лад. Візитівкою українсько-російських стосунків є не обопільне усвідомлення українців та росіян нібито спільності історичних коренів чи належності до одного «народу», а навпаки – постійна протидія українського світу планам Московії / Росії поглинути Україну. ***Московська експансія, яка розпочалася з кінця XV ст., до сьогодні визначає єство українсько-російських взаємин.*** Її похідними є заперечення самобутності українського етносу, подання його як частини «русского міра» та прагнення стерти з лиця землі все українське шляхом цілковитого зросійщення українців.

Увесь час українці демонстрували, що сприймають московитів / росіян як цілковито «інших», а Московію / Росію як чужу незвідану планету. Особливо це стало помітно після Переяславської ради 1654 р., коли доти епізодичні контакти переросли в тісніші стосунки і вже не тільки вище православне духівництво та частина козаків, а й ширший загал українського суспільства отримав змогу роздивитися московитів зблизька. Принесло це мало втіхи. Переяслав 1654 р., який з точки зору Б. Хмельницького був суто тактичним кроком, призначеним використати Москву для остаточної перемоги над

Річчю Посполитою, а також для міжнародного визнання відновленої Української держави та її правителя-гетьмана, став не відправним пунктом зближення, а каталізатором взаємного несприйняття, війн і трагедій. Уже в 1658 р. спалахнула перша відкрита війна між Московією та відновленою Українською державою – Гетьманщиною, існування якої Москва не могла знести. Далі пішли не менш криваві війни за долю України. Лише ліквідація Гетьманщини в 1764 р. на час загнали протиріччя під спід. І XIX ст. стало добою натхненної реалізації Російською імперією стратегії утворення так званої «великої російської нації» коштом русифікації українців та білорусів.

Але на початку XX ст. українсько-російське протистояння спалахнуло з новою силою. Війна за незалежність проти більшовицької Росії тривала упродовж 1917–1921 рр., виливишсь після поразки Української Народної Республіки в розгалужену партизанську війну. Потім знекровлена Україна стала жертвою цинічно організованого Москвою страхітливого Голодомору-Геноциду, а роки Другої світової війни породили вперте збройне протистояння між Українською повстанською армією та СРСР. Остаточно придушити жертовний збройний опір Москва зуміла лише в 1960-ті рр.

Сучасна Вітчизняна війна за незалежність, розпочата у відповідь на агресію Росії в лютому 2014 р., є прямим продовженням кількастолітнього протиборства українського світу московській експансії, тому просто не могла не відчувати на собі вплив попередніх протистоянь.

Розділ 1
Біля джерел російсько-українських воєн (XII–XIII ст.)

Своїми коріннями російсько-українські війни сягають часів Середньовічної Української держави – Київської Русі (Русі). Хоча тоді Московії/Росії ще не існувало, але у XII ст. на території її майбутнього історичного ядра – північно-східних землях Русі – утворилися Суздальське та Ростовське удільні князівства, правителі яких (князі) і започаткували довгий перелік війн з українським світом. До складу Середньовічної Української держави ці землі були включені на початку X ст, Спершу приєднана територія входила до складу Чернігівського князівства. Згодом тут виникло окреме княжіння.

Середньовічна Українська держава ніколи не була унітарною, натомість мала вигляд конгломерату удільних князівств. Очолював державу володар Київського князівства – головного серед уділів. Владу великого київського князя місцеві князі – чернігівський, переяславський, галицький та інші – визнавали на підставі укладених договорів, що відповідало західноєвропейській моделі організації суспільства. Ці договори часто скріплювалися цілуванням хреста. За таких умов відносини між Києвом і місцевими князівствами були пересипані періодичними конфліктами, які нерідко виливалися в походи князів на Київ, повалення великого київського князя чи навпаки – в придушення бунту великим київським князем. Якщо комусь із супротивників вдавалося вціліти у збройних сутичках, великий київський князь – старий чи новий – міг перевести їх до інших менш престижних князівств або взагалі позбавити права на будь-який з уділів. В останньому випадку горе-князі ставали *ізгоями*.

Влада князя ні в Києві, ні на місцях ніколи не була абсолютною й обмежувалася насамперед вічем – зборами вільних людей (передусім городян). Великим впливом користувалася також Церква в особі київського митрополита та єпископів. Традиції народовладдя в середньовічній Україні мали довгу історію та глибоко вкорінились у суспільній свідомості, пізніше виринувши в організації козацького самоуправління та принциповому відторгненні навіть самої ідеї необмеженої влади правителя. У часи ж Київської Русі князь завжди мусив оглядатися на віче, адже ігнорування волі

громади, могло спровокувати повстання, а то й загрожувало втратою престолу. Урочисте ж посадження на князівській стіл проводила Церква. Тож і на її волю князь мав зважати.

Проте на північно-східних теренах держави, майбутній Московії, влада князя від самого початку була набагато менше обмежена вічем ніж де інде. Вічова традиція не мала тут коренів, а була в тутешні міста занесена переселенцями з України й не змогла утвердитися тією мірою, як у центральних князівствах. Зумовлювалося це тим, що князь приходив князювати на чужу землю, де слід було вкорінювати свою владу, ненависну для місцевого населення. Разом з дружиною він був оточений фінно-угорською людністю, ще слабо розбавленою вихідцями з питомих земель Середньовічної Української держави. А отже самі умови князювання викликали потребу в набагато сильнішій князівській руці, унеможливлюючи повторення традиційного для Русі сценарію стосунків між князем і громадою. Саме тому в північно-східних князівствах, Суздальському та Ростовському, було запущено механізм формування майбутньої деспотичної системи, того пагона, з якого пізніше й виросла самодержавна Московська держава, цілком інакше влаштована, ніж український світ.

Виразно дороги питомої України-Руси та приєднаних до неї північно-східних земель розійшлися вже в часи князювання ростово-суздальського князя Андрія Юрійовича (Боголюбського), в особі якого, за словами російського історика В. Ключевського, «великорос вперше виступив на історичну сцену». Цей князь був канонізований російською церквою у 1702 р. як благовірний, що було одним з елементів формування ідеологічного підґрунтя для проголошення Петром І Московського князівства Російською імперією. У науковій літературі початок самостійного правління Андрія Боголюбського подекуди визначається як зародження Російської національної держави.

Андрій народився на початку другого десятиліття XII ст. від шлюбу князя Юрія Володимировича (Долгорукого) і доньки половецького хана Аепи. Саме від матері майбутній ворог Києва успадкував монголоїдні риси обличчя, наявність яких з'ясувало дослідження його черепа в 1934 р. Тоді ж ленінградська рентгено-антропологічна лабораторія Державного рентгенологічного інституту піддала ретельному аналізові кістяк Андрія Боголюбського. Було доведено, що князь вирізнявся значною фізичною силою, хоча й мав зрощені шийні хребці, а також страждав на спонділез та остеохандроз, які обмежували рухливість хребта. Через вроджену хворобу голова князя завжди була трохи піднята вгору, що надавало обличчю гордовитого та презирливого виразу. Хвороби наклали відбиток не тільки

Мапа Середньовічної Української держави
(Київська Русь, Русь, Україна-Русь) XI ст.

Територія України-Руси (1054)

Західні землі, приєднані за князя Володимира Святославича

Північно-західні землі, приєднані за Ярослава Володимировича

Походи Святослава Ігоревича

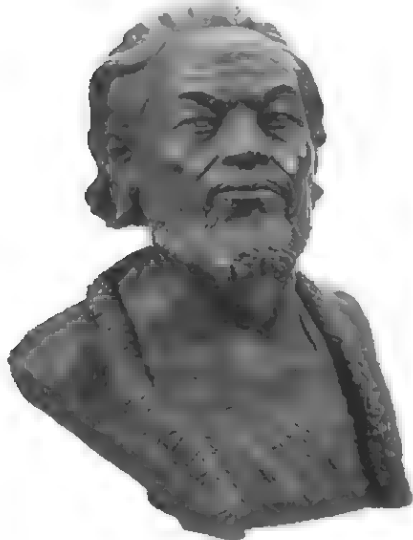
Кордони Візантійської імперії

на зовнішність, але й на характер Андрія Боголюбського. Дослідження вченими особливостей ендокринної системи князя встановило, що він був дратівливим та запальним, міг бурхливо реагувати на будь-який незначний подразник. Часті емоційні спалахи були для нього нормою, а рішення нерідко ухвалювалися саме під впливом хвилевого настрою.

З'ясовані за допомогою методів точних наук базові фізичні характеристики Андрія Боголюбського та створений на цій підставі його психологічний портрет суттєво відрізняється від того образу тихого худорлявого князя з виразними слов'янськими рисами обличчя, який упродовж століть навіювала російська ідеологічна машина і втілення якого нині можемо бачити, наприклад, на іконах. Це зрозуміло, адже для «засновника національної Російської держави» психічно неврівноважений князь з обличчям виразно монголоїдного типу мало підходить. Тож і довелося зробити заднім числом, так би мовити, «пластичну операцію».

Батько Андрія князь Юрій Долгорукий ще діяв за тими неписаними правилами, які відфільтрувалися у середовищі князів. Відчувши у собі сили та амбіції позмагатися за столичний київський стіл, він активно роздмухував князівську міжусобицю, шукаючи союзників проти великого київського князя. У таких випадках, як тільки кому з місцевих князів таланило сісти в Києві, він одразу намагався залізною рукою придушити війну за столицю та утвердити свою владу над місцевими князями й у такий спосіб зміцнював державу. Юрій Долгорукий планував після того, як осяде в Києві, передати Андрію один з уділів, розташованих на питомих землях Середньовічної Української держави, а не Ростовське чи Суздальське князівства. Натомість два останні зарезервував для молодших синів, змусивши місцеве населення цілувати хрест на знак згоди.

У 1149 р., взявши гору у черговій князівській міжусобиці, Юрій Долгорукий таки став великим київським князем, а розташований поруч Вишгород передав в управління Андрієві. Той брав участь у боротьбі за збереження за батьком київського столу та воював на Волині, на деякий час захопивши кілька міст. Проте у підсумку ця боротьба, у якій основним опонентом Юрія Долгорукого був Ізяслав Мстиславич, закінчилася поразкою ростово-суздальського князя. Ніби передчуваючи її, у 1151 р. Андрій відпросився у батька назад до Суздаля. Через деякий час Юрій Долгорукий зазнав поразки під Городком від об'єднаного війська князів на чолі з Ізяславом Мстиславичем і був змушений скласти зброю та цілувати хрест, що зрікається претензій на Київ і «*їде вже до Суздаля*». Проте через чотири роки, як тільки войовничий Ізяслав Мстиславович помер, Юрію Долгорукому знову

1 2

Портрет Андрія Боголюбського
1) виконаний М. Герасимовим за черепом князя;
2) виконаний на російських іконах.

вдалося посісти великокнязівський стіл. Тоді він удруге перевів сина Андрія до Вишгорода. Показово, однак, що звідти Боголюбський майже одразу втік назад до Суздаля, та ще й злодійськи прихопивши з собою чудотворну ікону Пресвятої Богородиці Вишгородської, яку нині шанують у Росії під назвою Богоматері Володимирської, видаючи за суто російську спадщину. Про ці події літописець пише так: «*У тім же році пішов Андрій від отця свого із Вишгорода в Суздаль від отчої волі. І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці.., і накував на неї більше тридцяти гривень золота, опріч срібла, і опріч каменя дорогого, і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі*».

Великий князь київський Юрій Долгорукий помер 15 травня 1157 р. внаслідок тижневої хвороби, яка почалася після святкування Вознесіння у митаря Петрила. Не виключено, що князь був отруєний, адже кияни, які не дуже-то шанували ростово-суздальського князя, одразу після його смерті розграбували княжі маєтності, а також побили й відібрали майно в його сина Гліба та інших суздальців. Великим київським князем тоді

став, зі згоди киян, Ізяслав Давидович. Приблизно в цей же час ростовці, суздальці та володимирці проголосили своїм князем Андрія Боголюбського, який ненадовго відійшов від змагань за київський стіл і мало втручався у справи центральних князівств.

Але саме тоді у діяльності цього князя почали виразно проявлятися риси, які проливали світло на те, чому він так некомфортно почував себе у Вишгороді, не бажав там правити й перебувати біля батька. Утілення в життя цих глибинних настанов Андрія Боголюбського у підсумку протиставили Ростово-Суздальське князівство усім іншим землям Середньовічної Української держави, давши старт його відділенню від Києва та перетворенню на зародок майбутньої московської деспотії.

Понад усе – і це найголовніше – Андрій Боголюбський як князь прагнув необмеженої особистої влади. У Києві ж та Вишгороді через давні вічові традиції досягти цього було несила. Андрій Боголюбський міг наочно переконатися у цьому під час боротьби за великокнязівський стіл між його батьком та Ізяславом Мстиславичем, коли кияни з радістю зустріли Ізяслава та захопили в полон «*дружини Юрієвої багато по Києву*». Натомість на північному сході вічові традиції, існуючи в ослабленому вигляді, не пустили корінь так глибоко, щоб нейтралізувати волю князя до деспотичної форми правління. І хоча на князювання Андрій Боголюбський все ж таки був обраний ростовцями та суздальцями, але відразу ж взявся обмежувати роль віча, розпочавши з перенесення столиці своєї землі до Володимира-на-Клязьмі, суздальського передмістя, де віча не було взагалі. Проте на перших порах він і тут почувався не так вільно, тому в 1162 р. вигнав з Ростово-Суздальського князівства своїх братів Мстислава, Василька та Всеволода, мачуху, двох небожів, а також «*мужів отця свого найзначніших*», оточив себе служилими людьми, яких літописець іменує «*милостниками*» та «*подручниками*», тобто тими, хто повністю був залежний від милості чи гніву можновладця.

Інший ключовий момент полягав у тому, що на Київ та змагання князів за головний у державі київський стіл Андрій Боголюбський дивився інакше, ніж решта князів. Якщо кожен з них, якщо почувався хоч трохи удатним, марив стати великим київським князем і навіки осісти в столичному місті Києві, то Андрій навпаки волів знищити Київ та перенести столицю до свого Володимира-на-Клязьмі, нав'язавши всій державі князівську деспотію, неприйнятну для питомих українських земель. Задля цього було взято курс на те, щоб у свідомості тогочасної людини сформувати уявлення про першість Володимира над Києвом. Оскільки ж

зіпертися на якісь реальні для цього історичні підстави не випадало через їхню відсутність, Андрій Боголюбський вдався до перевіреного віками способу, який, до речі, активно культивують у Росії донині, – мавпування чужих досягнень та святинь впереміш з привласненням вершинних зразків чужого культурного доробку. Відтак у Володимирі було розгорнуто велике будівництво з метою банально відтворити в ньому образ Києва й у такий спосіб нібито перенести сюди сакральний простір головного українського міста й затьмарити свіжою величчю сивочолий Київ. Зокрема, зводиться величезний Успенський собор, до якого вели знову ж таки Золоті Ворота́. З не меншою пишністю розбудовується заміська резиденція князя – Боголюбово, спеціально закладена, як занотував літописець, на тій же відстані від Володимира, що й Вишгород від Києва. До Боголюбова перемістили й раніше викрадену з Вишгорода ікону Пресвятої Богородиці. Зрештою, Андрій Боголюбський пробує створити Ростово-Суздальську митрополію та ліквідувати підпорядкування Києву по церковній лінії, яке заважало і утвердженню деспотичної влади, і перетворенню Ростово-Суздальського князівства на головне.

У 1162 р. Андрій Боголюбський змістив ростовського єпископа Леона, який перед тим замінив брутально відстороненого раніше єпископа Нестора. Літописець повідомляє, що Леон постраждав нібито через відмову дозволити князеві їсти м'ясо по пісних днях – у середу та п'ятницю. Але справжня причина полягала в іншому: єпископ визнавав, насамперед, владу київського митрополита і вже потім – владу князя Андрія. А деспотично налаштований Боголюбський хотів отримати на кафедру повністю відданого владику, «подручника», який би безпосередньо підпорядковувався константинопольському патріарху, на практиці ж підлягаючи тільки йому – князю. З цією метою того ж 1162 р. посольство князя добивалося в Константинополі від патріарха Луки Хрисоверга не тільки відділення Володимира-на-Клязьмі від Ростовської єпархії, а й заснування окремої володимирської митрополії. На сан володимирського митрополита претендував суздальський ігумен Федір (Федорець), як свідчить літопис, пройдисвіт і садист. Але з наскоку досягти свого Андрію Боголюбському не вдалося. Через шість років уже сам Федорець прибув до Константинополя, де намагався переконати патріарха, що київський митрополит нібито помер. Та максимум, що отримав – сан ростовського єпископа. Повертаючись додому, новопризначений єпископ всупереч традиції оминув Київ, де мав би отримати благословення у київського митрополита. Шокований митрополит розіслав по ростовській єпархії листи

з вимогою не визнавати Федора, допоки той не прийме благословення від Києва. Заклики подіяли, і від новопризначеного єпископа відвернулася майже вся паства разом з місцевим духівництвом. Тоді Федорець розгорнув у Ростові справжній терор проти незгодних з його владою. Кульмінацією протистояння стали в 1172 р. арешт та скалічення у Києві Федорця як єретика, коли той через повстання пастви та вигнання його з кафедри таки пішов за благословенням до митрополита.

Тож, Андрію Боголюбському, попри всі старання, так і не вдалося позбутися опіки київського митрополита, створити на Клязьмі новий «Богоспасенний град» і стати самодержцем у своєму уділі. Це підштовхнуло його до спроб вирішити проблему, які вперше з пронизливою відвертістю продемонстрували, що йдеться не про типове змагання князів за те, щоб стати головним у державі князем – київським, а про ціннісне протистояння в рамках Середньовічної Української держави між українським світом і зародком майбутньої деспотичної Московії.

12 березня 1169 р. під час чергового спалаху князівської міжусобиці військо сина Андрія Боголюбського Мстислава оволоділо Києвом. Звісно, захоплення міста під час князівських протистоянь не було чимось новим: таке траплялось в історії не раз. Проте, на відміну від попередніх випадків, Київ вперше зазнав просто таки тотального руйнування та грабунку. Літописець описує ці події в найтрагічніших барвах: «*Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий день, у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі ці смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтішима, і сльози безперестанні*».

Ще важливішим є той факт, що Андрій Боголюбський не осів у Києві, як це до нього робили усі князі, яким вдавалося захопити вимріяну столицю. Як переконаний прибічник необмежної князівської влади, володимиро-суздальський князь не хотів володіти містом, мешканці якого здавна культивували вічові традиції. Саме тому воно було сплюндроване, а награбоване в київських церквах начиння, вивезені ікони та книги

прикрасили володимирські та боголюбські храми. На київський стіл Боголюбський посадив молодшого брата Гліба, а після смерті останнього – небожа Романа Ростиславича. Це виразно вказувало на те, що Київ цілеспрямовано прагнули позбавити політичної та сакральної першості, звівши до удільного міста та керуючи ним через своїх князів-«подручників» з далекого Володимира.

У 1172 р. Андрій Боголюбський, розлючений непокорою київського митрополита Костянтина II та князя Романа, організовує новий похід на Київ, набагато більший за своїм розмахом. Тільки воїнів князя – ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців та рязанців – літописець нараховує п'ятдесят тисяч. А були ще й дружини союзників – полоцького, турівського, пінського, городенського, чернігівського, новгород-сіверського, путивльського, торчеського та смоленського князів. Тож військо, навіть якщо цифри літописцем перебільшені, було все ж доволі великим. Однак похід завершився жорстокою поразкою. Війська Боголюбського були розбиті під Києвом восени 1173 р. Як пише літописець, «*прийшли бо вони зарозумілими, а смиренними одійшли у доми свої*». Тож оволодіти Києвом вдруге та остаточно знищити місто-конкурента Андрію Боголюбському не вдалося. Невдовзі, в ніч з 28 на 29 червня 1174 р., князь був жорстоко вбитий власними «подручниками».

Вбивство князя Андрія Боголюбського.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Почалися грабунки, а нащадки Андрія розгорнули боротьбу за батьківську спадщину.

Але попри те, що смерть Боголюбського не дозволила йому втілити свою програму в життя, саме від нього розпочалося фактичне відділення Ростово-Суздальського князівства від Середньовічної Української держави та формування на його території деспотичної системи правління, основним конкурентом якої виступав саме Київ як політичний та сакральний центр, що цементував просякнутий демократичними вічовими традиціями устрій держави.

Спадкоємець Андрія Боголюбського, його син Всеволод, який прийшов до влади у Ростово-Суздальському князівстві внаслідок перемоги у боротьбі з родичами, продовжив політику свого батька, спрямовану на зміцнення князівської влади. Новий князь спирався на службових людей молодих міст, де вічеві традиції були надзвичайно слабкими, та усував старе боярство від влади. Паралельно Всеволод тримався лінії на послаблення Києва, головного противника на шляху до нав'язування на усьому просторі Середньовічної Української держави нової моделі організації суспільства і влади. На відміну від батька, він таки домігся виділення з Ростовської єпархії окремої Володимиро-Суздальської, чим послабив вплив київських митрополитів у своїх землях. Всеволод активно підтримував князів-конкурентів у боротьбі за київський стіл, що, зрештою, вилилося в захоплення та пограбування Києва 1203 р. військами смоленського князя Рюрика Ростиславича спільно з союзниками половцями. Події 1203 р. сучасники вважали навіть трагічнішими за погром 1169 р.

Вирішального поштовху до того, щоб остаточно розійшлися дороги Києва та Володимира-на-Клязьмі й у підсумку з'явилася окрема Московська держава, надала монгольська навала 1237–1240 рр. На тлі величезних руйнувань, загибелі багатьох князів та дружинників, нащадкам Андрія Боголюбського вдалося завершити процес виходу Володимиро-Суздальського князівства з-під тіні Києва. Син Всеволода Ярослав у 1243 р. першим з князів прибув до ставки хана Батия та отримав ярлик на «*старійшинство у руських землях*». Цим актом фактично була зламана вся система європейських суспільних відносин, коли кожен князь обирався вічем. Натомість князівська влада стала складовою ординської вертикалі. Ярослав Всеволодович, отримавши ярлик на велике княжіння, залишився у Володимирі, а в Києві перебував його намісник. Так на деякий час була фактично закріплена політична першість Володимира над Києвом. З часом з розореного Києва до Володимира була перенесена митрополія.

Спочатку це сталося де-факто (митрополити перебували у Володимирі, хоча київський престол залишався офіційною резиденцією), а потім де-юре, у 1299 р., уже при нащадках Ярослава, які продовжили політику свого батька (Олександр Ярославич), діда (Андрій Ярославич) та прадіда (Іван Андрійович Калита). Ці князі опиралися на Орду, жорстоко придушуючи будь-який спротив їй та руйнуючи міста-конкуренти. Зокрема, у 1327 р., Іван Калита потопив у крові антиординське повстання у Твері, чим фактично купив собі ярлик на велике княжіння.

У такий спосіб північно-східні князівства були включені в систему ординського світу, що призвело до остаточного закріплення тут деспотичної традиції. Ця територія фактично стала одним з улусів Золотої Орди. Від монголів була перейнята і жорстка форма управління державою. При цьому поступово провідні позиції в регіоні посідає Московське князівство. Натомість доля осьових у Середньовічній Українській державі князівств – центральних та південно-західних склалася інакше. Очолювані Галицько-Волинським князівством, вони обрали шлях продовження боротьби з Ордою, союзником якої виступали тепер і північно-східні князі. Боротьба ця тривала з перемінним успіхом, однак вона, тим не менш, дозволила питомим українським землям зберегти свій цивілізаційний код, європейський у своїй основі.

Розділ 2
Експансія Московської держави на українські землі у XV – XVI ст.: війни за «київську спадщину»

2.1. Війна 1492–1494 рр.

Прагнучи лідерства серед північно-східних князівств й використовуючи при цьому свою запопадливість перед Золотою Ордою, Московське князівство від другої третини XIV ст. увійшло в понад двовіковий період протистояння з Великим князівством Литовським за «київську спадщину», тобто за володіння питомими землями Середньовічної Української держави. Ще навіть не підкоривши ближчі північно-східні уламки останньої, Москва заявила про свої претензії на Смоленськ та Чернігово-Сіверщину. У 1352 р. похід московського війська на Смоленськ закінчився переможно, і Смоленське князівство ненадовго стало васалом московського князя. Відтоді й до 1404 р. між Москвою та Литвою з перемінним успіхом точилися змагання за Смоленськ, аж поки великий литовський князь Вітовт не закріпив його за своєю державою на понад століття.

На той час більшість українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, основна частина Волині та Східне Поділля) вже перебували у складі Великого князівства Литовського, Західне ж Поділля, Галичина та Західна Волинь після затяжного литовсько-польського протистояння опинилися в кінцевому рахунку у складі Корони Польської. З огляду на географію головним конкурентом Москви стало Велике князівство Литовське, яке після різкого розширення за рахунок «київської спадщини» прибрало офіційну назву – «*Велике князівство Литовське і Руське*». Пізніше до неї було долучено ще один маркер – *Жемантійське*. Довга назва відбивала особливості формування території за рахунок трьох народів – Литви, Русі (України) та Жмуді, вказуючи також на визначну роль руської (української) складової. Саме прилучення до питомої Литви українсько-білоруських земель відіграло ключову роль в усій східноєвропейській історії.

Значення впливу «київської спадщини» на економіку, суспільні відносини, військову потугу, культуру Великого князівства Литовського

Історична українська земля Чернігово-Сіверщина

важко переоцінити. Достатньо буде сказати, приміром, що кодекс законів Середньовічної Української держави – «Руська правда» – виконував аналогічну роль і у Великому князівстві Литовському і Руському, а руська (українська) мова стала державною. Крім того, ця держава була конфедера- цією місцевих земель, кожна з яких зберігала свої внутрішні особливості, підтверджені земськими привілеями. При цьому довгий час зберігалися українські князівства, а останнє з них – Київське – було ліквідоване тільки

в 1471 р. Відтак в умовах відсутності на питомих землях Середньовічної Української держави власних тенденцій до відновлення колишньої єдності з правителем-князем на чолі Велике князівство Литовське і Руське фактично виконало функцію нового об'єднавчого центру для більшої їх частини, хоча, звісно, й не було властиво українською державою. А тому руські (українські) князі сприймали його зовсім інакше, ніж деспотичну Москву, яка прагнула нав'язати свою владу з брутальним перелицюванням життя за своєю деспотичною подобою, як це зробила з Тверським князівством, Новгородом, Псковом та іншими ближчими сусідами. І на війни Москви з Литвою українська еліта дивилася як на свої власні війни проти агресора, беручи в них активну участь. Пізніше, у 1569 р., якраз загроза упокорення Москвою підштовхнула українських князів погодитися на об'єднання Великого князівства Литовського та Руського і Корони Польської в одну державу – Річ Посполиту. Характерно, що вже в цих війнах в арсеналі Москви з'явилися підходи, які згодом постійно використовуватимуться нею під час війн з Українською державою і в XVII–XVIII ст., і в XX ст. і навіть під час новітньої російсько-української війни, яка спалахнула у 2014 р.

Першою під удар вже наприкінці XV ст. потрапила територіально найближча до Москви українська земля – Чернігово-Сіверщина, – в межах якої на півночі та північному сході перебували такі знакові міста, як: Гомель, Стародуб, Мглин, Почеп, Брянськ, Рильськ, Курськ, Трубчевськ, Путивль. Ще у 1480-ті рр. кордон між Московією та Великим князівством Литовським і Руським проходив лише за 150 км від Москви у верхів'ях р. Ока. Проте до кінця 1494 р. Москві вдалося поширити свою владу на межиріччя верхньої Оки та Десни, яке відділяло Чернігово-Сіверщину від Московії і яким володіли так звані верхівські князі, нащадки князя Михайла Всеволодовича Чернігівського – Воротинські, Одоєвські, Оболенські, Торуські, Бельовські та ін.

Москва вдало використала саме межовий статус верхівських князівств, які хоча й визнавали зверхність великого литовського князя, але за литовсько-московською угодою 1449 р., мали право вийти з-під неї. Так-от, після того, як великий литовський князь Казимир недалекоглядно почав зазіхати на удільні права верхівських князів Одоєвських на московську службу у 1473 р. перейшов зі своїми землями князь Іван Одоєвський зі своїм уділом, а у 1480-ті рр. – ще деякі з Одоєвських, а також князі Іван Бельовський та Іван Воротинський. У 1489 р. Москва вже пішла військом на Воротинськ, чим змусила князя Дмитра Воротинського перейти на її бік. Казимир бурхливо протестував, але великий московський князь Іван III,

відчувши смак здобичі, тиснув далі з метою заокруглити свої володіння коштом решти верхівських князівств. Війна з великим князівством Литовським і Руським висіла в повітрі.

Готуючись до неї, Іван III зумів зв'язати руки противнику, уклавши союз з кримським ханом Менглі-Гіреєм, спрямований проти Литви і Польщі. Татари мали плюндрувати українські землі, щоб ослабити противника Москви. Стимульований Іваном III Менглі-Гірей у 1482 р. здійснив свій перший страхітливий погром Київщини, понищивши поселення та спаливши сам Київ. Далі аж до 1506 р. татари щорічно, а то й частіше накочувалися на Київщину, Поділля, Волинь, Галичину, завдаючи спустошень і відволікаючи сили.

Під такий сприятливий для неї супровід Москва й розпочала в 1492 р. свою першу війну з Великим князівством Литовським і Руським. Спусковим гачком стала смерть великого литовського князя Казимира 7 червня 1492 р. Вже в серпні три московські армії розпочали наступ на Литву. Перша вдарила у верхів'ї Оки на Мценськ, друга – на Смоленську землю, третя діяла в центрі, спаливши Мосальськ. Спадкоємець Казимира Олександр не зумів дати гідну відсіч. Військо князя Семена Можайського та смоленського воєводи Юрія Глібовича відступило, так і не прийнявши бою, а чергові напади татар 1492–1493 рр. унеможливили перекидання сюди війська українських князів. Тож оборона була фактично віддана на відкуп місцевим верхівським князям, через що більша частина їх перейшла на бік сильнішого. За мирним договором 1494 р., пафосно названим «вічним миром», Литва втратила верхів'я Оки з містами Перемишль, Козельськ, Одоїв, а також Вязьму, чим було узаконено перехід під руку Москви тих верхівських князів, які це вже зробили. Але сторони зобов'язувалися надалі не переманювати князів з їхніми землями. На знак примирення Іван III видав свою доньку Олену за великого литовського князя Олександра. Не в останню чергу поступки, на які пішла Литва, були зумовлені її сподіваннями розв'язати собі руки для вирішення кримської проблеми, щоб уже потім сконцентруватися на Москві та відбити своє.

У цій війні взяли участь й українські князі Костянтин і Михайло Острозькі та ймовірно якась частина української шляхти, але значного впливу на перебіг подій вони не мали. Проте для Костянтина Острозького це був неоціненний досвід, який знадобиться йому у майбутніх війнах з Московією, наступна з яких розпочнеться вже через шість років.

Території, відібрані Московією під час війни 1492–1494 рр.

кордон з Московією

територія, захоплена Московією

кордон з Московією після війни 1500–1503 рр

2.2. Війна 1500–1503 рр.

Збадьорена успіхом, Москва не думала зупинятися. Навпаки доволі легко підбивши верхівські князівства, Іван III лише розохотився й тепер відкрито заявив про свої претензії вже на всю «київську спадщину». Ще у 1480-х рр. великий московський князь пробував називати себе «государем всія Русі», далекосяжно натякаючи, що вважає всі землі колишньої Середньовічної Української держави / Русі своєю «отчиною». Коли ж до його ніг упав перший плід – верхівські князівства – то використав цей вираз у листі до великого литовського князя Олександра. І хоча перший млинець виявився глевким (Олександр навідріз відмовився визнавати за ним цей титул) стало остаточно зрозуміло, якими безмежними є московські амбіції.

Найближчою ж ціллю Івана III стала Чернігово-Сіверщина, яка після 1494 р. стала прикордонною землею. Москва вдалася до тактики, випробуваної раніше – переманювання місцевих князів. Сприяла цьому специфічна ситуація, яка склалася на цій землі. У 1453–1454 рр. Литва недалекоглядно надавала тут уділи князям-втікачам з Московії Івану Шем'ятичу та Івану Можайському, які перебували в опозиції до великого московського князя. Цих князів сподівалися використати під час змагань з Москвою й розглядали як своїх претендентів на московський трон. Їм пожалували Новгород-Сіверський, Стародуб, Гомель, Рильськ. Але наприкінці XV ст. з'ясувалося, що сталося, як у відомому прислів'ї: Литва, плетучи для Москви тенета, потрапила у них сама. Іван III таємно домовився зі спадкоємцями Івана Можайського та Івана Шем'ятича (відповідно, Семеном та Василем) про їхній перехід під свою зверхність, обіцяючи зберегти за ними сіверські уділи та забути всі кривди. Такі дії різко суперечили духу і букві «вічного миру» 1494 р., демонструючи, що договір з Москвою не вартий того паперу, на якому підписаний. Водночас вони до болю нагадували підготовку до прилучення верхівських князівств. Це засвідчує, що **Москва вже опрацювала дві особливі стратегії для війн із сусідами: 1) попереднє формування промосковської «п'ятої колони» в середовищі вірогідного противника; 2) подання своєї агресії за внутрішній конфлікт.** У подальшому обидві стратегії будуть використані Москвою не раз, зокрема і під час війни, розв'язаної проти України у 2014 р.

Вибравши слушний час, Іван III у травні 1500 р. через свого посла Телешова оголосив війну Великому князівству Литовському і Руському. За привід до війни було використано релігійне питання. Олександра звинуватили у тому, що він нібито примушує Олену до католицизму та переслідує

православних взагалі. Обидва закиди були висмоктані з пальця, але мали на меті відбілити відкрите порушення «вічного миру» 1494 р. Налаштовані зрадити на користь Москві, нащадки московських мігрантів володіли на той час величезною територією від Чернігова, Любеча і Гомеля до Новгорода-Сіверського, Брянська й Трубчевська. Перехід під владу Івана III означав, що той виходив на лінію Дніпра і впритул наближався до своєї головної мети – Києва. Тож сподіватися, що цього разу великий литовський князь Олександр проковтне гірку пігулку, як це сталося у 1492–1494 рр., не доводилося.

Москва спромоглася виставити проти Литви три війська загальною чисельністю до 50 тис. вояків. Перше на чолі з Яковом Захариним та казанським царевичем Мухаммед-Еміном вирушило 3 травня на Путивль, щоб з'єднатися з сіверськими князями-зрадниками та здобути Київ. Друге військо під орудою Юрія Захарина-Кошкіна взяло курс з Вязьми на Дорогобуж. Третє військо діяло на північному фланзі, вийшовши з Великих Лук на Торопець. Загалом театр військових дій, як на ті часи, виявився дуже широким – до 400 км.

Московський наступ розвивався успішно. На південному напрямку московитам швидко вдалося зайняти Мценськ, а потім і Брянськ, під яким присягу на вірність Москві склали Семен Можайський та Василь Шем'ятич. В останньому випадку промосковськи налаштовані мешканці підпалили замок, внаслідок чого місто втратило можливість ефективно опиратися. До кінця червня до московських рук перейшли Новгород-Сіверський, Стародуб, згодом Чернігів, Гомель, Рильськ, Любеч. 6 серпня впав Путивль. На центральному театрі воєнних дій московське військо здобуло у червні Дорогобуж.

Попри зраду удільних князів, московитів з походження, підкорення Чернігово-Сіверщини мало скидалося на прогулянку, як про це прийнято писати в Росії: мовляв населення краю саме хотіло «під високу царську руку» і тому ледве не з хлібом-сіллю зустрічало загарбників. Насправді московське військо просувалося з боєм. Населення чинило опір, хоча й не мало звідки чекати допомоги: великий литовський князь Олександр сконцентрувався на смоленському напрямку, а кримські татари знову підставили плече Москві, двічі в 1500 р. здійснивши спустошливі набіги на українські землі, відволікши на себе суттєві сили. Як занотував автор так званого Типографського літопису, московити «*багато міст, і волості, і села полонили, і багатьох людей піддали мечу та вогню, а інших в полон повели*». Путивль, який затято обороняв намісник Богдан Сапіга, взагалі довелося спалити. Не бажаючи жити «під Москвою», значна частина населення

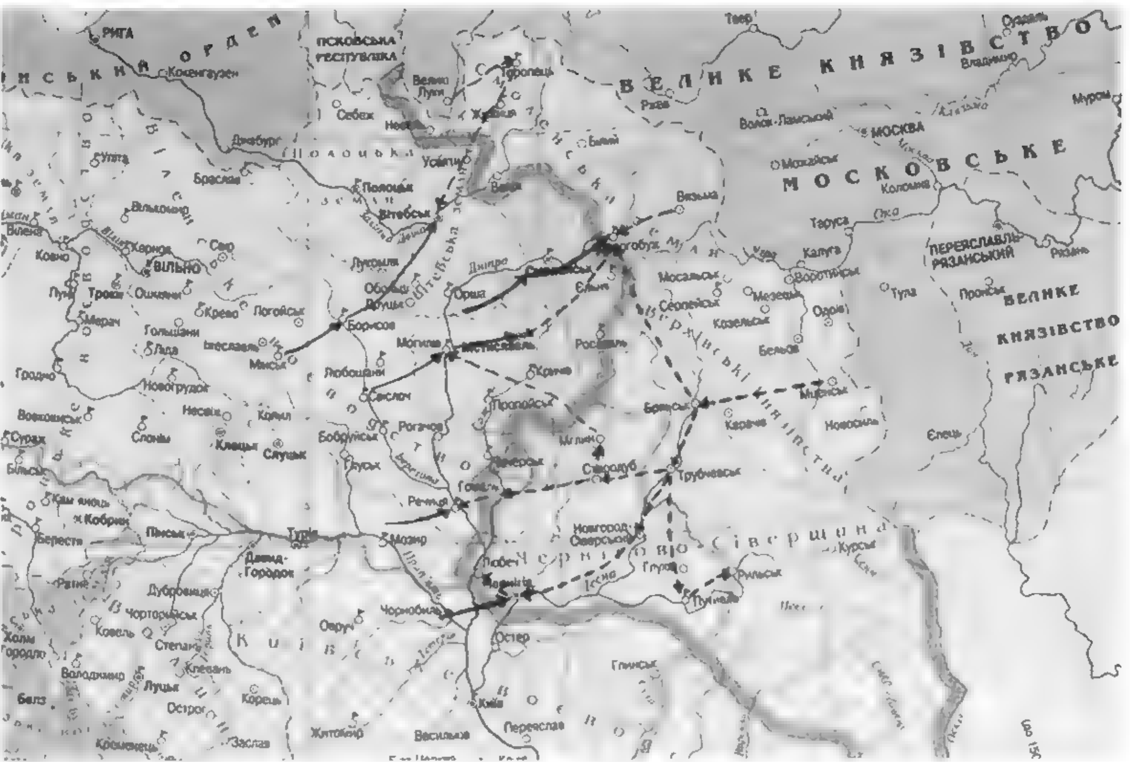
Брянська, Путивля, Чернігова, Любеча, Радогоща покинули свої домівки, перебравшись на незахоплені московитами землі. Зокрема з 23-х тогочасних боярських родин Брянська лише 3 залишилися на місці, ще в 5-х стався розкол, а 15 покинули рідний край.

Налагоджуючи оборону, Олександр вибрав за основний напрямок Смоленськ як ключ до всієї Литви. Перемога під Смоленськом дозволяла завдати удару в тил південній групі московського війська, чим різко змінити оперативну обстановку і змусити Івана III відійти з Чернігово-Сіверщини. Смоленськ обороняло 10 тис. війська на чолі з намісником Станіславом Кішкою. На допомогу було послано 3,5 тис. кінноти під керівництвом Костянтина Острозького. На той час український князь вже став великим литовським гетьманом. Цю посаду Олександр надав йому у 1497 р. за непересічні заслуги у війнах з кримськими татарами (успішна оборона Рівного (1496), перемога під Полонним (1497)). Сам великий литовський князь повільно рухався теж під Смоленськ з 15 тис. вояків, очікуючи на поповнення, зібране на Підляшші та Жмуді.

За таких обставин Іван III вирішив стягнути під Смоленськ додаткові сили з південного та північного напрямків, що й загальмувало наступ вглиб України. В цілому московський корпус у Дорогобужі налічував 20 тис. вояків.

Тим часом Костянтин Острозький вирішив дати противнику бій у відкритому полі й на чолі 8 тис. вояків при кількох гарматах вирушив зі Смоленська до Дорогобужа. У складі війська переважала кіннота. Піхотинців налічувалося кількасот. Московське військо під орудою князя Данила Оболенського очікувало біля Дорогобужа над р. Ведрошою. Воно переважало сили Костянтина Острозького у 2,5 рази, про що той, швидше всього, не відав. Основне своє військо Д. Оболенський сконцентрував на Соловйовській переправі між р. Ведрошою та Дорогобужем. При цьому головна ударна сила – полк князя Данила Оболенського – розмістився на правому березі річки в напрямку Дорогобужа. На південному фланзі в засаді, влаштованій у лісі, – полк Юрія Кошкіна. На лівий берег Ведроші було висунуто передні полки. За задумом Д. Оболенського, вони мали швидко відступити до річки. А коли введені в оману основні сили Костянтина Острозького переправляться на правий берег Ведроші, їх ударили б із фронту основні сили московитів, а з тилу – військо Юрія Кошкіна.

На жаль, Костянтин Острозький не зумів розкусити планів противника і потрапив у пастку. Недалекоглядно було знехтуваного навіть повідомленням язика про реальні московські сили. Битва розпочалася 14 липня біля села

Війна з Московією 1500–1503 рр.

військо Великого князівства Литовського і Руського

московське військо

новий кордон після завоювання Московією Чернігово-Сіверщини

Ведроші на лівому боці однойменної річки й тривала близько 6-ти годин. Спершу литовській кінноті вдалося розбити передні московські полки. Московити кинулися переправлятися на правий берег, за ними рушив противник. Дочекавшись поки переправиться все військо, Данило Оболенський ударив з фронту, а згодом з правого флангу вискочив полк Юрія Кошкіна. Військо Костянтина Острозького потрапило в оточення й зазнало цілковитої поразки, втративши за різними оцінками від 4 до 8 тис. чол. Сам гетьман та декілька інших достойників опинилися в полоні.

Битва при Ведроші стала першою значною військовою перемогою Москви над Великим князівством Литовським й добрим уроком для Костянтина Острозького, який пізніше віддячить своїм кривавим учителям знаменитою перемогою у битві під Оршею 1514 р.

По гарячих слідах своєї звитяги Іван III задумав вийти на лінію річки Березини й загрожувати безпосередньо Вільно. У серпні московська армія оволоділа Торопцем. Тому Олександр вирушив з Мінська до Борисова, потім до Вітебська, а також докладав усіх зусиль, щоб створити антимосковську коаліцію. Паралельно в Європі відбувався набір піхотинців-найманців на литовську службу. Під кінець осені наймане військо прибуло до Вільно.

Восени наступ московських сил захлинувся по усіх напрямках. Смоленськ витримав облогу. На Сіверщині після оволодіння Путивлем і Любечем московитам не вистачало сил для походу на Київ. На півночі цар не наважувався виступити проти головних сил противника.

Наступний 1501 рік ще більше ускладнив справу московитам: запрацювала нарешті антимосковська коаліція. У серпні магістр Лівонського Ордену Плеттенберг розпочав наступ на Псков. Водночас хан Заволзької Орди Ших-Ахмат зі 100 тис. татар вдарив на Сіверщину й навіть захопив Рильськ та Новгород-Сіверський, але без литовської підтримки не зумів розвинути успіх. Під кінець 1502 р. стало зрозуміло, що сторони виснажили одна одну, тому в березні 1503 р. розпочалися мирні переговори. Литовські посли вимагали повернення Чернігово-Сіверщини та інших захоплених земель. Москва, звісно, навідріз відмовлялася. У підсумку було укладене перемир'я на 6 років згідно з яким фіксувався поточний стан речей. Відтак Чернігово-Сіверщина та східна частина Смоленщини залишалися під орудою Москви, що означало величезний успіх останньої. Тепер кордон між Великим князівством Литовським та Московією проліг за 100 км від Києва. У Любечі московити вийшли до Дніпра. Крім того, великий литовський князь Олександр був вимушений піти на далекосяжну ідеологічну поступку – погодився на титулування у договорі Івана III як «государя усієї Русі». Іншими словами,

це було визнання права московських правителів на «київську спадщину», що не могло не наснажити Москву на подальшу експансію на українські та білоруські землі. В інструкції послам до кримського хана Менглі-Гірея Іван III висловився однозначно, що *«хоче відібрати свою вітчизну всю Руську землю* (українсько-білоруські терени. – Авт.), *а перемир'я уклав лише для того, щоб дати відпочити військам та зміцнити забрані міста»*.

2.3. Війна 1507–1508 рр.

До відновлення воєнних дій готувалися обидва нові правителі – відповідно Василь III у Московії та Зигмунд I, який водночас був великим литовським князем і польським королем. Перший уклав військовий союз із казанським ханом. Другому вдалося відірвати кримського хана Менглі-Гірея від союзу з Московією. Менглі-Гірей зі своїх міркувань підтримав Зигмунда I, розраховуючи на вигоду від переростання московсько-литовського протистояння у затяжну війну. У січні 1507 р. великий литовський князь вислав до Москви посольство, яке пропонувало «вічний мир», якщо та зречеться Чернігово-Сіверщини та інших захоплених земель. Але, на успіх особливо не сподівався. Тому литовський сейм у лютому 1507 р. ухвалив готуватися до московського походу та призначив спеціальний податок на ці потреби.

Москва традиційно розпочала першою, знову спекулятивно піднявши прапор захисту православної віри. Кіннота воєводи Федора Сістева пішла на Полоцьк, князь Телятевський вирушив з Дорогобужа на Смоленськ. Але Василь III всіляко уникав генеральної битви з С. Кішкою, призначеним Зигмундом I командувати військом, і зосередився на пустошенні земель та сутичках з дрібними загонами. Крім того, у вересні московити взяли в облогу Мстислав і Кричев, але на звістку про наближення литовського війська відійшли.

У 1508 р. багаття війни отримало підживлення з несподіваного боку: у Великому князівстві Литовському і Руському розпочалося повстання під орудою руського (українського) князя Михайла Глинського, яке набуло форми останнього відкритого виступу української еліти в обороні своїх впливів у державі. Скасування Литвою у 1452 р. Волинського князівства, а в 1471 р. – Київського, означало наступ на окремішність українських земель та їхній давній устрій. У 1481 р. частина князів (Федір Бєльський, Іван Гольшанський, Михайло Олелькович) вже пробувала повстати, але

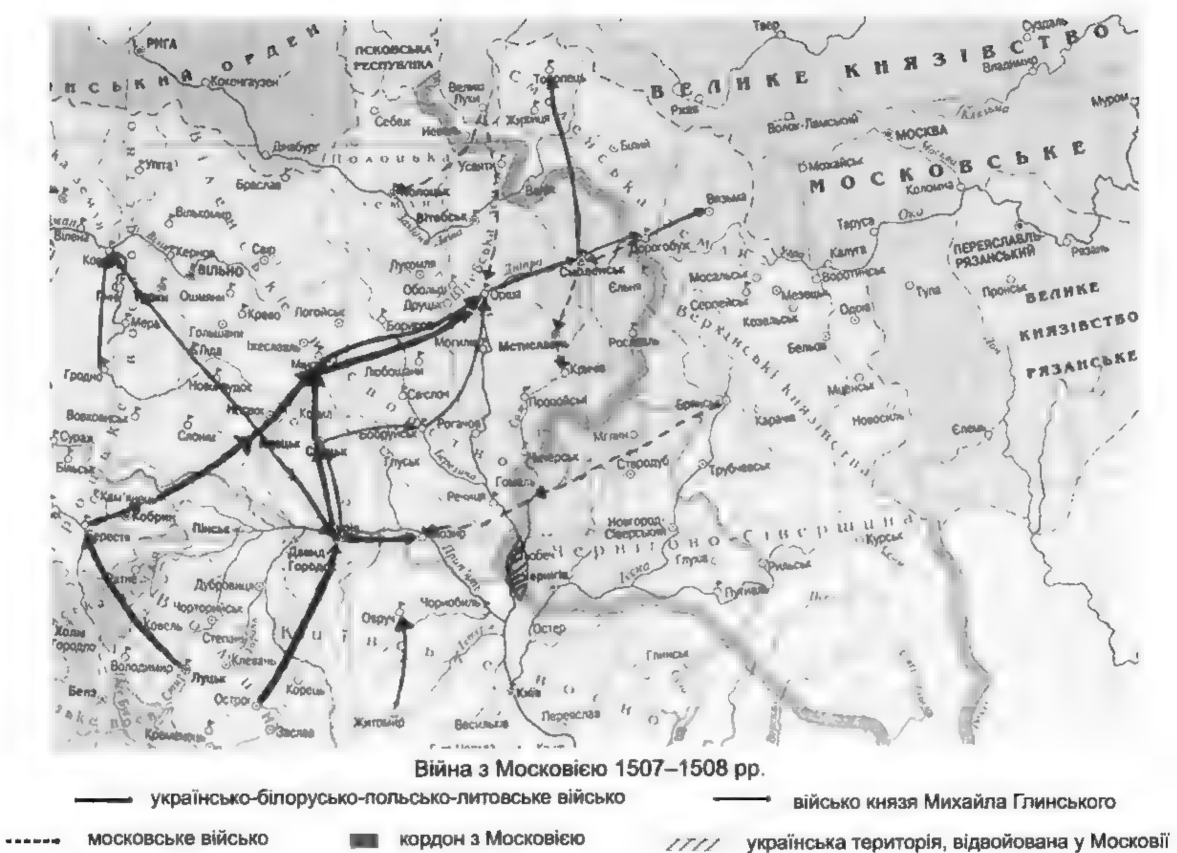
зазнала поразки: Федір Бєльський вимушено утік до Москви, решта двоє були страчені. У Москві з виразною ідеологічною метою перебільшено приписували їм наміри від'єднати від Литви українсько-білоруські землі аж по Березину і приєднати їх до Московії. Під кінець XV ст. князь Михайло Глинський, повернувшись з Європи, звідки виніс ученість та значний військовий досвід, зумів досягти величезних впливів при дворі Олександра, конвертувати їх у посади для себе й родичів і розглядався як оборонець інтересів усього руського (українського) світу. Тому втрата цим князем колишньої ваги у державі (казали, що Глинський тримає *«трохи не половину Литви»*) розцінювалася саме як замах на становище української еліти загалом.

На початку 1508 р. М. Глинський вчинив наїзд у Гродно на свого головного кривдника троцького воєводу Яна Забзезінського, що й стало заспівом до повстання. Потім князь із загоном у 700 шабель рушив на Ковно (Каунас), а звідти через Новогрудок до Турова. Коли через деякий час військо князя підійшло під Мозир, місцеві люди *«виказували йому божеські почесті, наче володареві: православне духівництво й монахи вийшли йому на зустріч зі святощами»*. На Київщині брат М. Глинського Василь взяв в облогу Житомир та Овруч. Достеменно невідомо, яку кінцеву мету переслідував М. Глинський, використовуючи той сприятливий шанс, який дала йому чергова московсько-литовська війна. Його брат навіть оголошував найрадикальніші плани: *«відібрати велике князівство з рук Литви й вернути Русі, як перед тим бувало споконвіку, та відновити Київську державу»*.

У свою чергу повстанням намагалася по повній скористатися Москва. Воліла переграти М. Глинського й, ослабивши його руками противника, захопити заледве не все Велике князівство Литовське і Руське. Тобто знову, як і в попередній війні, наголос було зроблено не на генеральній битві, а на провокуванні внутрішніх усобиць. **А отже викристалізувалася головна вісь московських загарбницьких стратегій – прообраз сучасної гібридної війни.**

Навесні з Москви та Великих Лук у напрямку Смоленська вирушило два війська загальною чисельністю до 50-тис. чол. Менше угруповання потягнуло на Полоцьк. 20 тис. вояків на чолі з князем Василем Шем'ятичем та князями Можайськими були споряджені на допомогу М. Глинському. Перед тим Василь III прислав до Мозира свого дядька Губу-Моклокова для порозуміння з повстанцями. До М. Глинського, який також був не проти дістати московську підтримку, прибуло декілька дрібних загонів московитів. Прагнув князь заручитися допомогою і кримського хана. Однак розвинути успіх не вдалося. Основна частина українських князів,

3-16-697

Війна з Московією 1507–1508 рр.

українсько-білорусько-польсько-литовське військо — військо князя Михайла Глинського

московське військо — кордон з Московією — українська територія, відвойована у Московії

панів та шляхти не підтримала заколот. При Глинському перебувало не більше 2 тис. війська. Мінськ і Слуцьк зуміли оборонитися. У квітні гетьман Костянтин Острозький, зібравши на Волині 2 тис. кінноти, рушив на Полісся і 2 травня зайняв Турів – гніздо М. Глинського. 5 червня Зигмунд I призначив К. Острозького керівником всієї військової кампанії проти М. Глинського та Москви. Люблінський воєвода Миколай Фірлей сформував військо з 2650 чол. кінноти та 2300 піхоти й рушив до Бреста, де з'єднався з литовським військом чисельністю 11 тис. чол. Звідти військо на чолі з Зиґмундом I попрямувало до Орші. Водночас татари, скориставшись з відсутності в Україні війська, порушили литовсько-кримський договір і тричі вчиняли набіги, дійшовши аж під Слуцьк.

До Орші прибуло й московське військо, а також сили М. Глинського. В кінці червня московити розпочали облогу міста. На початку липня сюди підійшов і Зиґмунд I, і українське військо К. Острозького. Д. Оболенський відразу переправив на лівий берег Дніпра основну частину свого контингенту (50 тис.), залишивши на лівому березі незначний загін. Тобто хотів повторити погром під Ведрошою (1500). Але навчений гіркою поразкою, Острозький цього разу не дав себе ошукати. Поки розташовані в центрі полки атакували противника на переправі, кілометром вище непомітно переправилася частина кінноти й, обійшовши правий фланг противника, ударила з тилу. Заскочені московити кинулися переправлятися на лівий берег, але ніхто за ними не подався. Було прийнято рішення залишитися на правому березі, куди повернулася й кіннота. Вночі ж Д. Обленський, зрозумівши, що програв, відступив до Дубровни, звідки вирушив на Мстислав і Кричев.

Тоді Зиґмунд I вирішив піти до Смоленська, а там прийняв рішення послати К. Острозького та М. Фірлея відвойовувати Чернігово-Сіверщину. Проте між литовським гетьманом та люблінським воєводою Миколаєм Фірлеєм розгорівся конфлікт за першість, з-за чого кампанія так і не розпочалася. Тоді головний акцент було зроблено на північному напрямкові. С. Кішка оволодів Дорогобужем, потім Вязьмою, а новогрудський воєвода Ольбрахт Гаштольд – Торопцем та Білою. У відповідь Василь III передислокував сюди військо з півдня, а також надіслав з Москви свіжі сили. Московити відвоювали втрачене.

Під осінь стало зрозуміло, що жодна зі сторін не здатна завдати вирішального удару. Розпочалися перемовини. За новим «вічним миром», підписаним у жовтні 1508 р., Москва погоджувалася повернути Любеч з волостю та декілька дрібніших міст. Більшість території Чернігово-Сіверщини залишалася за нею, натомість Василь III зрікався претензій на

3*

решту українсько-білоруських земель. Невдовзі К. Острозький пішов на М. Глинського і той відступив зі своїми прибічниками до Московії.

2.4. Війна 1512–1522 рр.

2.4.1. Початок московської агресії і падіння Смоленська

Наступні чотири роки минули в приготуваннях до чергової війни, на яку обидві сторони покладали сподівання остаточно розв'язати протистояння за «київську спадщину». Велике князівство Литовське і Руське прагнуло реваншу, Москва воліла беззастережного визнання її прав на Чернігово-Сіверщину. Марила й про захоплення Смоленська. Противники розпочали з дипломатичної підготовки, під час якої очевидну перевагу отримав Василь III. Йому вдалося перетягнути на свій бік австрійського імператора Максиміліана, магістра Лівонії Плеттенберга, магістра Королівської Пруссії Альбрехта Гогегцолнера. Позитивного нейтралітету дотримувалися Бранденбург та Саксонія.

Зиґмунд І міг тут протиставити лише непевний військовий союз з Кримським ханатом. У військовому сенсі основні свої надії покладав на Костянтина Острозького, який у 1509–1511 рр. знову відзначився у битвах з татарами. На сеймі 1512 р. в Бресті Зиґмунд І надав українському князеві як гетьманові Великого князівства Литовського і Руського особливі повноваження на час ймовірної війни з Московією. К. Острозький міг самочинно кáрати смертю дезертирів. Тих, хто не підкорявся його наказам, належало заковувати в ланцюги, а учасникам бійок в обозі – відрубувати руку. Зі свого боку, український князь як військовий стратег вбачав запоруку перемоги в тісній співпраці військ, зібраних на території Великого князівства Литовського і Руського та Польщі.

Військові дії знову ж таки розпочала Московія. Ще й використала традиційні зачіпки – нібито переслідування православних у Литві та некоректне поводження там зі вдовою Олександра – Оленою. На зламі 1512–1513 рр. військо Василя III спробувало оволодіти Смоленськом, але втративши впродовж двомісячної облоги 4 тис. війська повернулося до Москви. Паралельно литовське військо під орудою Януша Радзивіла увійшло до Чернігово-Сіверщини, але не здобуло нічого певного.

Наступною акцією Василя III стало спорядження 32 тис. вояків під орудою Михайла Глинського під Полоцьк і Вітебськ. У складі московських

сил вперше перебували найманці з Європи – німці та італійці. Особливо важливу роль відіграла поява європейських артилеристів. 14 червня Василь III вирушив з Москви зі свіжою армією і знову взяв в облогу Смоленськ. Зиґмунд І. вислав на допомогу смоленському гарнізону 500 піхотинців на чолі з досвідченим Яном Спаргельдом, але той зумів дістатися лише до Орші. Московити 4 тижні методично штурмували фортецю, час від часу намагаючись її спалити. Відрізані від решти світу оборонці та мешканці міста терпіли страшенний голод: їли навіть дохлих коней. Втрати сягали тисячі чол.

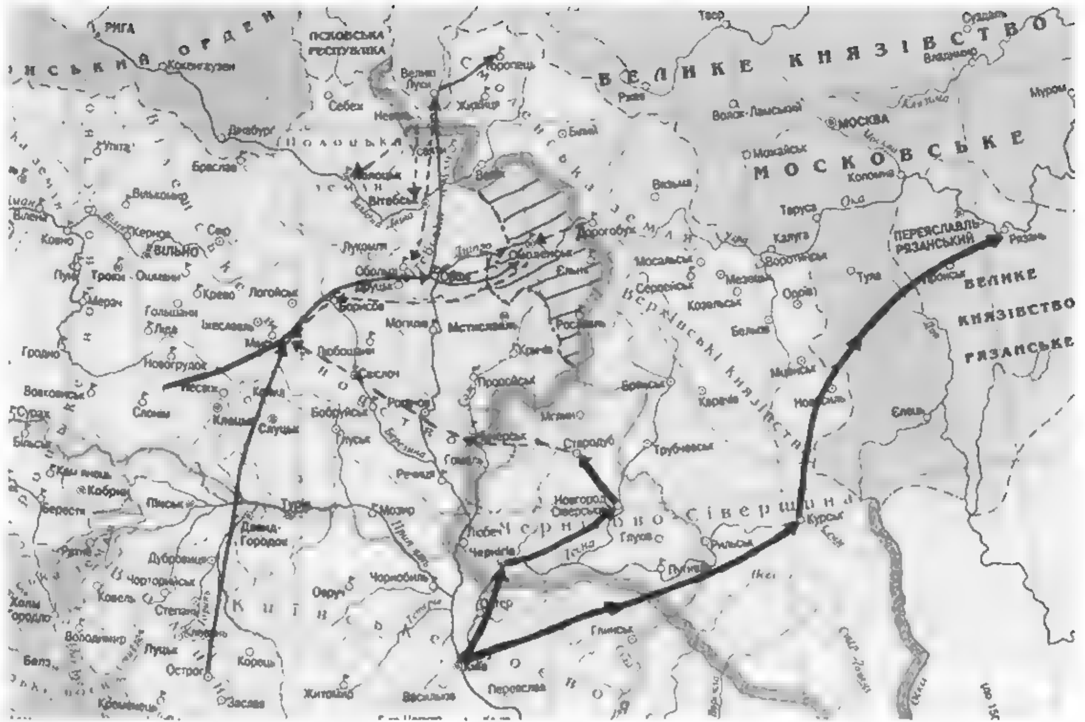
Водночас канівський староста Остафій Дашкович у союзі з кримськими татарами увійшов на Сіверщину, де знищив до 6-ти тисяч московитів. Зиґмунд І, прибувши в кінці червня з Польщі до Мінська, відразу рушив до Вільна на литовський сейм, який ухвалив набрати нове військо та об'єднатися з польським підкріпленням. Відтак К. Острозький на чолі 10 тис. кіннотників і 500 чол. піхотинців рушив на ворога й під Оршею розбив 14-тисячний московський корпус. Це змусило Василя III з часом зняти облогу Смоленська й відійти на територію Московії.

На початку 1514 р. до Москви прибуло посольство Максиміліана, яке уклало військовий союз, що передбачав взаємодопомогу. Відтак у квітні Василь III знову рушив під Смоленськ з сильною армією. У травні військо під орудою Д. Оболенського взяло місто в облогу. Цього разу облога, яку підтримувало 300 гармат, завершилася капітуляцією 31 липня здеморалізованого населення та оборонців, до яких так і не надійшла підмога. Вирішальну роль тут зіграла письмова обіцянка Василя III зберегти смоленцям всі привілеї.

Падіння Смоленська, супроводжуючись втратою сусідніх Мстислава, Кричева та Дубровни, мало величезне значення, як військово-стратегічне, так і моральне. Зробило воно велике враження і в Європі. Василь III натомість поводився в місті як завойовник, що прийшов лише на час. До Москви було вивезене все золото та срібло з костелів та замку, а вояків взяли до неволі.

Тим часом у Мінську зібралося на війну 35 тис. війська. Силами Великого князівства Литовського керували К. Острозький та польний гетьман Юрій Радзивіл, польськими частинами Януш Сверчовський та Войцех Самполінський. Кінноти налічувалося 31,5 тис., піхоти – 3 тис.

Москва виставила три угрупування під загальним керівництвом князя Івана Челяднина. Перше вирушило на Борисов, друге – на Друцьк, третє – на Оршу. Прикметно, що князь М. Глинський вирішив повернутися на рідну сторону, але його наміри були викриті і Василь III кинув його до в'язниці.

Війна з Московією 1512–1522 рр.

— українсько-білорусько-польсько-литовське військо гетьмана Костянтина Острозького

— рейди українських козаків

- - - московське військо

//// територія, яка відійшла до Московії за наслідками війни

▬ кордон з Московією після 1503 р.

2.4.2. Розгром московського війська під Оршею 8 вересня 1514 р.

Наприкінці серпня Зигмунд І залишив собі під Борисовим 4 тис. війська, а решту, призначивши командувачем К. Острозького, вирядив на Березину. 6 вересня військо прибуло до Орші. Його чисельність становила 25 тис. чол. (з них 9 тис. поляків). Московитів було до 40 тис.

На велике здивування Москва не винесла уроків з попередньої поразки. У ніч з 7 на 8 вересня князю вдався той самий маневр: кілька тисяч кіннотників зображували, що військо готується переправитися біля броду, навпроти якого стояли московити, тоді як основна частина переправилася північніше. Задля цього було зведено два понтонні мости зі зв'язаних між собою діжок та дерев'яних балок. Частина кінноти просто перепливла Дніпро у повному обладунку побоюючись раптової московської атаки. Показово, що командувач московського війська Іван Челяднин знав про переправу, але відмахнувся від пропозиції ударити на розділене річкою військо, сподіваючись за рахунок чисельної переваги оточити його вранці.

Московське військо розміщувалося у вигідному місці – на невеликих вершинах – і було вишикуване в чотири полки – три по фронту й один у засідці. Однак не мало артилерії. К. Острозький розставив своє військо таким чином: праворуч – польська кіннота В. Самполінського, за нею в другій лінії важка кіннота Я. Сверчовського, ліворуч головні сили кінноти на чолі з К. Острозьким та артилерія. Більшість піхоти і вся артилерія були розташовані під прикриттям лісу на правому фланзі. Легка кіннота Януша Радзивіла розміщувалася за силами К. Острозького ближче до центру, а також прикривала важку кінноту на обох флангах.

Битву розпочав о 14 год. московський полк правої руки. Аби запобігти оточенню лівого флангу, К. Острозький наказав кінноті В. Самполінського зробити маневр вліво. У наслідку полк правої руки не витримав подвійного удару й почав відступати, проте відразу дістав підтримку з передового полку, і московити в цім місці отримали п'ятиразову перевагу. Тому сюди рушив з 3 тис. кінноти сам К. Острозький і зменшив перевагу ворога до дворазової. Розпочався кривавий бій, у якому на 1 кв. км зіштовхнулося більше 20 тис. кіннотників. За рахунок придатнішого в такій тісняві озброєння (литовська рогатина була значно коротша за московський спис) підрозділи К. Острозького та В. Самполінського почали перемагати і змусили московитів зміщуватися до центру.

Тоді І.Челяднин кинув у бій полк лівої руки. Перевага московитів на цьому фланзі була майже триразова (10 тис. проти 3,5 тис.). Через деякий

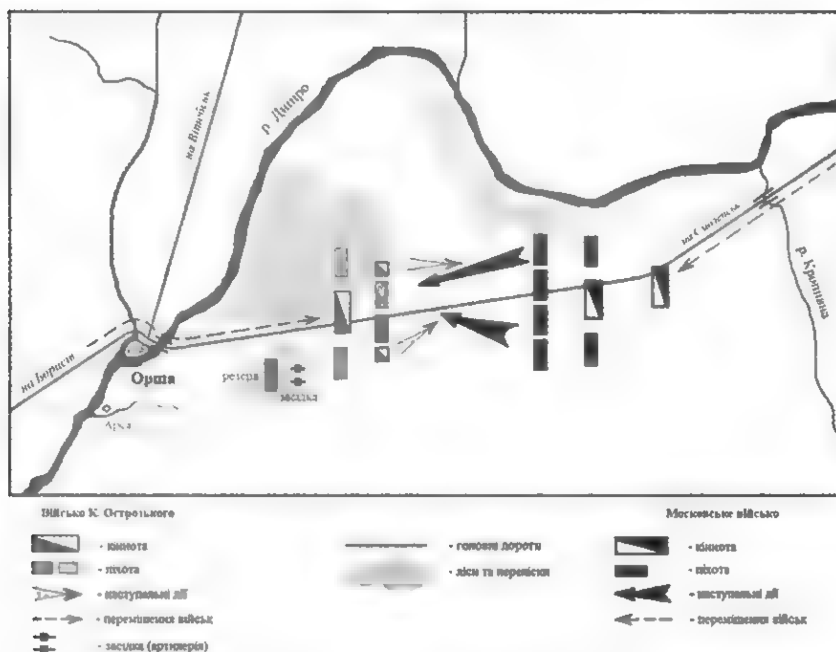

Схема початку битви під Оршею 1514 р.

час польська кіннота зробила вигляд, що тікає до Дніпра. Маневр удався. І. Челяднин вирішив добити її, кинувши додатково частину свого головного (центрального) полку. Московити на вузькій місцевості не могли іти інакше, ніж щільними лавами, й зненацька для себе напоролися на бічний удар артилерії та шквал рушничних пострілів піхоти (2 тис. піхотинців). Втрати були шаленими. І це стало переломним моментом. К. Острозький дав команду наступати на обох флангах, згортаючи ворожі підрозділи до центру. Московські бічні полки були зім'яті, й ворог почав панічно тікати. І. Челяднин безрезультатно пробував відновити порядок, увівши в дію запасний полк.

По 6-ти годинах битви з московським військом було покінчено. Упродовж цілої ночі тривала погоня. Не ясно, яких саме втрат зазнали московити, але лік йде на понад 10 тис. чол. Крім того, значна частина потрапила до неволі. Серед них і 11 князів, багато бояр. З боку К. Острозького загинуло до 500 вояків.

Битва під Оршею стала славетною сторінкою української, литовської, польської та білоруської зброї. Зигмунд І зробив усе можливе, щоб звістка

про цю звитягу не оминула жодного монаршого двору в Європі. Про битву вийшли чотири брошури німецькою та латиною. А коваль перемоги український князь К. Острозький перебував у зеніті слави видатного полководця, переможця московитів і татар. Він зумів вибрати оптимальну тактику бою відповідно до сил сторін, озброєння та місцевості, що дозволило використати переваги свого війська. Князь вдало маневрував, швидко приймав неординафні рішення. Задум розбивати ворога по частинах, економлячи сили та по повній використовуючи його прорахунки, привів до тріумфу. На честь своєї перемоги український полководець власним коштом побудував дві православні церкви у Вільно – Свято-Троїцьку та Свято-Микільську.

К. Острозького називали руським (українським) Сціпіоном, а звитягу під Оршею порівнювали з перемогою Сціпіона над Ганнібалом при Земе (202 р. до. н. е.). Папський нунцій у Польщі писав, що «*князь Костянтин може бути названий найкращим полководцем нашого часу; він 33 рази ставав переможцем на полі битви.. в бою він не поступається хоробрістю Ромулу*».

2.4.3. Завершальні спалахи війни

Однак, як це неодноразово бувало у світовій історії, наслідки блискучої перемоги не були використані належним чином. Через проблеми з платнею для війська було втрачено три тижні. Польські підрозділи взагалі рушили додому. Лише наприкінці вересня К. Острозький підійшов до Смоленська. За цей час Василь III встиг підготуватися. Зробив це у суто московському тиранічному стилі. ***Вперше в московсько-литовських війнах було використано тактику випаленої землі.*** Спалили навіть замок у Дорогобужі. Смоленськом прокотилися облави. Частину смоленців стратили, інших вивезли у внутрішню Московію. Не маючи артилерії і взагалі достатніх для успішної облоги сил, К. Острозький по кількох тижнях облоги фортеці відійшов від Смоленська, але невдовзі оволодів Дубровною, Мстиславом та Кричевом.

Кампанія 1515 р. розвивалася вже за іншим сценарієм. Навесні черкаський і канівський староста Остафій Дашкович та київський воєвода Андрій Немирович разом із сином кримського хана Махмет-Гірея організували масштабний похід на Чернігово-Сіверщину. У війську А. Немировича перебували й піхотинці з Могилева, Дубровни, Мстислава, Кричева, Орші. О. Дашкович також залучив до війни українських козаків. Об'єднані сили рушили на Чернігів, згодом на Новгород-Сіверський і

Битва під Оршею 1514 р. Картина невідомого художника

Стародуб. Однак здобути ці міста не вдалося: татари не палали бажанням штурмувати фортеці чи брати їх в облоги. Воліли вони кинутися грабувати місцеве українське населення. А відтак про те, щоб воно добровільно зреклося московського царя й наново стало підданим великого литовського князя, вже не могло бути й мови.

Це був перший випадок, коли українське козацтво, яке щойно зіп'ялося на ноги, взяло участь у військових операціях проти Московії. Відтоді козаки стануть постійними учасниками таких війн. На Москву вони дивилися без жодного сентименту, успадкувавши ставлення від українських князів та шляхти. Була вона для них затятим ворогом під час війн, які українська еліта вела проти неї у складі військ Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої. Більше того, зазвичай козацькі загони так захоплюватимуться цією справою, що їх важко було викурити з Московії навіть після офіційного завершення тієї чи іншої війни.

Влітку 1515 р. польські відділи Я. Сверчовського та Зиґмунда Слупецького на північному напрямкові оволоділи Великими Луками й Торопцем, але розвивати успіх не стали, тим паче що в литовському війську знову розпочалися конфлікти з приводу платні. Відтак кінець 1515–1516 рр. минули без особливих подій. Натомість влітку 1517 р. Зигмунд I вирішив оволодіти Псковом, щоб ліквідувати загрозу Литві з півночі. Зібране у Полоцьку військо під орудою К. Острозького вирушило у вересні. Однак, коли по дорозі загін Я. Сверчовського зазнав поразки під фортецею Опочка, а російський загін Івана Лацького розбив чотирьохтисячний підрозділ, який поспішав на допомогу К. Острозькому, похід захлинувся.

Через рік Василь III вислав 7 тис. вояків під орудою князів Івана та Василя Шуйських на Полоцьк, а потім надіслав підкріплення під командою князів Д. Оболенського та Д. Ростовського. Та кіннота Яна Боратинського (500 чол.) несподівано напала на московський обоз, завдавши великих втрат. Перегодом новгорудський воєвода Ольбрахт Гаштольд та Юрій Радзивіл розбили на марші московські підкріплення, полонивши обох командувачів. Це змусило Василя III відмовитися від своїх планів.

На 1519 р. цар замислив всеохопний наступ за участю свого старого союзника Королівської Пруссії та щойно набутого – Кримського ханату. Останній змінив орієнтацію через відмову Литви виплатити у 1518 р. чергові упоминки (15 тис. злотих). Проте прусський магістр Альбрехт так і не наважився наступати на Велике князівство Литовське і Руське із заходу. А от кримський хан слово стримав. 40 тис. татар увійшло на Київщину та Волинь. Понад 10 тис. їх дісталося Сокаля, де їм протистояв К. Острозький з військом, спішно зібраним волинською шляхтою, та невелика кількість подільської та

галицької шляхти на чолі з подільським воєводою Марціном Кам'янецьким та руським воєводою Станіславом з Ходча. Небажання воєвод підпорядковуватися гетьманові призвело до того, що татари погромили їх 2 серпня на переправі. К. Острозький змушений був відійти до Сокаля.

Водночас Василь III кинув з Великих Лук, Смоленська та Чернігово-Сіверщини в напрямку Мінська три армії, загальною чисельністю 40 тис. чол. Московити дійшли до Молодечно, проте, отримавши звістку про згромадження війська Ольбрахта Гаштольда та Юрія Радзивіла під Вільном, відкотилися назад.

Застій і рівновага на фронті та відновлення Зиґмундом I військового союзу з Кримом схилило Василя III розпочати переговори. Остаточне замирення наступило після спустошливого походу кримських татар та українського війська (козаки та шляхта) на чолі з О. Дашковичем на Московію. Напад видався навдивовижу вдалим. Достатньо сказати, що татари взагалі дійшли ледве не до самої Москви. Цар Василь III, спішно полишивши напризволяще свою столицю, від'їхав на північ. Під час рейду О. Дашкович спробував хитрістю оволодіти Рязанню. Але міська сторожа виявилася пильною і не дала українському війську непомітно підкрастися до мурів.

14 жовтня 1522 р. було підписано перемир'я на 5 років. Славетна перемога під Оршею не змогла перебити втрату Смоленська. Згідно з договором, вся Смоленщина відійшла до Москви, що стало великою стратегічною поразкою Великого князівства Литовського і Руського. По-перше, це зруйнувало оборонну лінію Полоцьк – Вітебськ – Смоленськ – Мстислав – Кричев – Пропойськ – Чечерськ, даючи Москві значну військово-стратегічну перевагу. Крім того, Смоленськ був ключовим торговим центром на перехресті торгових шляхів. Як ворота до Вільно мав велике ідеологічне значення. Тому литовські посли, сподіваючись повернути місто в майбутньому, домагалися хоча б того, щоб у договорі про перемир'я до титулів Василя III не було додано «смоленський», й досягли свого. Та доля розпорядилася так, що на повернення міста довелося чекати майже 100 років.

2.5. Стародубська війна 1534–1537 рр.

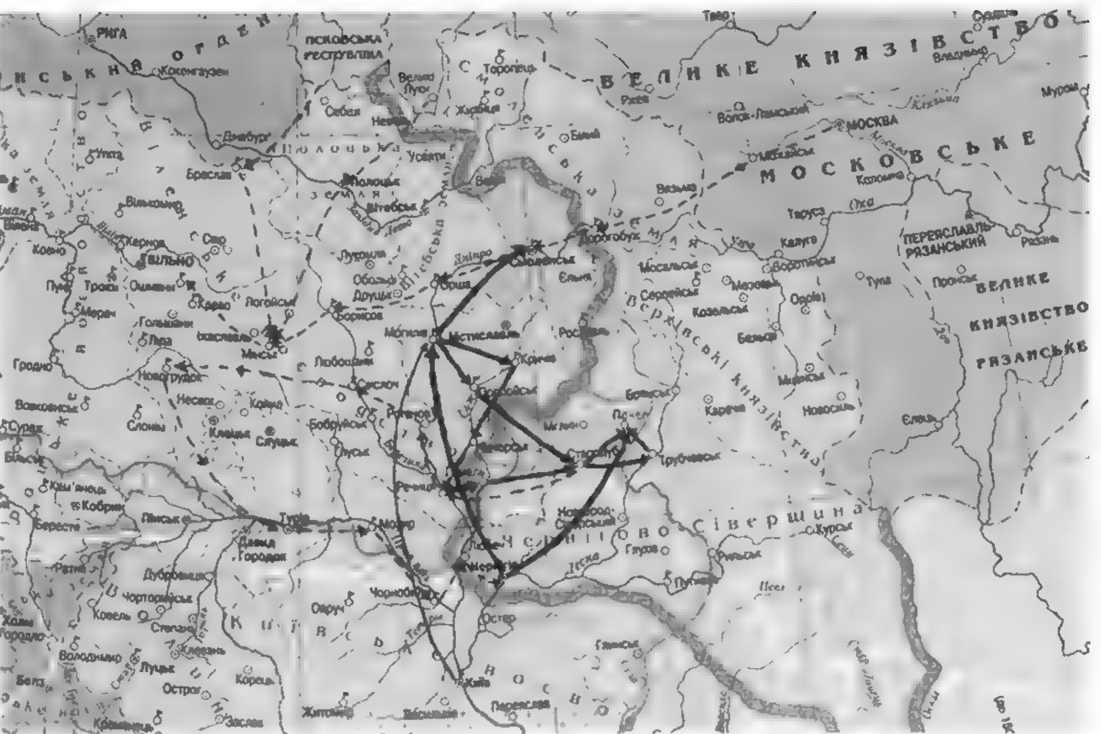
Біль від втрати Литвою Смоленська, поєднуючись з жагою Москви розвинути успіх й таки дійти до Києва створювали суміш, готову вибухнути будь-якої миті. Обидві сторони чатували на сприятливий момент. У 1527 р. після завершення перемир'я воно було продовжено ще на 5 років.

Головною причиною з боку Москви стали некорисні зміни в Казанському ханаті, де владу здобули амбітно налаштовані ставленники кримського ханського роду: Гіреї ніколи не приховували прагнень відновити під своєю владою Золоту Орду. Коли термін чергового перемир'я вичерпався, Велике князівство Литовське і Руське було готове продовжити його, проте Москва чулася готовою до війни. На той час вона вже активізувалася в напрямку Києва, головного українського міста, не дарма заклавши в 1533 р. замок на Десні за 7 миль від Києва. І лише смерть Василя III у грудні 1533 р. дещо затримала початок війни.

З іншого боку, зовнішньополітична ситуація складалася на користь Великого князівства Литовського і Руського. Кримський хан Сахіб-Гірей був твердо налаштований на встановлення своєї зверхності над Казанським та Астраханським ханатами, а отже просто таки мусив вважати Московію принциповим противником. Існували в нього й особисті мотиви ненавидіти Москву. На початку 1520-х рр. він встиг побувати казанським ханом, але в 1524 р. був позбавлений престолу через московські інтриги. І хоча кримські татари у 1533 р. двічі ходили як на Московщину, так і в Україну, але було зрозуміло, що стратегічно Бахчисарай підтримає у московсько-литовській війні Велике князівство Литовське і Руське. Більше того, Сахіб-Гірей зумів навіяти антимосковські настрої турецькому султанові, який саме завершив захоплення Угорщини і збирався воювати з Персією. Ймовірне поширення московських впливів у Поволжі його явно не влаштовувало. Тому Сахіб-Гірей отримав карт-бланш свого зверхника на вторгнення в межі Московії.

За таких обставин Зиґмунд І вирішив зіграти на випередження. У березні 1534 р. сейм у Вільно підтримав ідею війни з Москвою за повернення Смоленщини та Чернігово-Сіверщини й ухвалив відповідні податки. Було вирішено зібрати військо 23 травня у Мінську. Через татарський набіг Москва тоді перекинула свої основні сили на кримське прикордоння, що дозволяло Зиґмунду І з успіхом вдарити по нечисленних загонах, розміщених на литовському кордоні. Але сприятливий час було втрачено. Лише 1 серпня на нараді в Мінську було вирішено направити 5 тис. війська київського воєводи Андрія Немировича на Чернігово-Сіверщину, а таке ж за чисельністю військо українського князя Олександра Вишневецького – на Смоленщину. Ю. Радзивіл з головними силами (20 тис. чол.) залишався у Могилеві, не маючи ясного бачення, де завдати головного удару.

А. Немировичу вдалося взяти в облогу Стародуб. Стародубський намісник князь Федір Оболенський, який перед появою А. Немировича вивів з фортеці 2 тис. вояків, задумав зненацька напасти на українське

Стародубська війна 1534–1537 рр.

військо князя Олександра Вишневецького

військо київського воєводи Андрія Немировича

московське військо

кордон з Московією

військо. Але київський воєвода випередив противника. Почавши вночі першим, він завдав ворогові дошкульної поразки й у підсумку оволодів містом. Потім А. Немирович пішов на місто Радогощ, по дорозі розбивши новгород-сіверського намісника Івана Барбашина. Радогощ не мала шансів встояти. Після цього київський воєвода здійснив марш через Почеп до Чернігова, куди підійшов у кінці вересня. Але взяти місто не зумів й повернувся до Могилева. Його 830-ти кілометровий двомісячний рейд увійшов в історію під назвою «сіверська петля». О. Вишневецький же не досяг успіхів під Смоленськом і розпустив своє військо пустошити землі противника. Окремі загони доходили аж до Вязьми.

На активність противника Москва відреагувала несподівано. Взимку, коли ніхто не очікував, одразу три її угрупування розпочали бойові дії. Головні сили вирушили в напрямку Смоленська й Мінська. Північне військо попрямувало на Полоцьк. Третє вирушило з Сіверщини й, пустошачи околиці, пішло вздовж Дніпра на Річицю, а далі на Бобруйськ, Свіслоч, Новогрудок. Повертаючись назад, московити оволоділи Туровом, Мозирем, Чорнобилем, Брагином і 23 лютого підійшли до Чернігова.

14 лютого, не діставши по дорозі жодного поважного спротиву, головне та північне війська об'єдналися в Молодечному й рушили на Вільно, підібравшись за 40 км. до столиці. На інших ділянках Литва також не спромоглася в зимові холоди налагодити відсіч. У підсумку за 20 днів московські війська спустошили 1/3 території Великого Князівства Литовського і Руського. Лише в березні 1535 р. ситуацію пом'якшив черкаський та канівський староста О. Дашкович, який разом з 3 тис. козаків організував напад на московські залоги в Чернігово-Сіверщині.

Литовське військо (30 тис. кінноти) змогло зібратися тільки у квітні й було поділене на три частини. 20 тис. під орудою Ю. Радзивіла та А. Немировича, мало йти на Друцьк, там чекати на підхід польської підмоги, а згодом висунутися під Смоленськ. 5–7 тис. вояків вирушило на Полоцьк. Ще 2–3 тис. на чолі з Яном Забжезінським виступили під Мінськ.

Зібрані в Україні частини перебували у першому й третьому угрупованнях. У квітні А. Немировичу вдалося розбити 7 тис. московитів під Кричевим. Після цього Зигмунд I ухвалив рішення сконцентруватися на відвоюванні Чернігово-Сіверщини, оскільки там залишилися тільки московські залоги. Всього під Річицею налічувалося 20 тис. війська з українських, білоруських та литовських земель, а також 6,5 тис. польського війська, в якому теж було чимало українських шляхтичів з Галичини.

Коли московитам стало відомо про збір противника у Річиці, центральне їхнє військо рушило з-під Смоленська в напрямку Мстислава, щоб

підійти на Сіверщину. Однак умілі дії під Оршею українського князя Федора Заславського та вдала оборона мстиславського замку князем Василем Полюбінським зруйнували цей план. Тим часом у наступ перейшло головне військо під орудою гетьманів Ю. Радзивіла й А. Тарновського. Кримські ж татари почали набіг на московські землі, дійшовши у підсумку до Оки. 14 липня об'єднане литовсько-польське військо після дводенної облоги оволоділо Гомелем. Через два тижні в облогу потрапив Стародуб, залога якого налічувала 15–20 тис. війська. Наприкінці серпня під одну зі стін стародубського замку було зроблено підкоп, і її рознесло вибухом 29 серпня. Пожежа перекинулася й на місто, що й вирішило справу. До рук переможців потрапив і намісник князь Федір Оболенський. Після оволодінням Стародубом Андрій Немирович рушив до Почепа. Тамтешня залога, спаливши замок, відійшла. Згодом було захоплено Радогощ.

Але розпорядитися усіма цими надбаннями як слід переможці не зуміли. Польські жовніри зажадали повернення додому, бо вже сплив час служби. Замість того, щоб зайнятися відбудовою замків та формуванням для них залог Ю. Радзивіл розпустив військо. Це призвело до того, що за Великим князівством Литовським і Руським залишився лише Гомель. В інші міста майже безборонно повернулися московити.

У 1536 р. Москва взялася швидко відновлювати замок у Стародубі та будувати нові замки на північному і північно-східному кордоні з Литвою. Відбулася тільки одна поважна битва – під Кричевим, – у якій Андрій Немирович розбив московське військо і взяв у полон воєвод Михайла Оболенського та Григорія Количева.

На переговорах, які розпочалися в січні 1537 р., посли Великого князівства Литовського і Руського виставили максимально планку: зажадали Новгорода і Пскова. Проте не змогли навіть повернути Смоленська. Вдалося утримати тільки Гомель з околицями. Відтак «вічного миру» не було підписано. Сторони обійшлися перемир'ям на п'ять років.

2.6. Війна 1558–1583 рр.

2.6.1. Перша фаза: Московія проти Великого Князівства Литовського і Руського (1558–1570)

Після завершення Стародубської війни настало двадцятилітнє затишшя. З різних причин обидві сторони перепідписували перемир'я,

відкладаючи на потім чергове з'ясування стосунків. Те, що як Велике князівство Литовське і Руське, так і Московія не полишили своїх прагнень, свідчили вперті дипломатичні змагання та заяви про територіальні претензії. Велике князівство Литовське і Руське так і не змирилося зі втратою Смоленська, неодноразово вимагало повернення Чернігово-Сіверщини і навіть Новгорода та Пскова. Москва ж постійно нагадувала, що бачить себе володаркою всіх земель Середньовічної Української держави: «*Ті міста* – говорили в Москві про завойоване, – *наша предковічна отчина, а крім них і Київ, і Волинь, і Полоцьк, і Вітебськ, і всі міста руські* (українські – Авт.), *а кордоном їхнім від Литви була Березина*». Марення Кремля сягали і властиво литовських та польських земель. На початку 1560-х рр. Іван Грозний вперше заявив, що «*Корона Польська і Велике князівство Литовське – наша отчина*». Ще одним каменем спотикання стало проголошення в 1547 р. великого московського князя Івана IV (Грозного) царем. І Литва, і Польща навідріз відмовлялися визнати за ним цей титул, що піднімав міжнародний престиж московського правителя.

Руки до війни розв'язало Івану Грозному упокорення Казані (1552) та Астрахані (1556). Додаткового адреналіну додавало загострення балтійської проблеми: Москва прагнула поглинути Лівонію, щоб мати доступ до Балтійського моря. І на цьому питанні її інтереси перетнулися з планами Литви та Польщі. У 1556 р. сплив термін московсько-лівонського перемир'я, і цар за одну з умов його продовження виставив зобов'язання Лівонії не входити в союзницькі стосунки з Вільно чи Краковом. Умови магістр Галлен прийняв, попри мирні договори з Литвою та Польщею, чим викликав розкол в Ордені. У відповідь великий литовський князь і водночас польський король Зиґмунд Август почав збирати військо на лівонському кордоні. Такий крок протверезив нового магістра Фюрстенберга, й 14 вересня 1557 р. між Лівонією, з одного боку, та Короною Польською і Литвою, з іншого, було укладено спрямований проти Московії військовий союз.

Іван Грозний відреагував війною з Лівонським Орденом. 11 травня 1558 р. впала Нарва, а в липні – Тарту. При цьому Москва позірно не чіпала Великого князівства Литовське і Руського. Натомість магістр Фюрстенберг звернувся до Зиґмунда Августа за допомогою. 31 серпня 1559 р., згідно з угодою, Велике князівство Литовське і Руське ставало протектором Лівонії. Остання також зобов'язувалася покривати видатки на військо, яке її боронитиме перед Москвою. А отже московсько-лівонська війна переросла в московсько-литовську.

У 1559 1560 рр. військові дії велися на території Лівонії. Івану Грозному вдалося оволодіти Марієнбургом та захопити 25% території Ордену.

4-16-697

Литовські залоги у тамтешніх замках не дали досягти більшого, хоча й не зарадили територіальним втратам. І литовці, і московити були ладні укласти перемир'я, але виставляли одні одним неприйнятні умови: Литва хотіла від Москви визнання свого протекторату над Лівонією, Іван Грозний – правий берег Двіни та одруження на одній з доньок Зиґмунда Августа.

Непевність ситуації змусила чергового магістра Ордену Кеттлера та лівонську еліту звернути погляд у бік Корони Польської, яку вважали сильнішою потугою. Лівонія була готова увійти до складу Корони. 28 листопада 1561 р. у Вільно було підписано компромісний трактат про підданство Лівонського Ордену Зиґмунду Августу тепер уже як польському королю. Такий хід подій не міг залишитися без відповіді Москви. Як тільки сплив час перемир'я (25 березня 1562 р.) Іван Грозний розпочав воєнні дії безпосередньо проти Великого князівства Литовського.

Ця війна була позначена зростанням ролі українського війська. Якщо раніше Україна традиційно виставляла князівсько-шляхетські підрозділи, то тепер додалося й козацтво, яке чим далі перетворювалося на все потужнішу військову і суспільну силу. Уже з кінця XV ст. ніхто не уявляв протистояння з татарами без козаків. Під час війни 1512–1522 рр. та Стародубської війни (1533–1537), козаки лише брали участь у спільних з татарами походах на Московію. Тепер на них розраховували як на окрему ланку у війську Великого князівства Литовського і Руського, а потім і Речі Посполитої.

Уже 15 листопада 1561 р., задовго до наступу царського війська Зиґмунд Август розпорядився набрати за платню козаків на службу, які мали прибути до Річиці, куди збиралися волинські князі та шляхта під команду князя Богуша Корецького. У 1562 р. українські козаки взяли активну участь у воєнних діях. Перебуваючи у загоні остерського старости Филона Кміти, вони спершу вщент розгромили московський загін, який прямував з Чернігова до Остра. Далі Ф. Кміта оволодів Черніговом, а потім, поповнивши своє військо двомастами козаками, завдав поразки загонові князя Мещерського. Відтак козаки з Ф. Кмітою вирушили на Стародуб і розбили по дорозі ще два загони московитів. Під час боїв один московський воєвода загинув, а інший потрапив до полону.

У 1563 р. на московське прикордоння ходив з канівськими козаками князь Михайло Вишневецький, двоюрідний брат знаменитого Дмитра-Байди Вишневецького. У виправі брали участь і білгородські татари. Загонові вдалося попустошити околиці Новгорода-Сіверського й Почепа, захопити багату здобич, а також бранців. Після походу Москва здійняла страшенний галас, вимагаючи відшкодувати збитки, знайти і стратити винних. Проте жодні подібні заяви не могли зупинити козаків, і в наступні роки вони постійно шарпали московську територію.

Головна баталія 1563 р. розгорнулася під Полоцьком, куди в січні 1563 р. підійшло 60-тисячне московське військо, у якому були і європейські найманці (німці та англійці). Їм протистояло всього 6 тис. захисників. Перші три штурми були відбиті, однак четверта атака принесла московитам успіх, бо в місті виникла пожежа. 15 лютого 1563 р. Полоцьк упав. Місто, у якому перебувало до 60 тис. містян та мешканців сусідніх населених пунктів, було піддано жахливому московському терору. Частину мешканців стратили на місці, іншим виколювали очі, багатьох вивели в полон, де ті зазнали страхітливих мук.

Оволодівши Полоцьком, Іван IV вирішив закріпити територіальні надбання на папері й запропонував перемир'я на 10–15 років, зажадавши лівонські території по Двіну та Полоцьк. Але Зиґмунд Август і чути про це не хотів. Відтак на початку 1564 р. два московських війська увійшли до Великого князівства Литовського і Руського, плануючи об'єднатися в Орші і рухатися вглиб властиво Литви. Передчуваючи це, литовський гетьман Миколай Радзивіл (Рудий) на чолі литовських, українських та білоруських підрозділів 25 січня перестрів одне з них на річці Улі й у короткій битві розгромив вщент. У цей час Ф. Кміта, при якому перебували й українські козаки, стояв під Оршею і змусив друге московське військо відійти до Смоленська.

У 1567 р. Зиґмунд Август задумав потужний похід на Московію. У Радошковичах під Мінськом зібрали понад 31 тис. війська з українських, білоруських, литовських земель та Польщі. Але в кінцевому рахунку король і великий литовський князь так і не наважився розпочати марш. Влітку 1567 р. козацькі підрозділи у складі загонів князів Костянтина Вишневецького, Януша Збаразького, Романа Сангушка раптовим нападом розгромили московське військо біля озера Суші, успішно воювали у районі Вітебська, Ули, Кріси, Леплі, Кривина, добре зарекомендували себе в розвідці, сторожовій службі, на будівництві укріплень. Разом із Ф. Кмітою доходили до Вязьми.

Усього у воєнних діях 1562–1569 рр. проти Москви взяло участь понад тисячу козаків. Їм уряд уперше зобов'язувався заплатити, вписавши їх до спеціального документа – реєстру. Це стало поворотним пунктом у козацькій історії, давши початок довгому процесу визнання козацтва як «*людей лицарських*», котрим у нагороду за військову службу має бути гарантовано особливий суспільний статус.

Перебіг війни, наклавшись на досвід попередніх війн з Московією, став каталізатором об'єднання Великого князівства Литовського і Руського в одну державу з Польщею. Попередні польські спроби нагнути

4*

Sehr grewliche/erschröck-

liche / vor vnerhörte / warhafftige Newe zeyte-
tung/was für grausame Tyranney der Moscowiter/an
den Gefangenen/ hinweggefürten Christen auß Lyfland/ beydes an
Mannen vnd Frawen/ Junckfrawen vnnd kleinen Kindern/ begeh-
het/vnd was täglichs schadens er jnen in jrem Land züfüget. Bey-
neben angezeygt / in was grosser fahr vnd not die Lyflender
stecken. Allen Christen zur warnung/vnd bes-
serung jhres Sündtlichen lebens/auß
Lyfland geschriben / vnd in
Druck verfertiget.

Zu Nürnberg bey Georg Kreydlein. M. D. L X I.

«Звірства московитів у Лівонії».
Zeyttung, Нюрнберг, 1561

Литву, викликали впертий спротив її еліти, зокрема й української частини. Як тільки послаблювалася зовнішня загроза, литовські магнати та українські князі пом'якшували і без того незначну залежність Вільно від Кракова, яка фактично обмежувалася періодичною наявністю спільного монарха. Та понад півстолітній тягар війни з Московією засвідчив, що та поволі відкушує все нові й нові українські й білоруські землі. Зневіра у можливості власними силами перемогти Москву й повернути втрачені території, страх бути завойованими деспотичною сусідкою схилив українських князів підтримати Корону й погодитися на Люблінському сеймі 1569 р. на унію Польщі та Великого князівства Литовського і Руського. І хоча литовські магнати далі чинили спротив, мусили погодитися. На карті Європи з'явилася Річ Посполита як держава «двох народів» – польського та литовського. Однак той факт, що на один з ними щабель не був поставлений третій «народ» – український, – заклав під цю державу міну уповільненої дії, яка вибухне в Україні в середині XVII ст.

Поява Речі Посполитої заскочила Московію і стишила війну. Перше спільне польсько-литовське посольство до Москви (1570) уклало перемир'я на три роки.

2.6.2. Друга фаза: Московія проти Речі Посполитої (1579–1582)

Смерть у 1572 р. короля Речі Посполитої Зиґмунда Августа спонукала Москву спробувати реалізувати свої територіальні претензії, обхідним шляхом – через використання механізму виборів короля Речі Посполитої в 1572–1573 та 1575–1576 рр. Під час першого безкоролів'я литовське посольство Михайла Гарабурди пропонувало свою підтримку царевичу Федорові в обмін на низку поступок з московського боку, зокрема й територіальних. Іван IV мав віддати Великому князівству Литовському і Руському Полоцьк *«з пригородками»,* Смоленськ, а також відписати за Федором ще деякі землі. На це московський цар дотепно відповів, що Федір *«не дівка, щоб ми мали йому придане давати».* У 1575–1576 рр. до московських вух доходили чутки, що все «литовське рицарство» хоче Івана IV на королювання. Іван IV, а пізніше Федір розглядали можливі свої вибори на короля як один із кроків до поглинення українських земель, а то й усієї Речі Посполитої.

У 1575–1576 рр. на ґрунті елекції відбулося політичне зближення Московії та Австрійської імперії. Виношувалися плани розчленування Речі Посполитої у разі обрання на королівський престол імператора

Максиміліана II чи його сина, ерцгерцога Ернеста. Корона мала відійти до Австрії, а Лівонія та Литва разом з відірваними в 1569 р. українськими землями – до Московії. Перегодом Іван IV у порозумінні з Віднем пробував добитися корони для ерцгерцога Ернеста, а литовського великокнязівського стола – для Федора. Утім низка царських вимог знову виявилася неприйнятною, зокрема інкорпорація до Московії Київщини та Волині.

Після обрання в 1576 р. на короля Стефана Баторія стало остаточно зрозуміло, що московська карта не зіграла. Тим паче, Москва отримала в суперники рішучого та вольового полководця. Готуючись до війни, С. Баторій заклав підвалини для ефективного використання українського козацтва. Він провів свою знамениту реформу, запровадивши тепер уже постійний козацький реєстр – 500 душ. Реєстровці вважалися особами, що перебували на службі у короля й за це користувалися привілеями, які підносили їхнє правове становище над рештою козаків. Відтоді головною метою Війська Запорозького стає боротьба за поширення реєстру на все козацтво. Паралельно розвиватиметься культ короля як покровителя й заступника козаків від зазіхань шляхти. Пізніше цей культ виявиться надійним щепленням від усіляких промосковських агітацій.

С. Баторій відмовився від війни в Лівонії і сконцентрував свої зусилля на білоруському напрямкові. У перший рік відновлення війни – 1579 він згромадив військо з литовської, української, польської та білоруської шляхти для оволодіння Полоцьком і досяг успіху. Залучені були й українські козаки. Вже під кінець 1578 р. їх у різних місцях бойових дій налічувалося понад півтори тисячі. Зокрема, під Оршею у розпорядженні Ф. Кміти перебувало 900 чоловік. Поміж них був на чолі 500 козаків Гаврило Біруля. Загони по 100 чоловік очолювали Корнило Пожевальський, Федір Кишевич, Григорій Шелуня, Костянтин Величко. Крім того, під Полоцьком розмістилося 300 козаків, у замку Дінемборк під орудою Бориса Жаби – теж триста, в інших місцях ще 400.

На початку 1579 р. один із козацьких загонів оволодів замками Кащяни й Красне на території Білорусі. Перегодом чимало козаків взяло участь в облозі Полоцька, штурмі Туровля та замку Сокіл. Оволодіння Полоцьком справило величезний військовий та психологічний ефект, переламавши хід війни. Туровль двічі штурмували виняткова козаки на чолі з Мартином Курою. За другим разом замок був захоплений. Сокіл упав після особливо кривавих боїв. Паралельно козаки під загальним керівництвом Ф. Кміти здійснили спустошливий рейд Смоленщиною.

Без козаків не обходилася жодна з крупних військових операцій і в 1580 р. У квітні-травні реєстровці на чолі з Яном Оришовським вибралися

на Чернігово-Сіверщину. Входили вони до складу війська князя Михайла Вишневецького, у якому, крім них, були особисті воїни князя, а також татари. Військо дійшло до Стародуба й Почепа, захопило в полон 3 тис. душ та відігнало 10 тис. голів худоби. Успішний рейд під Смоленськ зробив зі своїм загоном Григорій Біруля. Ф. Кміта з козаками розбив на Смоленщині восьмитисячне московське військо. Та найбільше користі від козаків було під Великими Луками.

Похід Стефана Баторія під це місто був центральною подією кампанії 1580 р. Українські козаки відзначилися вже на підступах до Великих Лук. Саме козаки Г. Бірулі забезпечили королівському війську перемогу під сусідніми замками Веліж та Усвяти. Спершу козацький загін окопався поблизу Веліжа, відрізавши московитам дорогу до Великих Лук. Потім неочікуваним кидком козаки вщент розгромили один з московських загонів. Захоплений у полон боярин зізнався, що залога замку нічого не знає про наближення основних сил противника, відає лише про козаків. Відтак раптова атака, до якої козаки вдалися разом з королівським військом, швидко досягла успіху. Оборонці здалися. Невдовзі впав замок Усвяти. До Великих Лук окремі козацькі загони підійшли в авангарді королівського війська. Козаки брали активну участь у штурмі міста, звично виконували сторожову службу, займалися розвідкою. Під час розвідувальних операцій вони далеко заглиблювалися в московську територію.

У 1581 р. козаки так само відзначилися по всьому фронту воєнних дій. Князь М. Вишневецький особисто їздив у козацькі краї, де зібрав під свої стяги «*все лицарство низове*», разом – 1500 козаків. Військо човнами піднялося Дніпром до Пропойська. По дорозі до нього наспіли реєстровці. Військо взяло курс на Трубчевськ і після стрімкого штурму оволоділо цим замком. Тим часом московські воєводи зібрали кілька тисяч вояків і рушили назустріч. Бій відбувся на переправі через річку Судость. Наблизившись до річки, московити кинулися в атаку, бо виявили, що козаки залишилися ночувати на іншому березі. Але М. Вишневецький швидко оговтався і відбив перший наступ. Незабаром підійшли козаки й не залишили московському війську жодних шансів. У тому бою наклало головами близько півтори тисячі московитів.

Черговий успішний рейд по Московщині здійснив Ф. Кміта. Цього разу його підрозділи, поміж якими були й набрані ним козаки, входили до складу війська Миколая Радзивіла, сина віленського воєводи. Під час маршу козацькі загони рухалися по боках основного війська, віддаляючись від нього на 8 10 км й пустошачи околиці. Московити за наказом Івана Грозного уникали відкритого бою. Тому військо дійшло аж до Волги й тріумфально повернулося до Пскова, де вже розгорнулися основні події.

Облога королем Стефаном Баторієм Пскова, яка розпочалася в кінці серпня, поставила останню крапку в Московській війні. Місцевій залозі, яка налічувала до 50 тис. чоловік, протистояло королівське військо чисельністю до 40 тис. Козаків традиційно використовували як для облоги й штурму, так і для дошкульних нападів на сусідні московські території. Козаки самотужки здобули місто Красногородок, ходили під Опочку, надавали інші цінні послуги. Зокрема, козак Залізо привів 21 вересня до короля полонених, захоплених аж під Новгородом. Наприкінці жовтня він таки спіймав московських гінців, які крадькома вийшли із Пскова і вже зуміли таємно просочитися через королівський табір.

Сам Псков вистояв, але це вже не мало особливого впливу на результати війни. Москва її програла й мусила повернути Полоцьк та захоплену частину Лівонії. Загальна перемога Речі Посполитої сприймалася козаками і як власний успіх. Московська війна дала потужний поштовх зростанню чисельності козацтва, підштовхнула короля до створення цілком легальних козацьких військових формувань, що мало далекосяжні наслідки. Водночас довготривала війна проти Москви закріпила в козацькому середовищі сприйняття московитів у першу чергу як супротивника, до того ж такого, якого перемагають.

На початку січня 1582 р. королівське військо рушило додому. Однак не так просто було викурити з Московії козаків. Дійшло до того, що окремих козацьких загонів не знали де шукати, так вони заглибилися у ворожу територію. Подібне траплятиметься й під час усіх подальших війн з Московією.

Розділ 3
Відвоювання Чернігово-Сіверщини

3.1. Українські козаки в походах Самозванців на Москву (1604–1608)

Перемога С. Баторія продемонструвала, що утворення Речі Посполитої виявилося ефективним інструментом проти московської експансії. Починаючи з війни 1558–1583 рр., шальки терезів у війнах з Москвою хитнулися на протилежний бік. Якщо з кінця XV ст. Московія мала стратегічну перевагу й відкусила від Великого князівства Литовського і Руського Чернігово-Сіверщину, Смоленщину та верхівські князівства, реально зазіхала на Київ, то тепер розпочалася понад півстолітня смуга успіхів української, білоруської, польської та литовської зброї, внаслідок чого були повернуті і Смоленськ, і Чернігово-Сіверщина.

Як це зазвичай буває у деспотичних державах, на певному етапі владу успадковує недолугий, а то й недоумкуватий син найжорстокішого деспота. Саме так сталося в Московії, де тирана Івана Грозного у 1584 р. змінив на троні його необтяжений розумовими здібностями син Федір. Але всі важелі впливу фактично перебували в руках Федорового шваґра Бориса Годунова, який мріяв про царську корону. До всього у 1591 р. раптово помирає молодший син Івана Грозного епілептик Дмитро. Після смерті Федора у 1598 р., який не мав спадкоємців, Боярська дума таки обрала на царство Бориса Годунова, що невдовзі вилилося у громадянську війну в державі.

На зовнішній арені Московія прагнула створити міжнародну коаліцію проти Речі Посполитої, інтригуючи у Швеції, Австрії, Молдові, Бранденбурзі. Але колишніх сил вже бракувало. Водночас Річ Посполита намагалася скористатися зі внутрішнього ослаблення Московії по повній. Велике посольство Льва Сапіги, яке відвідало Москву в 1600 р., привезло з собою проект унії між Річчю Посполитою та Московією, який був виписаний так, що фактично йшлося про підпорядкування Москви Варшаві. Проект передбачав спільного монарха після смерті Зиґмунда III та Бориса Годунова, спільні гроші, скарб, дипломатичну службу, зовнішню політику, флот, релігійну толерантність, вільну торгівлю. Навіть не вдаючись у деталі кожної з пропозицій, з проекту було видно, що деспотична Москва приречена була програти

в такому об'єднанні, не витримавши конкуренції. Відтак Боярська дума відхилила пропозиції, обмежившись перемир'ям на 20 років.

Тим часом підкилимні ігри у московській верхівці вступили в гостру фазу, каталізатором чого став голод, який лютував у Московії в 1602 р. і викликав повсюдні бунти. Противники Бориса Годунова наважилися використати надзвичайно гостру зброю, якою були чутки про дивовижний порятунок царевича Дмитра. Але буря, яку здійняв так необачно посіяний вітер, ледь не поховала Московію як державу.

У 1602 р. ставленик, як гадають, московських князів Романових та Черкаських монах Григорій Отрєп'єв, з'явившись у Києво-Печерському монастирі, проголосив себе вцілілим царевичем Дмитром і розпочав шукати підтримки для походу на Москву з метою здобути нібито належну йому царську корону. У червні 1602 р. Г. Отрєп'єв перебрався до Острога, де й пробув до осені, зустрівшись з київським воєводою князем Василем-Костянтином Острозьким, видатним сином видатного батька Костянтина Острозького. Потім колишній монах певний час жив у Дермані, звідки перебрався до сусідньої Гощі. З Гощі у березні-квітні 1603 р. Самозванець переїхав до Брагина, резиденції князя Адама Вишневецького, де нарешті отримав вдячну аудиторію. Коли ж в кінці 1603 р. А. Вишневецький повідомив Зиґмунду III про «царевича Дмитра», король відмовив у підтримці й навіть забороняв це робити іншим.

У березні 1604 р. Г. Отрєп'єв прибув разом з Костянтином Вишневецьким, братом Адама, до Кракова, де у дворі магната Юрія Мнішека був представлений королю. 17 квітня Самозванець прийняв католицизм, а 25 квітня одружився в Самборі з донькою Ю. Мнішека Мариною. 12 червня він підписав зобов'язання, згідно з яким за військову підтримку в поході на Москву він поверне Речі Посполитій частину Смоленщини та Чернігово-Сіверщини, укладе «вічний мир» з Варшавою, пустить до Москви місіонерів-єзуїтів, зрештою, допоможе військом Зиґмунду III у війні за шведську корону.

Попри те, що низка впливових у Речі Посполитій постатей були рішуче проти авантюри (В.-К. Острозький, С. Жолкевський, Я. Замойський), король наважився на приховану інтервенцію, дозволивши всім охочим підтримати похід на Москву. У Московії ж за спиною Самозванця стояла боярська опозиція, яка прагнула чужими руками скинути з трону ненависного Бориса Годунова, щоб згодом посадити на престол когось зі своїх.

25 серпня військо першого Самозванця виступило із Самбора. Дві третини вояків походили з українських земель. Решту склали поляки та

іноземні найманці. По дорозі він розраховував на долучення українських козаків, а також козаків з Дону, Волги, Яїка й Терека. Ще наприкінці 1603 чи на початку 1604 р. він особисто відвідав Запорозьку Січ. Поїздка виправдала сподівання. Невдовзі запорожці надіслали своїх послів, обіцяючи «*вести його до Москви*». Навіть знайшлися охочі мотнутися на Дон підагітувати донських козаків. Надіслав на Дон свого посланця Свирського і сам Самозванець. Донці теж радо відгукнулися, бо мали величезного зуба на Бориса Годунова за його жорстку торгову блокаду Дону та зазіхання на незалежність Війська Донського. Зрештою, Самозванець агітував дворян Чернігово-Сіверщини. Іншими словами, претендент на царський стіл використав проти Москви ту ж зброю, яку та успішно застосовувала ще з кінця XV ст. – формування п'ятої колони та провокування громадянської війни на території противника. І йому це вдалося.

Восени 1604 р. військо Самозванця Дмитра перетнуло тогочасний московський кордон. При ньому перебувало 2 тис. українських козаків на чолі з Белешком і Куцком (очевидно, Іваном Куцковичем). На території Чернігово-Сіверщини до Самозванця, як зазначав секретар польського короля А. Чіллі, «*щоденно переходила велика кількість козаків та дрібного дворянства*». Схожими новинами пізніше ділилися і московські посли, зазначаючи, що «*і в сіверських, в українських містах сіврюки чоловіки, люди прості, і в Московській державі мало бувають, забувши Бога й душу свою, почали приставити до того злодія*». Прибуло й 3 тис. донських козаків.

Перші два міста, до яких підійшло військо – Монастирище та Моравськ, – здалися без бою. Під Чернігів, куди наблизився Самозванець, до нього наспіло ще 7 тис. українських козаків, а також нові загони донських козаків. Перейшли на його бік і деякі московські бояри. Невдовзі в місті спалахнув заколот, й воно присягло на вірність «царю Дмитру». Мусили присягнути також воєводи князі І. Татєв та А. Шаховський. Ще один воєвода М. Воронцов-Вельямінов за відмову був страчений. Далі почали здаватися інші сіверські міста, а до Самозванця – прибувати все нові й нові загони українських козаків. Зокрема, коли він стояв під Новгородом-Сіверським – підійшло 10 тис. запорожців. Українські козаки разом з іншими козацькими загонами стали основною ударною силою Самозванця. Їхня присутність на півдні Московії провокувала масові заворушення проти центральної влади, що забезпечило Самозванцю присягу більшості тутешніх міст. Саме українські козаки зробили вирішальний внесок у його успіх.

Тільки в тих містах, де стояли загони московських стрільців, військо Самозванця зустрічало опір: Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський. За

5 тижнів Самозванцю вдалося опанувати більшу частину Чернігово-Сіверщини. А князь Василь Масальський передав гроші, призначені для військової залоги Путивля. Тримався лише Новгород-Сіверський, куди Б. Годунов висунув підкріплення. 20 грудня в битві з царським військом під Добричином Самозванець програв і хотів було відійти в межі Речі Посполитої, але путивльці його відмовили.

Готуючись до продовження походу, Самозванець надіслав посольство до Ногайської орди та до кримського хана з пропозицією військового союзу. До Зиґмунда III було споряджено С. Булгакова, який від імені всієї Чернігово-Сіверщини мав просити всебічної підтримки.

Навесні 1605 р. заворушення на півдні Московії спалахнули з новою силою, роздмухані жорстокими репресіями Б. Годунова над прибічниками Самозванця. Щонайгірше для царя, від нього відступилося військо, яке 7–9 травня під Кромами перейшло на бік Самозванця. Ця подія наклалася на смерть Бориса Годунова. У Москві спалахнуло повстання, під час якого було вбито сина Бориса – Федора. За таких обставин Самозванець рушив на Москву, тріумфального в'їхав до столиці, де був проголошений царем. Як охорона при ньому перебував загін українських козаків.

Сходження на московський престол Г. Отреп'єва створило зовсім інші реалії, ніж будь-коли, відкриваючи перед Варшавою небачені перспективи. Однак це не було класичне завоювання, і Зиґмунд III не міг діяти відкрито. Царю нагадали про письмові зобов'язання. Та виконувати їх той не поспішав, не бажаючи перетворюватися на польську маріонетку. Він відмовився прирізати до Речі Посполитої Чернігово-Сіверщину та Смоленщину. Пішов тільки на певні приватні надання земель у власність, зокрема князю Адаму Вишневецькому. Самозванець зблизився з антикоролівською опозицією в самій Речі Посполитій, не поспішав пускати єзуїтів до Московії.

Утім, громадянська війна в Московії зробила головне – розбалансувала місцеву еліту, захитавши державу. З одного боку, Самозванець заграючи з дрібним дворянством та з суспільними низами здобув у цих середовищах велику популярність, особливо на Чернігово-Сіверщині, з іншого ж – серед московської верхівки викликав відразу своїм плебейським походженням та популістськими заходами. Та найважливіше, що частина бояр шукала вихід не просто у зміщенні Самозванця, а у виборах на царя Владислава, сина Зиґмунда III. У січні 1606 р. таємну пропозицію озвучив у розмові з віленським старостою Олександром Госєвським московський посланець Іван Безобразов. А це вже свідчило про зневіру бояр у власних силах, що було зворотним боком деспотичної моделі Московської

держави. Від тиранічної влади царя, яка душить будь-яку неузгоджену ініціативу, до розвалу держави – один крок, якщо падає дах і вчорашні холопи мають приймати доленосні рішення.

Проте скористатися з шансу Варшава не зуміла. Її неоковирні дії лише призвели до того, що у травні, відразу після урочистого шлюбу у Москві раніше вже пошлюблених Самозванця та Марини Мнішек, стався боярський заколот. Заколотники вбили Самозванця та 500 поляків, інших – ув'язнили. Царем було проголошено Василя Шуйського. Тіло Самозванця спалили, а прах символічно вистрелили з гармати в бік Речі Посполитої. Та маховик громадянської війни це не спинило, радше навпаки. Чернігово-Сіверщина, а далі й Рязань, Тула на знак протесту відмовилися підкорятися Москві. Невдовзі вибухнуло повстання Івана Болотникова за підтримки українських, донських, терських, яїцьких козаків, а також частини дворян. І. Болотников дійшов до Москви, взяв її в облогу, але зраджений дворянами мусив відійти до Калуги, а потім до Тули. У жовтні 1607 р. царському війську вдалося оволодіти Тулою і придушити повстання.

У лютому 1607 р. у Стародубі з'явився ще один Самозванець, який оголосив себе дивом врятованим «царем Дмитром». До нього пригорнулися тисячі невдоволених. Підійшли й українські козаки та український князь Роман Ружинський зі власним військом. Найнялося й чимало польських жовнірів, хоча король не ризикнув підтримати другого Самозванця ні відкрито, ні таємно. Навесні той почав марш на Москву. У битвах під Болховом та на р. Ходинці війська Василя Шуйського були розбиті. Заслуга українських козаків у цьому була величезною. Коли ж другий Самозванець заклав табір у підмосковному селі Тушино, значна частина козаків перебувала при ньому. Звідси вони здійснювали набіги на внутрішні московські землі.

З огляду на ситуацію Василь Шуйський був вимушений укласти 20 липня 1608 р. перемир'я з Варшавою, зобов'язавшись випустити з неволі усіх полонеників з Речі Посполитої та не змінювати кордонів. Польська сторона погодилася не надсилати до Московії приватні війська, не підтримувати другого Самозванця та унеможливити ймовірний шлюб Марини Мнішек з останнім. На початку XV ст., коли Москва тіснила Велике князівство Литовське і Руське, прирощуючи свої володіння коштом українських та білоруських земель, важко було повірити, що через століття вона перетвориться на прохідний двір і московський цар благатиме сусіда стримувати від нападів приватні загони шляхти.

Та попри все, влада Василя Шуйського танула на очах. Другий Самозванець розширював свій вплив. У Тушино створив царський двір, зійшовся

з Мариною Мнішек, яка признала у ньому чоловіка «царя Дмитра», здійснював каральні експедиції у міста, які йому не підкорялися. У Тушино перебігли всі опозиційно налаштовані до царя бояри: Черкаські, Трубецькі, Романови. Тут таки перебували зі своїми силами князь Роман Ружинський та Ян Сапіга. Другий Самозванець навіть призначив Філарета Романова новим патріархом при живому попереднику. Глибину морального падіння московської верхівки та московської Церкви добре віддзеркалює той факт, що Філарет впізнав у другому Самозванці сина Івана Грозного Дмитра.

Цейтнот, у якому перебував Василь Шуйський, змусив його поклонитися шведам. 28 лютого 1609 р. у Виборзі було укладено військовий союз. Шведський король Карл IX пообіцяв надати царю 2 тис. кінноти, 3 тис. піхоти, а також найманців. За це Василь Шуйський повернув Швеції Іжору з містами Ям, Копор'є, Карела, зрікся претензій на Лівонію та зобов'язувався виставити військо у випадку війни Карла IX з Річчю Посполитою.

3.2. Облога військом короля Зиґмунда III та козаками Смоленська. Козацькі рейди по Московії (1609–1615)

Шведська допомога виявилася палкою в двох кінцях. З одного боку, завдяки їй царю вдалося потіснити другого Самозванця. Князь Михайло Скопін-Шуйський розбив військо Я. Сапіги під Троїце-Сергієвим монастирем, а в березні 1610 р. вибив противника з Тушино. Проте Виборзький договір не залишав у тих умовах Зигмунду III іншого виходу, ніж розбивати шведсько-московський союз відкритою війною з Московією. Навіть не чекаючи згоди сейму, король влітку 1609 р., заручившись підтримкою лише сенату, почав на власний кошт збирати військо, яке вже у вересні взяло в облогу Смоленськ.

Тутешня кам'яна фортеця, зведена в 1596–1602 рр. на місці старої, дерев'яної, вважалася майже неприступною. Її стіни мали довжину 6,5 км, ширину – 4,9 м, висоту – 9,6 м та 38 триярусних веж, висотою 21 м. Навіть сучасній артилерії не до снаги пробити такі мури. Що вже говорити про гармати XVII ст. Фундамент фортеці сягав 4 м глибини, що не давало змоги підкопатися під стіни. Оволодіти цим містом означало не тільки розчистити собі дорогу на Москву, а й здобути велику моральну перемогу. Смоленськ був символом московських успіхів у попередніх війнах.

Залога Смоленська налічувала близько 5 тис. вояків на чолі з воєводою Борисом Шеїним. Фортеця була добре забезпечена артилерією та порохом. Король перед початком облоги розпоряджався 8,4 тис. кінноти

План Смоленська

та 4,5 тис. піхоти. Охоче долучилися до війська українські козаки. 7 жовтня до обозу Зигмунда III наспіли від них посли, «*просячи хоругву*» – офіційний знак визнання. А вже через тиждень підійшли основні сили чисельністю 3 тис. чол. Інший загін козаків перебував у цей час під Москвою при другому Самозванці. Невдовзі він за наказом князя Романа Ружинського теж вирушив у напрямку Смоленська до містечка Біла. Там, забивши по дорозі до 3 тис. московських вояків, козаки взяли місто в облогу. Ще 3 тис. козаків «*найцінніших та найдосвідченіших*» діяли під Вязьмою. У січні 1610 р. на Московщину вибралися дві свіжі партії запорожців. Перша, чисельністю 2 тис. чол., попрямувала до Білої, друга – 7 тис. – поповнила лави королівського війська. У червні підійшло ще 4 тис. душ. Потім – ще 2, 5 тис. «*Запорозьких козаків*, – писав один із сучасників, – *по різних місцях в Московії страшенна сила, рахували їх більше як 40 тис., і все більше їх прибувало. Трохи не з усім кошем із Запорожжя вийшли, а послугу королю чинили значну*».

Військове значення козацьких загонів добре розуміли сучасники. Королівський секретар Якуб Зандзік саме з прибуттям козаків пов'язував перспективи оволодіння Смоленськом, пишучи в одному з листів, що

«найбільша надія на козаків, коли б тільки прибули». Перебуваючи під Смоленськом, козаки ходили в розвідку, неодноразово відзначалися своїми гострими атаками на мури. Так, 10 листопада 1609 р. вони *«вночі з секирами до брами кинулися, бажаючи її висікти, але густа стрільба із замку не допустила цього»*. 21 листопада перед полуднем козаки майстерно відбили атаку загону противника. 29 листопада захопили ворожого гінця, який прямував від Василя Шуйського до Смоленська.

Під Білою козаки теж не сиділи, склавши руки. Після того, як місто відмовилося присягти королю добровільно, вони разом з іншими вояками вдалися до штурму. Загін вже *«вежу одну запалив і на вали видерся, але густа стрільба не пустила далі»*. Атака захлинулася.

У березні 1610 р. козаки видали просто-таки блискучу серію успішних облог московських фортець. Першим упав Мосальськ. До нього підійшло 1 тис. козаків і стільки ж пахолків. Штурмували несамовито. Спалили замок та місто. Деякі козаки так розійшлися, що навіть через три дні поверталися по здобич, *«якої в ямах повно було, й вози накладали»*.

15 березня інший загін на чолі з Іскоркою підійшов під Стародуб. Тутешній замок досі жодного разу не ставав здобиччю польського чи литовського війська. А козаки самотужки оволоділи ним. Перед штурмом вони заслали до міста посланців з пропозицією піддатися добровільно, щоб міщани, *«не розливаючи крові християнської, жінок, дітей, і маєтності свої зберегли цілими»*. Але стародубці відмовили та ще й відміряли козакам добрячу порцію глузливих кпинів з *«непристойними словами»* та на *«спині їх до Польщі та Литви заїхати обіцяли»*. Роз'ятрені такою пихатістю, козаки з подвійним завзяттям кинулися на мури.

Польський автор щоденника походу Зигмунда III так описав це козацьке шаленство: *«Козаки, збурені такою відповіддю (а не менш воланням трьох козаків, яких стародубці захопили 18 березня), з чотирьох боків на замок ударили. А не змігши чого більшого зробити, з двох боків мусили під замок закласти вогонь. Коли вже увесь замок був огорнутий полум'ям, воліли самі у вогонь кидатися, ніж піддатися, і так замок з гарматою та людьми, добре захищений, який великі армії перед тим здобути не могли, козаки внівеч обернули»*. Всього козаки забили 7,6 тис. стародубців, спалили передмістя, захопили 15 гармат, полонили стародубського воєводу князя Андрія Чорновикого та шістьох бояр. В'язнів козаки спровадили до короля, який вдячно прийняв цей гоноровий подарунок.

Після Стародуба черга відчути силу козацької зброї дійшла до оборонців Почепа. Тут козаки вже не витрачали час на перемовини й обрали тактику несподіваного штурму. Вони, *«підійшовши тихо, з коней зіскочили,*

з вогнем та з іншими заготовленими до штурму знаряддями на замок вдарили». З ранку до вечора почепці вперто оборонялися. Зрештою козакам вдалося підпалити замок. Це й вирішило справу: «*Воєводи, які на замку були, так найперші з замку спустилися, за ними попи, а потім і увесь мир, милосердя просячи*». Однак загасити пожежу вже було не сила. Замок згорів до тла. Жертвами нападу стало 4 тис. почепців. Козаки втратили 300 душ (100 загинуло, 200 було поранено).

29 березня 3 тис. козаків на чолі з полковником Гунченком подалося до Новгород-Сіверська. За кілька кілометрів від міста їм пощастило захопити передову сторожу, від якої стало відомо, що там добре підготувалися до оборони. Утім обійшлося без кровопролиття. Очевидно, тутешніх міщан добряче протверезила доля Стародуба й Почепа. Обидва воєводи, бояри, дворяни і все поспільство «*присягу на ім'я королевича Владислава і підданство віддали, а обравши з-поміж себе одного воєводу Михайла Карпова, синів боярських і старших з козаків і стрільців, до короля його мосці з посланцями козацькими відіслали*». У місті козаки непогано підживилися зброєю. До їхніх рук потрапило 100 гаківниць, 24 гармати, 430 ядер, 4 діжки пороху, 2 тис. куль.

Зрештою, 4 липня 1610 р. українські козаки взяли участь у знаменитій битві польного гетьмана Станіслава Жолкевського з московським військом під Клюшиним, по яку мова піде трохи нижче.

У подальшому козаки вели локальні бої під Коропцем та Ржевом, перехоплювали ворожі загони, змушували місцевих бояр та дворян присягати королеві, штурмували Смоленськ. Зокрема, 21 червня «*козаків їх гетьман Каленик до вежі привів, там мужньо стали і довго стріляли понад годину*». Слава українських козаків немалою мірою спричинилася до того, що в червні 1611 р. після 21 місяця облоги Смоленськ упав.

Упродовж усієї воєнної кампанії 1609–1611 рр. козаки, як і раніше, не виявляли до московитів та Московської держави жодного сентименту. З оборонцями фортець билися затято, зі смаком привласнювали майно переможених. Тобто поводили себе на ворожій території так, як годилося в ті часи будь-якому війську. Король навіть був змушений остуджувати запал козаків, так вже вони тузали місцевих. У березні-квітні 1610 р. він двічі обурено писав козакам: «*...своїми діями і тим людям, які вже нам хрест цілували, послушенство своє віддали і перебувають під нашою обороною, прикрості чинячи, жінок, дітей, маєтності і волості їхні забираючи, плюндруючи, палячи, нищачи... серце до нас псуєте*». Зигмунд III суворо наказував припинити здирства над московитами, які присягли йому на вірність. А таких знайшлося немало.

5-16-697

У 1612 р. козаки спробували оволодіти Курськом. Вони захопили великий острог, пограбували передмістя й околиці. Залозі вдалося відсидітися в малому острозі. А от сусідньому Білгородові пощастило менше. Козаки та люди князя Семена Лика вщент зруйнували місто. Були знищені всі оборонні споруди, будинки, монастир та церкви. Понад сто мешканців було виведено в Україну. Московський цар мусив відновлювати місто-фортецю на лівому березі Сіверського Дінця через річку від старого городища.

Врешті, дивлячись на анархію, яка панувала на Московщині, різні загони українських козаків розгулялися по величезній території, доходячи аж до Північно-Льодовитого океану. Ніде не було певності, що не нагрянуть українські козаки. Часто вони поєднували зусилля з грабіжницькими ватагами «вільних» московських козаків. У травні 1612 р. одна з таких ватаг штурмувала Твер, інша – Торжок. Наступного року українські козаки «*ходили у Вологодському повіті*». У 1613–1615 рр. від козацьких нападів постраждало багато населених пунктів Костромського повіту. Загін під орудою Захара Збруцького та полковника Якова Яцького атакував місто Коропець та прочісував села вздовж річок Шексна та Молога. Інші ватаги заходили до Холмогор та Архангельська, грабували в Білозерському краї.

3.3. Перемога над московським військом під Клюшином (1610) та оволодіння Смоленськом (1611)

Козацькі воєнні дії на території Московії відбувалися на тлі того, що облога Смоленська затягнулася на понад півтора роки. За цей час у війні з Москвою відбулося чимало знакових подій. Після того, як другий Самозванець був змушений відійти з Тушино, московські бояри, які його підтримували, спорядили у січні 1610 р. до королівського обозу посольство з 233-х осіб. Воно уклало з королем угоду про обрання королевича Владислава на царя. І хоча це було обставлено багатьма умовами, у сухому залишку домовленість означала згоду на приєднання Московії до Речі Посполитої.

4 липня 1610 р. польний гетьман Станіслав Жолкевський здобув блискучу перемогу під Клюшиним над московським військом, очолюваним трьома воєводами Дмитром Шуйським, Андрієм Голіциним та Данилом Мезецьким, яке йшло на допомогу Смоленську. Цю битву вважають найславетнішою звитягою Речі Посполитої у війнах з Московією. Московити мали як мінімум чотирикратну перевагу. Їхнє військо налічувало до 20 тис. чол. та ще шведські корпуси Якоба де ла Гарді та Е. Горна, укомплектовані шведами

та найманцями з німецьких земель, Англії, Шотландії, Франції. С. Жолкевський мав при собі 4,8 тис. кінноти та піхоти й до 4 тис. українських козаків.

Польний гетьман хотів заскочити противника зненацька і в такий спосіб врівноважити його чисельну перевагу. Задля цього 3 липня військо мало здійснити швидкий марш під Клюшин. Але перехід зайняв біля 12 годин, і московити мали змогу підготувати оборону. Перші атаки С. Жолкевського на московські позиції не принесли успіху. Але потім на правому фланзі полку А. Казановського вдалося потіснити й охопити московитів. Одночасно по центру ударили гусарські хоругви й зуміли протаранити противника. У його лавах почалася паніка. Незабаром успіх прийшов і на лівому фланзі, де не допоміг запеклий опір іноземних найманців. Однак частина їх засіла в таборі, а тому доля битви ще не була вирішена. Проте тут у гру увійшов фактор невиплаченої найманців платні: ті просто відмовилися воювати, а частина взагалі перейшла на бік С. Жолкевського. Побачивши це, Дмитро Шуйський разом з іншими очільниками кинулися втікати.

Перемога над московитами була повною, а шлях на Москву відкритий. Звістка про це спровокувала боярський переворот, який позбавив влади Василя Шуйського й віддав ту в руки семи головних бояр. Коли С. Жолкевський підійшов до Москви, вже ці бояри, наслідуючи бояр з табору другого Самозванця, погодилися визнати королевича Владислава московським царем. Угода була підписана 27 серпня 1610 р. Після підписання бояри та кілька тисяч мешканців Москви склали присягу на вірність Владиславу. С. Жолкевський зайняв Кремль та послав своїх людей відбирати присягу по інших московських містах. Василя Шуйського та його братів бояри видали польному гетьманові, а той перепровадив полонеників до Варшави. У вересні до Зиґмунда III під Смоленськ прибуло посольство від бояр, щоб той прислав Владислава до Москви, обставивши це 12-ма умовами, серед яких значився вихід військ Речі Посполитої з Московії, охрещення Владислава на православ'я та пошлюблення ним православної дівиці.

У червні 1611 р. упав Смоленськ, що справило велике враження на Московію. Але зроблену військовими справу знову загубила політика. Замість того, щоб іти на Москву й поставити остаточну крапку у війні, Зиґмунд III зробив прямо протилежне – відійшов до Польщі, де саме збирався сейм. Стратегія короля полягала в тому, щоб самому зайняти царський трон. Тому Московія несподівано отримала перепочинок, що призвело до початку антипольського повстання. Польській залозі в Кремлі вдалося розбити перше ополчення на чолі з Прокопом Ляпуновим та Іваном Заруцьким (хоча довелося спалити частину Москви). Але друге, яке в кінці 1611 р.

5*

С. Богушович, Битва при Клушино

формувалося в Нижньому Новгороді під орудою князя Дмитра Пожарського та Кузьми Мініна, влітку підійшло до Кремля, а 1–3 вересня розбило під Москвою військо литовського гетьмана Я. К. Ходкевича, яке поспішало з провіантом та зброєю. При Я. К. Ходкевичу перебувало й 3 тис. українських козаків під орудою полковників Наливайка та Фастівця.

Лише в жовтні Зиґмунд III маючи 15–20 тис. війська наблизився до Москви. На той час становище польської залоги в Кремлі, яка налічувала 2,5–3 тис. вояків, стало безнадійним. Їм протистояло військо чисельністю 10,5–12,5 тис. чол. Почався страшенний голод. Полковник Джозеф Будзило наводив потім моторошні факти. За його словами, обложені «*коли вже трав, мишей, псів, котів, черв'яків не стало, в'язнів поїли, трупи, викопуючи з землі виїли, піхота сама себе почала їсти і людей, хапаючи, поїла. Трушчовський, поручник піхотний з'їв двох своїх синів, один гайдук також сина з'їв; інший – матір; товариш один з'їв свого слугу; син батькові, батько синові не подарував, пан слузі, слуга панові не був безпечним, хто кого міг, той того з'їв, здоровший позбувся хворого*». За таких нелюдських обставин залога, так і не дочекавшись підмоги (король уже був під Волоколамськом), 6 листопада капітулювала. Після цього бояри зламали слово щодо царювання королевича Владислава. Зиґмунд III політично програв і, не маючи при собі достатньо сил, щоб надолужити на військовій ниві, відійшов від Москви. На початку 1613 р. новим царем було обрано Михайла Романова. Перегодом московське військо на чолі з Дмитром Черкаським та Михайлом Бутурліним розпочало рейд під Смоленськ. Упали Вязьма, Дорогобуж, Біла. Але Смоленськ тримався.

3.4. Рейд гетьмана Петра Сагайдачного на Москву 1618 р.

Після відновлення в Московії царської влади, держава продовжувала перебувати в хаосі. Частина території перебувала під контролем Речі Посполитої, скрізь бродили загони вільних козаків з учорашніх селян та міщан, частина еліти не сприймала Михайла Романова, вважаючи його козацьким царем за те, що саме донські козаки на Земському соборі 1613 р. схилили шальки терезів на користь цієї кандидатури. Зрештою, не вигасла ідея царювання королевича Владислава. Міру роздратування бояр добре передають ті поголоски, які в 1613 р. у «новинах з Вязьми» докотилися до Варшави: «*Про царя та новина, що його бояри не люблять, бо на козацтво свою надію покладає, а їх зневажає. Говорять бояри, або козаків*

поб'ємо, або з Литвою з'єднаємося й добиватися свого будемо... Три тижні тому цар Михалко на лобному місці клав посох, резигнуючи з царства, бо бачив велику нехіть проти себе бояр, які царем гидують, як козаками посадженим, і доводяться козакам головними неприятелями, говорячи, що ми без царства (обійдемося. – Авт.) *чи то від королевича, чи деінде можемо* (своє – Авт.) *мати без клопоту і такого галасу. Тому Москва була замкнена десять днів. Жодного ані впускали, ані випускали. Цар не володарює, керують ним як хочуть, не слухають його, бо зневажають».*

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Відтак не дивно, що у Варшаві не вигасала ідея таки посадити на московський стіл королевича, яка й вилилася у похід Владислава на Москву 1617–1618 рр. Рішення про виправу ухвалив сейм Речі Посполитої 1616 р. У рамках походу відбувся карколомний рейд 20-ти тисяч козаків на чолі з видатним полководцем, гетьманом Петром Сагайдачним, який став найколоритнішою сторінкою козацьких дій на території Московії.

Ще влітку 1617 р. один із козацьких загонів здійснив рейд по прикордонню Московії. Козаки оволоділи Осколом, підступалися до Воронежа та Білгорода. Під Осколом вони спантеличили місцевий гарнізон своєю винахідливістю. Сучасники порівнювали наступ на це місто зі знаменитим штурмом турецької Кафи 1616 р., який уславив козаків та їхнього вождя П. Сагайдачного як витончених майстрів оволодіння фортецями. «*І козаки прийшли до Оскола непомітно в той же спосіб, як до Кафи, й Оскол взяли в такий же спосіб, як вчинили під Кафою*», – скаржилися московити на переговорах з кримськими послами, щоб тим було легше уявити масштаби лиха.

Слід гадати, козаки підкралися до Оскола вночі та якимось чином обвели вартових навколо пальця. Швидше за все, вони майстерно видали себе за московське військо, як під Кафою – за турецьку флотилію. Вартові відкрили ворота. А далі все було справою техніки. Наостанок козаки пустили червоного півня й попрямували до Валуйок. Але там їм, як згодом і під Воронежом, не пощастило. Не спокушуючи долю далі, загін повернувся в Україну.

У червні 1618 р. на Московщину посунули основні сили – 20 тис. козаків на чолі з Петром Сагайдачним. Для королевича ця новина стала справжнім рятівним кругом: наступ його 8-тисячного війська захлинувся ще в грудні попереднього року, а зимівля в чужому краї виснажила військо до неможливого. Деякі підрозділи, так і не дочекавшись обіцяної платні, «зробили ноги». Королевич сушив голову над тим, як відновити боєздатність війська. Звістка про те, що така сила козаків вирушила на поміч, надала усім другого дихання. Як писав сучасник, «*Ніхто не сподівався і всі не чули себе від радощів, бо знудженому війську Владислава допомога прийшла ніби з неба*». Збадьорений Владислав розпочав наступ на Москву. Слід сказати, що й безпосередньо у його війську ще з квітня 1617 р. вже перебувало до тисячі українських козаків.

Для Московії долучення до воєнних дій козацтва мало катастрофічні наслідки. П. Сагайдачний розпочав свій знаменитий рейд зі знищення Лівен, «*головного прикордонного міста*». Козаки оволоділи ним після штурму 9 липня. Вони «*воєвод князя Микиту Черкаського на вилазці взяли, а Петра Данилова вбили й лівенців, яких у місті та в острозі застали, всіх побили*».

Далі козаки накидалися почергово на всі міста, які траплялися на їхньому шляху. Не встояло жодне. Першим упав Єлець, попри те, що мав потужні мури й чисельну залогу. П. Сагайдачний взяв його хитрістю. Гетьман залишив більшу частину свого війська неподалік у ліску, а з рештою підійшов до міста. Тутешні воєводи Андрій Полєв та Іван Хрущов вирішили, що це всі нападники, й самовпевнено наказали своєму війську виходити за мури. Козаки ще трохи подалися назад, і тоді вже з укриття вискочили основні сили. Оточені московити були розбиті вщент. Решта сховалися в острозі, який козаки «*з турами всю ніч штурмували*». Залога тричі відбивала атаки, проте на зорі нападникам вдалося увірватися в острог. Налаштовані вони були дуже рішуче, бо на ворота «*по своїх вбитих залізли*». Оборонці не витримали й кинулися навтьоки. Козаки в бою «*двадцять тисяч люду військового висікли*». Багато хто втопився в річці. Наклав головою й необачний воєвода І. Хрущов.

Рейд Петра Сагайдачного на Москву

До обіду все вщухло, а до П. Сагайдачного вийшли місцеві священики й почали умовляти, «*щоб їх не побили й церкви не спалили*», обіцяючи за це видати московських і татарських послів, які саме перебували в Єльці й мали при собі данину, яку везли з Москви для кримського хана. Гетьман погодився. Козаки відразу ж відпустили усіх полонених. Однак московські посли Степан Хрущов і Семен Бредихін нізащо не хотіли розлучатися зі своїми скарбами. Тоді козаки навели вагоміші аргументи – піддали непокірних тортурам («*вогнем палили, і пупи волочили, й ребра*

ламали»). Нарешті посли піддалися. П. Сагайдачний наказав міцно зв'язати С. Хрущова та С. Бредихіна й забрав їх із собою в похід. Пізніше він передасть їх королевичу Владиславу.

За Єльцем невтішний жереб випав Ярославу, Данкову, Лебедяні, Скопину, Шацьку, Касимову, Михайлову, Романову. У такий спосіб П. Сагайдачний позбавив московського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини. Власне для того гетьман і не пішов з Лівен відразу на Москву, а взяв східніше. Про це він відверто писав у своєму листі до королевича Владислава: «*Багато міст, містечок, замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили і майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали*».

У Москві рейд П. Сагайдачного викликав справжній шок. Цар кинув проти козаків військо князя Д. Пожарського, героя другого ополчення. Планували не дати козакам переправитися через Оку. Та Д. Пожарський не ризикнув стати до бою проти П. Сагайдачного й удав, що нібито захворів. Змінив Д. Пожарського інший князь, Григорій Волконський. Як виявилося – на свою голову. Не знаючи куди перше підуть козаки, той розпорошив військо між Коломною, Каширою та Зарайськом. Цим гетьман і скористався. 1 вересня козаки двічі штурмували Зарайськ. Над вечір сюди підійшли московити, прислані Г. Волконським. За кілька кілометрів до міста вони зав'язали переможний бій з невеличким козацьким загоном чисельністю 50 чол. Розпалені перемогою, московити залишили полонених у Зарайську, а самі знову подалися шукати вояцького щастя. Це рішення стало для них фатальним. Наспів інший козацький загін. Козаки «*розігнали їх і топтали до острога й утоптали в острог, і багато козаків до острога увійшли*». Лише ціною неймовірних зусиль залозі вдалося вибити сміливців з міста.

Без сумніву, П. Сагайдачний продовжував би штурмувати Зарайськ, якби 3 вересня не отримав королівського листа з проханням негайно прямувати до Москви. Не гаючи часу на облоги Зарайська й Кашири, гетьман поспішив переправитися через Оку й вирушити до ворожої столиці.

6 жовтня козаки підійшли до Москви й заклали свій табір неподалік Донського монастиря. З-за мурів саме вийшло військо під орудою Михайла Бутурліна, яке мало йти проти Владислава. Та П. Сагайдачний не дав противникові цього шансу. Битви як такої не було. Але козаки не відмовили собі в задоволенні позмагатися з московитами в герцях – індивідуальних поєдинках, які практикувалися перед основним боєм. Наслідки для московського війська були невтішними. Козаки втратили лише одного побратима,

московити ж – 100. А сам П. Сагайдачний поглумився над М. Бутурліним. Гетьман вирвав з його рук списа і шарахнув супротивника булавою по голові. Удар виявився настільки потужним, що воєвода під глузливий регіт козаків-свідків звалився з коня, як лантух.

8 жовтня козаки гоноровo підійшли до табору Владислава під Тушино, де їх зустріли з великим ентузіазмом. Ще коли з-під Коломни П. Сагайдачний надіслав до королевича послів Михайла Дорошенка (дід знаменитого гетьмана Петра Дорошенка) та Богдана Коншу, там усіх «*огорнула величезна радість*». Тепер і поготів. Козаки вручили Владиславу свої традиційні подарунки – полоняників-татар. Наміри П. Сагайдачного стосовно Москви були дуже рішучими, що видно з тексту його листа до Владислава, надісланого раніше, 24 вересня: «*Аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв*».

Однак слова П. Сагайдачного не виявилися пророчими. Генеральний штурм Москви 10–11 жовтня захлинувся, хоча часами здавалося, що шальки терезів схиляться на користь польсько-козацького війська. Перегодом розпочалися затяжні перемовини, які тривали майже місяць. Козаки тим часом відійшли до Калуги, де чекали на їхнє завершення. Довго не нудьгували й «*людей усіх висікли, й місто спалили*». Потім кинулися пустошити околиці, а далі й величезну територію від Дорогобужа до Шацька. Це зробило московських представників на переговорах зговірливішими. 11 грудня в селі Деуліно було підписано перемир'я, хоча Владислав противився як міг, сподіваючись таки дотиснути московитів та здобути жадану царську корону. Не в захваті від замирення був і П. Сагайдачний. Він відкрито виступав за те, щоб продовжувати кампанію й оволодіти Москвою, приславши з цією пропозицією до Владислава свого посланця полковника Путивльця. Але 1 січня 1619 р. був змушений завершувати свій похід на Москву й повертатися з Калуги в Україну.

Обставини підготовки та перебіг цього блискучого походу вкотре виразно продемонстрували, якими очима козаки дивилися на Московію та як намагалися використати фактор Московської війни на свою користь. Козаки оволоділи майже десятком фортець і переможно долучилися до війська королевича Владислава під Москвою, переломивши хід війни на його користь. П. Сагайдачний був натхненником штурму міста й палав бажанням звершити війну повною перемогою над ворогом. До всього гетьман Петро Сагайдачний активно брав у полон московитів. Під Тушино разом

з козацьким військом йшла *«більша половина московитів полонеників, мужиків і хлопців, і жінок, і дівок»*. А повертаючись назад, козаки П. Сагайдачного полонили багатьох мешканців Калуги. Як повідомляли запорожці, згодом гетьман відпустив на волю понад 2000 чол. Проте пощастило не всім – *«інший полон з собою повели, а скільки того полону з собою повели, того не відають»*.

Підписане в Деуліно перемир'я підсумовувало чотирнадцятирічну війну, яка закінчилася великою поразкою Московії. Договір передбачав тишу на 14 років і 6 місяців. Москва повертала завойовані Чернігово-Сіверщину та Смоленщину. Цар Михайло Федорович позбавлявся права уживати титул «князь інфляндський, смоленський, та чернігівський». Крім того, і це було дуже важливим, визнавалися претензії Владислава на московський стіл. Було навіть застережено, що Річ Посполита не величає Михайла Федоровича царем.

У такий спосіб предковічна українська Чернігово-Сіверщина була визволена з московської неволі й прилучена до ядра українських земель. Війна показала різке зростання значення козацького війська. Козацтво вже було спроможне виставити до 40 тис. вправних вояків, здатних на стрімкі рейди та успішні штурми фортець. Без української шляхти, а особливо без козаків успіхи Речі Посполитої були просто неможливі. І якби не грубі політичні помилки короля Зиґмунда III, який у сухому залишку переграв сам себе, зоря Московської держави закотилася б уже на початку XVII ст., й українська історія, та й і вся східноєвропейська, поточилася б у зовсім іншому напрямку.

3.5. Українські козаки та шляхта у Смоленській війні 1632–1634 рр.

Приниження, якого зазнала Московія на початку XVII ст., боляче вдарило по самолюбству її еліти. По мірі наближення кінця Деулінського перемир'я цар гарячково шукав можливості спроектувати переможну війну. Задля цього великої уваги було надано реформуванню війська з наголосом на піші підрозділи та артилерію. Станом на початок 1630-х рр. цар зумів довести чисельність війська до ста з гаком тисяч чол. З них проти Речі Посполитої могло бути залучено до 60 тис. Водночас Москва пробувала створити широку антипольську коаліцію за участю Швеції, Туреччини, Франції, Голландії, Трансільванії. Крім того, Москва реально розраховувала схилити кримських татар до набігів на українські землі.

Зрештою, вірна своїй давній тактиці Москва спробувала створити п'яту колону в Речі Посполитій. Ставку зробила на протестантів, які вели вперту боротьбу за реальне урівняння у правах з католиками, а також на українських козаків. Військо Запорозьке, яке тоді запекло змагалося з Варшавою вже не тільки за свої станові права, а й за національно-релігійні інтереси всього українського світу, видавалося Москві природним союзником через одновірність. Радив цареві переманити на свій бік козацтво і шведський посол Йоганн Мюллер. 25 липня 1631 р. радник шведського короля Якуб Руссель надіслав до Війська Запорозького посланця з пропозицією військового союзу. Разом з ним прибув московський посланець Григорій Гладкий, який передав царську грамоту із закликом служити цареві проти Речі Посполитої.

Однак на Москву чекала холодна купіль. Козаки дали посланцеві відкоша, а грамоту відвезли до Варшави на знак своєї вірності королю. Вони взяли активну участь у війні на боці Речі Посполитої, хоча московський патріарх Філарет запевняв у Москві турецького посла, що «*запорозькі черкаси всі хочуть служити і далі бути під їхньою государевою високою рукою навіки невідступно, а від литовських людей відійшли*». Ближче до початку військових дій, восени 1632 р., цар наказав севським воєводам писати в порубіжні Стародуб та Трубчевськ до шляхти і міщан, аби звідти «*таємно прислали кращих людей, щоб з ними домовитися і зміцнитися*». Наслідок був той самий: українське населення консолідовано виступило проти Московії.

Однак перед тим, як вкотре продемонструвати на теренах Московії свою високу військову майстерність, українська шляхта та козаки спробували витиснути з Варшави серію важливих поступок. Неабияк посприяло цьому безкоролів'я в Речі Посполитій, яке настало після смерті навесні 1632 р. Зигмунда III. У першій половині вересня московське військо рушило з Вязьми, Калуги, Севська і Володимира-на-Клязьмі. Маючи справу переважно із залогами міст, московити захопили Серпейськ, Мстислав, Кричев, Пропойськ, а на українській території – Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, Батурин, Ромни, Миргород, Борзну. У жовтні боярин Михайло Шеїн з 18348 піхотинцями та 5250 кіннотниками взяв в облогу Смоленськ, головну ціль Москви. Ця облога тривала 10 місяців.

Початок війни дуже швидко відтінив наскільки Річ Посполита залежна від військової підтримки українських козаків. Шахуючи Варшаву своєю можливою неучастю, козаки у спілці з православною українською шляхтою вимагали від кандидата на королівський престол Владислава

Яцько Острянин

визнати київську православну митрополію, відновлену в 1620 р. за підтримки П. Сагайдачного й усього козацтва, та на ділі урівняти становище православних, католиків і протестантів. Залежно від цього шляхта збиралася голосувати. Козаки теж жадали своєї участі у виборах нового короля, а також вирішення купи суто своїх питань. Враховуючи традиційну неспроможність Варшави протистояти Московії без козацького війська, така тактика була найдоцільнішою. Новообраний король мусив задовольнити більшість релігійних вимог шляхти та козаків, а 6 грудня, не дочекавшись від козаків згоди на участь у Смоленській війні, листовно пообіцяв розв'язати козацькі проблеми на найближчому сеймі.

Українські козаки розпочали активні дії проти московських військ вже в лютому 1633 р. на території Чернігово-Сіверщини. Наприкінці цього місяця кількадесят тисяч козаків разом з військом князя Яреми Вишневецького та Лавріна Пісочинського штурмували Путивль. Однак московська залога вистояла. Так само невдало козаки штурмували Новгород-Сіверський. Але потім справи пішли на лад, і московитам добряче дісталося від козацької шаблі.

Вже в березні козаки розпочали методичні набіги на прикордонні московські землі й перегодом загін на чолі з Яцьком Остряниним оволодів Валуйками. Там козаки вдалися до улюбленої тактики: хитрощі та раптовий штурм. Московити чекали на них з боку Муравського шляху, звідки, зазвичай, приходили всі нападники. Але козацький загін переправився через Сіверський Донець дуже далеко від Валуйок і йшов глушиною. Атака заскочила гарнізон зненацька. Козаки підпалили острог, і

пожежа виявилася такою сильною, що навіть гармати плавилися на вежах. Після падіння фортеці грабували її також мешканці сусідніх міст, підібравши те, чим погребували козаки. Потяг до чужого майна виявився куди сильнішим за солідарність проти спільного ворога. Зокрема, білгородці відігнали до себе 50 корів, осколяни – близько 200.

Білгородцям, однак, не поталанило по-справжньому насолодитися злодійським щастям. Невдовзі вони стали наступною жертвою козаків, які після успіху завернули саме в *«білгородські місця»*. 4 квітня козацький загін розгромив білгородську станицю Сидора Маслова на р. Боровій, наступного дня роз'їзд козаків напав на військову команду Данила Везеніна, а в червні Яцько Острянин спробував оволодіти Білгородом.

Після того, як українські козаки в 1612 р. спалили Білгород, місто було відбудоване на новому місці й мало дерев'яну фортецю висотою понад 3,5 метрів з 9-ма вежами. Із заходу її прикривала річка, зі сходу – болота. До двох кутових веж прилягав ще один трикутний дубовий острог з 15-ма вежами, який упирався в болото. Суходолом місто оточував рів.

Облога Білгорода затягнулася на цілий місяць. Козакам протистояло 2050 оборонців, які захищалися винахідливо, час від часу роблячи дошкульні вилазки. 20 липня відбувся генеральний штурм, який не приніс перемоги. Роздратовані козаки відійшли від міста й унівеч спустошили околиці.

Перед облогою Білгорода 20 тис. козаків на чолі з гетьманом Дорошем Куцковичем у травні брали участь в облозі Путивля, єдиної кам'яної фортеці на Чернігово-Сіверщині. Крім них, у війську налічувалося до 10 тис. інших вояків. 14 травня польсько-козацьке військо підійшло під мури Путивля. У фортеці перебувало близько 20 тис. чол., добре підготовлених до оборонних дій. Основний тягар облоги винесли на собі козаки. Вони провели всі підготовчі роботи (викопали шанці, збудували тури), робили підкопи під мури, намагалися підпалити острог, стріляли з гармат запальними ядрами та гарматними стрілами. Однак гарнізон вміло оборонявся, вчасно гасячи підпали. Козаки зазнали чималих втрат. Загинули полковники Сорока й Самоук.

Наприкінці травня козакам було наказано перебратися під Смоленськ. Та вони воліли залишатися й, обравши замість Дороша Куцковича новим гетьманом Яцька Острянина, знялися з позицій і відійшли до Переяслава.

У липні козаки разом зі шляхетським військом дали бій московитам при селі Петрушки неподалік Чернігова й зупинили ворога. Інший козацький загін чисельністю 2 тис. душ під командуванням Я. Острянина, полковників Пирського та Оверка 26 серпня атакував Курськ. Бій тривав з

четвертої години ранку до самого вечора. Але місцевий гарнізон вистояв, хоча козакам вдалося спалити Стрілецьку вежу.

У липні ж козацька рада ухвалила рішення про похід на допомогу основному війську короля Владислава IV під Смоленськ, де мала вирішитися доля війни. Київський митрополит Петро Могила благословив козаків. 19 вересня 20-тисячне військо на чолі з гетьманом Тимошем Орендаренком з'єдналося з основними силами Речі Посполитої. Про те, наскільки багато для Варшави важила присутність козаків під Смоленськом, свідчать королівські листи до них зі слізним проханням, аби *«охоче знову повернулися й виступили на неприятеля, і мужністю і відвагою, повні слави своєї, виправили помилку»*. Король горював з приводу того, що козаки з-під Путивля відійшли до Переяслава, бідкався, що до цих пір їм не виплачені борги, божився, що вже давно наказав відвезти козацьку платню до Києва.

Після появи козацького війська Владислав IV став почувати себе набагато впевненіше й розпорядився розблокувати Смоленськ. Козаки виправдали сподівання. Вони затято воювали за Покровську гору, відбивали атаки царського воєводи Прозоровського, брали участь в оточенні обозів військ Прозоровського та д'Еберта, прикривали марш польського війська до нового табору. Словом, козацтво надзвичайно багато зробило для того, щоб на початку жовтня 1633 р. М. Шеїн зняв облогу Смоленська.

Традиційно козаки тішили своєю винахідливістю. Один з них *«переплив річку й лежав у воді при берегу, аж прийшов до води московитин»*. Тоді козак миттю *«його за волосся порвав і вкинув у воду, й так з ним приплив назад»*.

Після відходу з-під Смоленська московська армія М. Шеїна засіла в глухій обороні. Подальший успіх королівського війська залежав від того, наскільки надійно вдасться відрізати її від зовнішнього світу. І рухливі козацькі загони були тут просто незамінними. Кілька тисяч козаків входили до складу корпусу О. Пісочинського, спорядженого королем 7 жовтня на дорогобузький шлях для руйнування комунікацій противника. Інша частина вирушила під Ржев, третя – під Калугу.

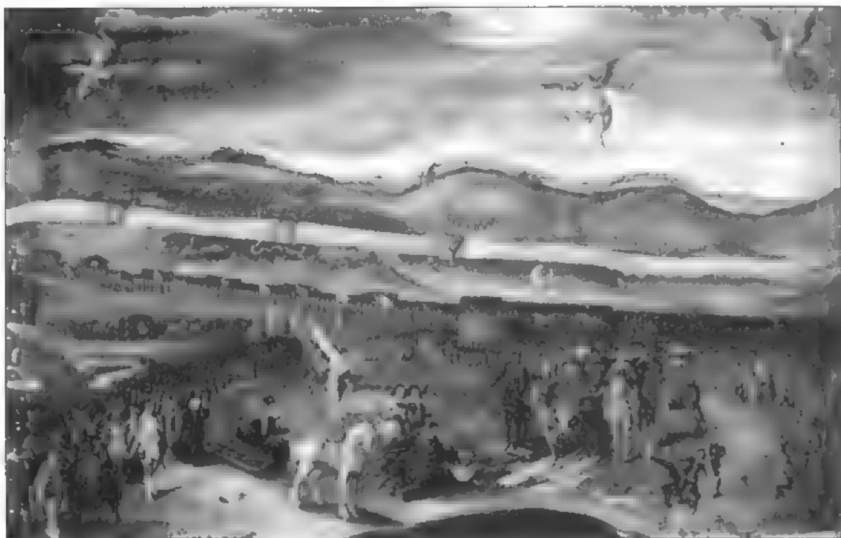
Одночасно інші козацькі загони були задіяні в надзвичайно важливих справах на Чернігово-Сіверщині та в суміжних районах. Козаки прикривали українські землі від наступів ворожих частин, брали участь у наступальних операціях, тероризували населення московського прикордоння. Без козацьких підрозділів годі було сподіватися на успіх. Представники короля не могли згромадити достатню кількість вояків для відсічі ворогові. Проте тут і козаків не вистачало, оскільки основні їхні

сили перебували під Смоленськом. Тому московським військам вдавалося завдавати потужних ударів. Вони й ставили на це, прагнучи відволікти частину польсько-козацьких сил з-під Смоленська. У вересні-грудні московити ледь не оволоділи Черніговом, сплюндрували територію між ним та Новгородом-Сіверським, захопили Борзну, спалили Полтаву (крім замку). В обороні цих міст козаки участі не брали.

Натомість у кінці вересня – на початку жовтня козацькі полки на чолі з Лавринком та Пирським відбивали разом з польськими хоругвами напад царського війська на Миргород й не дали ворогові взяти місто. Утім московити оволоділи основним острогом, спалили фортечні стіни, вежі, передмістя та довколишні села. На допомогу оборонцям з Лубен вирушили козаки полковників Турського, Матяша Царенка та підрозділи лубенського урядника Позлатовського. 1 вересня відбувся кривавий бій за 10 км від Миргорода. Проте й у ньому перемогу святкували московити. Вони гнали козаків понад три кілометри, захопили прапори, убили полковників Пирського й Турського.

У 1634 р. козакам і шляхетському війську нарешті вдалося опанувати ситуацію на Чернігово-Сіверщині та суміжних територіях. Через це московський цар був позбавлений можливості перекинути звідси свої сили до Смоленська. Отож 1 березня військо князя Яреми Вишневецького, в якому, крім інших вояків, перебувало кілька тисяч козаків, несподівано з'явилося під Севськом. Облога міста тривала майже два тижні. 5 березня розпочався штурм. Наступного дня Я. Вишневецький вислав до міста посланців з пропозицією добровільно скласти зброю. Та даремно. 7 березня відбувся вирішальний штурм, але московитам вдалося його відбити, а 12 березня під час стрімкої вилазки – ліквідувати підкоп. Невдовзі облога була припинена. У квітні Я. Острянину не вдалося оволодіти Курськом.

Останню жирну крапку у воєнних діях на цьому напрямку було поставлено в червні, вже після підписання «вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою. О 4 годині ранку 8 червня 7 тис. козаків на чолі з Яцьком Острянином та лубенським полковником Оверком несподівано з'явилося під Білгородом й розпочало штурм. На 17 годину основний острог було захоплено і спалено. Гарнізон, який початково налічував 1547 чол., зосередився на обороні замку. Спроби оволодіти містом тривали до 12 червня. Залога вистояла, але Білгород зазнав страшенних руйнацій. Згоріли митниця, Рождественський монастир, 5 церков та, на радість злочинцям, в'язниця. Козаки попалили більшість навколишніх сіл, захопили в полон і вивели в Україну велику кількість людей.

Капітуляція московського війська під Смоленськом

Не дивно, що такі активні дії українських козаків під час Смоленської війни, ганебно програної Московією, викликали величезне роздратування московського царя. Якщо перед війною він сподівався, що козаки стануть під його стяги, то тепер у гніві зараховував їх до своїх «*споконвіку вічних ворогів*». Таке ставлення до козацтва відверто, як ніщо інше, підсумовувало півторастолітній досвід козацько-московських стосунків.

Тим часом на основному смоленському театрі воєнних дій оточене з кінця жовтня 1633 р. військо М. Шеїна 25 лютого 1634 р. капітулювало, що означало цілковиту поразку Московії. Переговори про мир завершилися 14 червня 1634 р. в урочищі біля річки Полянівка. Цього разу було підписано «вічний мир», який підтвердив суверенітет Речі Посполитої над Чернігово-Сіверщиною та Смоленщиною. Мав відбутися обмін полоненими, а Владислав IV погодився зректися претензій на царський трон, за що Москва була змушена заплатити відшкодування в 20 тис. рублів.

Смоленська війна надзвичайно випукло продемонструвала, що Москва не могла нічого протиставити, якщо проти себе мала об'єднану потугу України, Литви та Польщі. Зв'язувальною ланкою у цьому східноєвропейському тріо була Україна. Саме перебування її у складі Речі Посполитої забезпечувало тій спроможність домінувати у Східній Європі та гамувати територіальні апетити Московії. Це добре розуміли сучасники.

6-16-697

Пізніше, у 1657 р., московський посол А. Нестеров так передав на свій лад слова віленського воєводи Павла Сапіги: «*При кому, государ, черкаси* (українські козаки. – Авт.) *будуть служити, при тому і Корона Польська буде*». Крім того, війна продемонструвала величезне значення українського козацтва як військової потуги. Без козаків, які могли виставити до 40 тис. вояків, уже не сила було уявити війська Речі Посполитої. Тому й вимушений був зашантажований козаками король Владислав IV піти на поступки перейнятий тим, що не побачить Війська Запорозького на театрі воєнних дій. І Богдан Хмельницький зовсім не перебільшуватиме, коли в 1649 р. говоритиме московському посланцеві Григорію Унковському: «*Без нашого Війська Запорозького, скрізь вони, поляки і Литва, будуть немічні*».

Розділ 4
Російсько-українські війни в часи Ранньомодерної Української держави – Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.)

Нову сторінку у протистоянні України московській експансії було почато після відновлення в середині XVII ст. Української держави у вигляді Гетьманщини. Поява Гетьманщини, зведеної зусиллями Богдана Хмельницького, не вписувалася у плани Московії. Але потребуючи військового союзника проти Речі Посполитої, щоб остаточно утвердити державу, Б. Хмельницький вимушено пішов на військово-політичний союз з царем. Ще одним вагомим фактором стала потреба досягти міжнародного визнання Гетьманщини. У ті часи аналогом сучасних дипломатичних нот про визнання було взяття однією з християнських держав під свою протекцію претендента (в нашому випадку України) бодай на короткий час. Це сигналізувало світу, що держава-протектор визнає самодостатність нового державного утворення. Саме на Москву як на стратегічного ворога Речі Посполитої тільки й міг розраховувати Б. Хмельницький.

Переяславська рада 1654 року та українсько-московський договір (Березневі статті) оформили досягнення гетьманом обох своїх цілей. Ні про яке приєднання України до Московії «навіки разом» не йшлося. Б. Хмельницький вирішував суто тактичні завдання, як тоді чинили в подібних випадках усі інші правителі. А визнання Української держави відкрило перед Б. Хмельницьким нові обрії. Наприклад, король Швеції Карл X Густав у січні 1656 р. недвозначно писав, *«щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу»*. А господар Валахії в 1658 р. визнав «державу *Українську рівною державі Польській».*

Однак дуже швидко, як шило з мішка, вилізли глибинні наміри царя поглинути Гетьманщину, а потім і решту українських земель. Уже наприкінці 1654 р. цар далекосяжно забажав перенести свою столицю до Києва. Тоді ж гетьман відхилив пропозицію Московії увести воєвод до українських міст. Під час походу українського та російського військ у Західну Україну 1655 р. московити проявили себе в усій красі, пробуючи виселити на Лівобережжя міщан з Тернополя. Тож, збройне українсько-московське протистояння було неминучим.

6*

Гетьманщина середини XVII ст.

4.1. Боротьба за Південно-Східну Білорусь 1654–1659 рр.

4.1.1. Протистояння за впливи у Білорусі

Уже через кілька місяців після Переяславської ради 1654 р. дійшло до відкритого російсько-українського протистояння на території сучасної Південно-Східної Білорусі. Ці землі здавна творили спільний етнічний, культурний та господарський масив з українським Поліссям. Вихідці з цих земель постійно поповнювали козацькі лави. Ще в 1602 р. гетьман Іван Куцкович, писав, що козацькі землі простягаються від «*Могилева до гирла Дніпрового*». Тому цілком закономірно українська Національно-визвольна війна відразу поширилася й сюди. Уже в червні 1648 р. козаки оволоділи Гомелем, Річицею, Лоєвом, а місцеве населення стрімко покозачувалося, наповнюючи лави повстанського війська.

Після укладення Березневих статей з Гетьманщиною, цар задумав зробити основним театром баталій з Річчю Посполитою територію не України, а Білорусі: кортіло якнайскоріше відвоювати Смоленськ, який мав символічне значення для Московії, та опанувати землі по Березину, чим відкрити собі шлях до Вільно. В кінці травня 1654 р. головне московське військо, очолюване царем (40 тис. чол.), вирушило на Дорогобуж і Смоленськ, Олексій Трубецький (15 тис.) – на Мстислав, Василь Шереметьєв (15 тис.) – на Полоцьк і Вітебськ. Б. Хмельницький спорядив на Південно-Східну Бідорусь 18 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком.

Наступ союзників розвивався блискавично, оскільки проти них не було серйозних збройних сил, а фортифікаційні споруди більшості міст виявилися не підготовленими до облог. Литва не отримала допомоги з Польщі, що робило поразку неуникненною, оскільки спромоглася виставити лише 10 тис. війська. Тож без бою капітулювали Біла, Дорогобуж, Рославль, після чотириденного штурму – Мстислав (22 липня). 6 липня московити підійшли до Смоленська. 30 червня впав Полоцьк. У липні 1655 р. московити здобули Мінськ, а 9 серпня – Вільно, де у вересні цар символічно проголосив себе великим литовським князем.

У свою чергу Б. Хмельницький намагався підвести під свою булаву Південно-Східну Білорусь. Тому корпус І. Золотаренка, всупереч волі царя, не вирушив під Смоленськ, а зосередився на оволодінні цими теренами. Козаки швидко захопили Жлобин, Рогачів, але Гомель довелося взяти в облогу на два місяці через сильну польську залогу. Місто здалося тільки 23 серпня, а вже 4 вересня козаки оволоділи Чечерськом, через кілька днів

Пропойськом і Новим Биховом та взяли в облогу Старий Бихів. Всіляко підтримуючи стихійне покозачення місцевого населення, І. Золотаренко усупереч московським протестам успішно створював тут адміністративну вертикаль Української держави. По смерті І. Золотаренка під час облоги Старого Бихова (7 жовтня 1655 р.) Б. Хмельницький, призначаючи в січні 1656 р. на його місце Івана Нечая, так окреслював територію компетенції останнього, а фактично жаданий північний кордон Гетьманщини: «*в Білу Русь до Могилева, Чаусова, Новобихова і Гомеля та інших містечок і тамтешніх сіл*». Надалі в полковничому титулі І. Нечая з'являється визначники «білоруський», «гомельський», «могилівський».

Богдан Хмельницький.
Невідомий художник XIX ст.

Якраз тоді тертя між Москвою та козаками переростають у відкритий конфлікт. І. Нечай розпочав з того, що погрожуючи силою, витіснив російські залоги з Могилівського повіту та наказав місцевому населенню не виконувати команд московських воєвод. Усі спроби московитів змусити полковника вивести козаків з Могилівського, Шкловського та інших повітів не принесли успіхів.

І. Нечаю вдалося на початку 1657 р. оволодіти Старим Биховом, який до того безуспішно штурмували і козаки І. Золотаренка, і царські війська. Як тільки місто перейшло до козацьких рук, Б. Хмельницький відразу поспішив взяти його під свою протекцію. Це був страшенний ляпас Москві.

Після смерті Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.) Москва завимагала від нового гетьмана Івана Виговського повного виведення війська з Білорусі. А після підписання 8 вересня Гадяцької унії 1658 р. між Гетьманщиною та Річчю Посполитою І. Нечай отримав розпорядження короля блокувати переправи через Дніпро, як тільки литовське військо перейде

у наступ на московитів. Відтоді почалася гаряча фаза московсько-української війни за Білорусь.

Козаки підняли хвилю партизанської війни проти московських залог, яка співпала з виступами місцевих селян, міщан та шляхти проти жорсткого окупаційного московського режиму. При цьому І. Виговський надіслав до Старого Бихова підмогу 2 тис. козаків на чолі з братом Данилом Виговським. І. Нечай, як повідомлялося на початку листопада князю Богуславу Радзивілу, «*взяв Шклов, Головчин, Новий Бихів, Борисов. Під Могилів підступивши, місто взяв, у замку тільки борониться Москва*». У багатьох містах мешканці самі викидали московські залоги й переходили на бік козаків. Зокрема, міщани Кричева перебили московитів. У Мстиславі міщани разом з козацьким полковником Іваном Ритлем двічі штурмували противника й оволоділи замком. І. Нечай, до якого перейшло чимало місцевої шляхти, взяв в облогу Мінськ та оволодів ним, коли на підмогу підійшли литовські сили на чолі з Олександром Полюбінським. У листопаді І. Нечай навіть підходив під Смоленськ. Загалом, українським козакам вдалося поставити під свій контроль практично всю Південно-Східну Білорусь, а також частину Мінського, Вітебського та Смоленського воєводств.

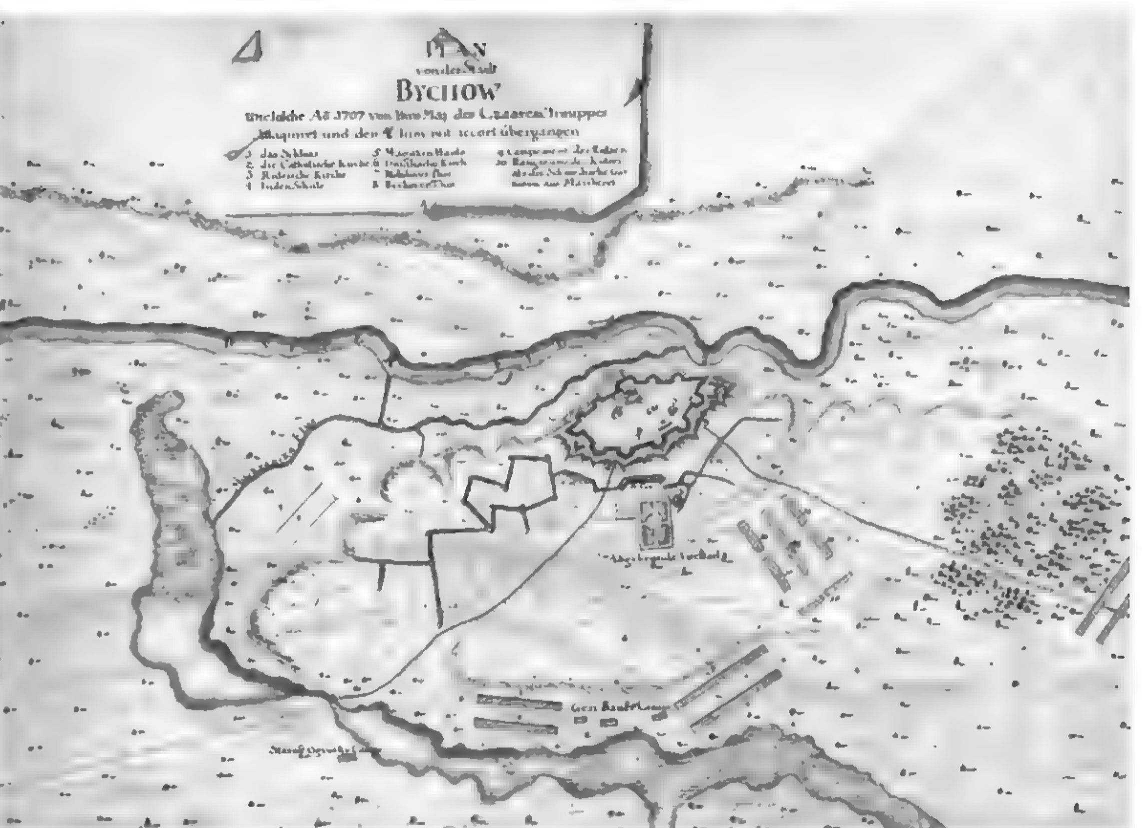
У відповідь цар у кінці 1658 р. посилає на козаків військо князя І. Лобанова-Ростовського. Московитам вдається захопити Лукомль та взяти в облогу Мстислав, Рослав і Кричев. 21 березня 1659 р. відбулася генеральна битва під Мстилавом. І. Нечай мав при собі 6 тис. козаків та білоруської й литовської шляхти, але зазнав нищівної поразки, втративши практичну всю піхоту. Вцілілі козаки відійшли до Старого Бихова, а литовці – до Литви. 17 квітня Мстислав упав, а за ним і Кричев. Згодом воєвода А. Барятинський оволодів Рославлем. У червні московити взяли в облогу Старий Бихів.

4.1.2. Героїчна оборона козаками Старого Бихова

Оборона Старого Бихова покрила славою полковника Івана Нечая. Тривала вона понад 6 місяців.

Зведене на високому березі Дніпра, місто було добре захищене. Зі сходу його прикривала болотиста річка Мокрянка. Довкруж Старого Бихова розташовувалися земляні вали висотою 8 метрів, побудовані за голландською системою з равелінами та п'ятьма бастіонами. Підступи до валів утруднював глибокий і широкий рів. На валах оборонці мали потужну артилерію.

Усі зусилля московитів розбивалися об умілу оборону. Не піддався Нечай і на намови почесно здати місто. У вересні до Старого Бихова рушили

Панорама Старого Бихова другої половини XVII ст.

12 литовських хоругв під орудою Міхала Обуховича та Станіслава Бобровницького, але московити не дали їм наблизитися до міста. У листопаді у Старому Бихові розпочався голод. Але при цьому козаки здійснювали вдалі вилазки на ворога. У ніч з 13 на 14 грудня московитам вдалося вдертися до фортеці лише *«через зраду та наговір бихівських бояр Ілліничів»*. Погром було вчинено страхітливий. Міщан або стратили або вивезли в Московію. Данилові Виговському, за наказом царя, *«спершу розтопленого срібла в рот і вуха налили, а потім із нечуваним звірством посадили на високу палю»*. Івана Нечая, за якого просив гетьман Юрій Хмельницький, запроторили до Сибіру.

Падіння Старого Бихова підвело риску під московсько-українську війну за Південно-Східну Білорусь, невтішну для української сторони. І для білоруської теж. Перебування московських військ у Білорусі з 1655 по 1667 р. викликало справжню катастрофу. Білорусь втратила 53% мешканців вбитими, закатованими, насильно вивезеними до Московії. В окремих повітах втрати виявилися ще жахливішими: У Полоцькому – 75%, Мстиславському – 71,4%, Оршанському – 69,3%. Знелюдніли міста. Полоцьк втратив – 93% мешканців, Вітебськ – 94%, Ляховичі – 92%, Турів, Пінськ, Могилів – понад 66%.

4.2. Війна 1658–1659 рр. і розгром московського війська під Конотопом 28 червня 1659 р.

Паралельно війні за білоруські землі Москва після смерті Богдана Хмельницького почала підготовку до агресії безпосередньо на Гетьманщину. Цар взяв курс на роздмухування в Україні громадянської війни, використовуючи повстання проти гетьмана Івана Виговського, підняте в листопаді 1657 р. запорожцями. Саме обнадіяний московськими обіцянками наважився долучитися до повсталих полтавський полковник Мартин Пушкар. Інакше бунт так і залишився б локальним, запорізьким. А вже в 1658 р. дійшло до відкритої московської агресії.

Спершу цар видав 2 травня безпрецедентний указ про розміщення своїх воєвод у Чернігові, Ніжині, Миргороді, Полтаві, Білій Церкві, Корсуні. Відповідь І. Виговського та державницьки орієнтованої козацької старшини була адекватною. На початку червня гетьманське військо розгромило бунтівників під Полтавою, а 8 вересня 1658 р. була укладена знаменита Гадяцька унія, згідно з якою Україна як окремий державний суб'єкт з гетьманом на чолі ставала поруч з Короною Польською та Литвою членом Речі Посполитої,

Іван Виговський.
Невідомий художник XIX ст.

реформованої у конфедерацію трьох народів. Українська держава прибирала назву Велике князівство Руське, що символізувало спадкоємність державності від Середньовічної Української держави – Київської Русі або Русі – до Гетьманщини. У випадку втілення в життя Гадяцька угода пропонувала зовсім іншу цивілізаційну альтернативу для всієї Східної Європи, закриваючи Москві саму можливість для експансії в Україну й далі на захід.

Московія відреагувала війною. 20 жовтня 20-тисячне військо воєводи Григорія Ромодановського увійшло на територію Гетьманщини, де оволоділо Голтвою, Миргородом, Лубнами. **У московському обозі перебував «наказний гетьман» Іван Безпалий, якого тримали за маріонетку, як у 2014–2016 рр. триматимуть поводирів т.зв. «Лугандонії»**. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький на початку січня 1659 року гнівно дорікав царському послові, що цар «*безперервно війська свої на нас зі свавільниками насилає і багато місць випалили та посікли, взявши під присягаю, й наругу над християнами чинять гірше бусурманів турків та жидів, краще бути в турка, ніж у москалів*».

У відповідь І. Виговський пробує викинути царського воєводу В. Шереметьєва з Києва та намагається заручитися збройною підтримкою Криму і Варшави. До березня 1659 р. козацьке військо очистило від окупантів значну частину Лівобережжя. Але 29 березня сюди увійшли свіжі підрозділи Олексія Трубецького та Федора Куракіна. 20–21 квітня московити взяли в облогу Конотоп, куди підтягнувся й Г. Ромодановський. Ворожі сили нараховували не менш ніж 70 тис. чол. Натомість Конотоп героїчно обороняло лише 4 тис. козаків і міщан під орудою Г. Гуляницького. Та захисники міста зуміли протриматися 70 днів.

Вирішальний штурм міста Конотопа царськими військами відбувся 29 квітня. На захисників пішло 9 стрілецьких, 8 драгунських і 4 солдатські

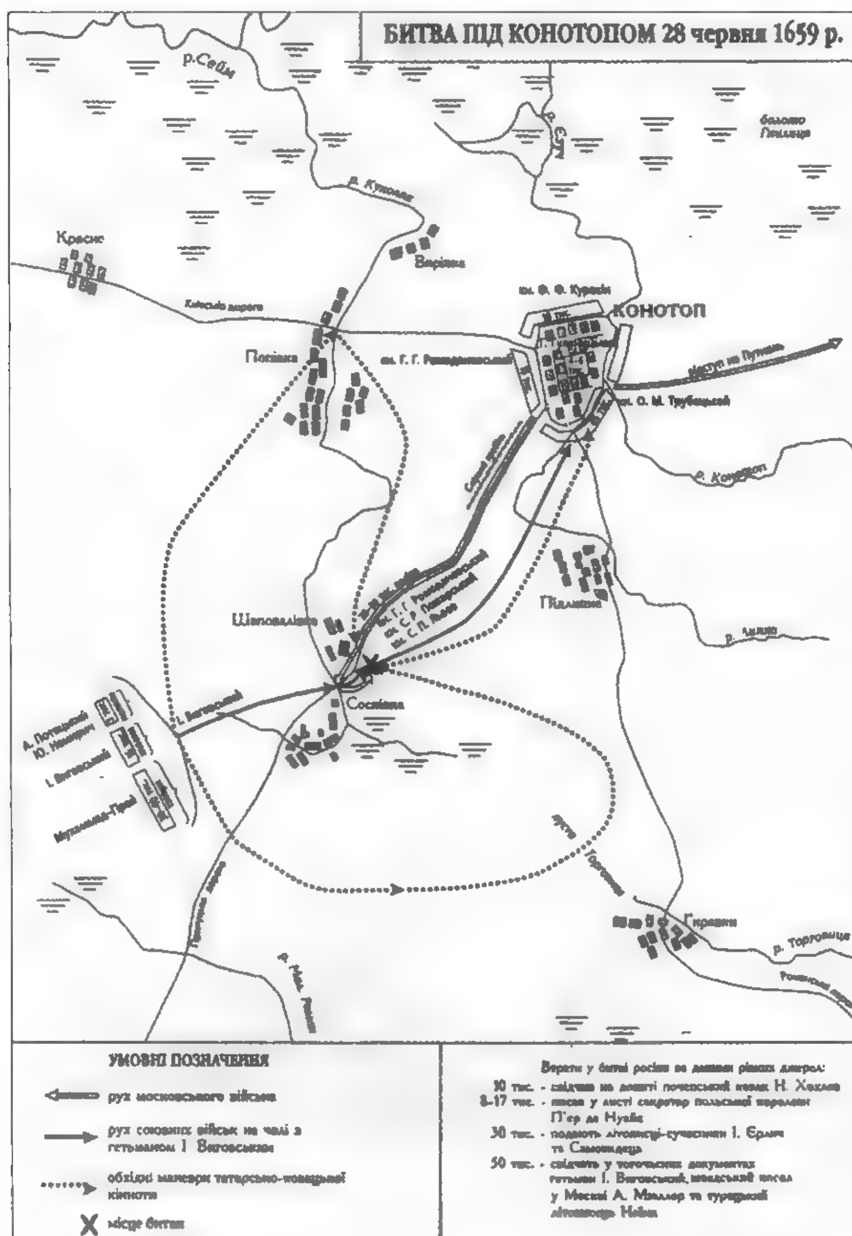
полки, загальною кількістю понад 20 тис. чол. Після жорстокого бою, який тривав п'ять з половиною годин, О. Трубецькой віддав наказ про відступ. Втрати московитів становили 514 убитими, 2594 пораненими, 386 покаліченими. Після поразки О. Трубецькой намагався захопити інші міста Лівобережжя.

Тим часом І. Виговський наприкінці червня підійшов до Конотопа. При ньому було 16 тис. козаків, 3 тис. поляків, сербів та волохів і 30–40 тис. татар. 28 червня відбулася генеральна битва неподалік Конотопа під с. Соснівкою, у якій козаки та їхні союзники вщент розбили вороже військо, чисельністю, за різними даними, від 20 до 60 тис. чол. Решта сил О. Трубецького стояла табором безпосередньо під Конотопом, продовжуючи тримати в облозі козаків Г. Гуляницького.

Вирішальне значення мала військова тактика, використана союзниками. За задумом, татари розділилися. Одна частина взяла вліво, а потім просунулася на північ до с. Попівки. Інша – висунулася різко праворуч до заболоченого урочища Пуста Торговиця, розташованого в яру за 7 км від Соснівки. Основне військо І. Виговського, зав'язало бій з московитами біля переправи через р. Соснівку. Скувавши сили ворога, козаки дали можливість татарам різким маневром охопити його з обох флангів. Для московитів настав справжній жах. Як писав І. Виговський, «*орда, примчавши з тилу, так їх змішала, що майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, встеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів*».

Втрати московитів сягали до 15 тис. убитими й полоненими. Врятувалося «*дуже небагато; деякі полки були цілком знищені, а їхні полковники убиті*». Більшість московського полону татари стратили на місці. Наснажений успіхом І. Виговський підійшов до Конотопа і взяв в облогу ворожий табір, але безуспішно. 2 липня переслідувані козаками й татарами московити почали відхід у бік Путивля.

Конотопська битва стала однією з найблискучіших перемог української зброї за всю історію. Під Конотопом поліг квіт московської кінноти, й у Москві запанував страх. Очікували походу І. Виговського, спішно збирали нове військо, нашвидкуруч прагнули укласти мир зі Швецією та нове перемир'я з Річчю Посполитою, зрештою, кинулися нарощувати мури Кремля. Цар Олексій Михайлович виїхав подалі, до Ярославля. Тим часом татари плюндрували московське прикордоння, а І. Виговський оволодів Ромнами, Лохвицею, підійшов до Гадяча. Здавалося, все котиться до повної перемоги над Московією. Однак цю перспективу зруйнував новий спалах української міжусобиці. Москві залишалося лише потирати руки.

БИТВА ПІД КОНОТОПОМ 28 червня 1659 р.
р.Сейм
Красне
Пусівка
КОНОТОП
р. Конотоп
Шаповалівка
Сосівка
Підлипне
р. Торговиця
УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
рух московського війська
рух союзних військ на чолі з гетьманом І. Виговським
кінноти
місце битви

Заспів до трагічних для України подій дав кошовий отаман Іван Сірко, здійснивши набіг на ногайські улуси і спровокувавши цим татар повернутися з України. Крім того, обіцяна королем Яном Казимиром допомога так і не надійшла. Щоб виграти час, І. Виговський розпочинає переговори з О. Трубецьким. Та найбільшу загрозу становив новий заколот проти центральної влади, який підняв на Лівобережжі переяславський полковник Т. Цицюра, сподіваючись на хвилі загального незадоволення стати гетьманом. При цьому не знайшов нічого ліпшого, як зіпертися на Москву. Слідом за переяславським полковником засвідчити свою вірність царю та брак державного мислення поспішила практично вся лівобережна старшина. Немов у фантастичному трилері ошелешений цар, який ще вчора тікав з Москви до Ярославля, отримав на блюдці усе Лівобережжя, а становище І. Виговського навпаки стало катастрофічним. Невдовзі він втратив булаву, а Москва зуміла нав'язати Українській державі новий договір, який мав замінити Березневі статті Б. Хмельницького.

Цар Олексій вдався до нечуваного – вимагав віддати йому Чернігово-Сіверщину, бо ці території нібито «споконвічно російські»! А на раді, зібраній 27 жовтня у Переяславі, царський воєвода князь О. Трубецкой підсунув старшині фальсифікат із 13-ти статей, видаючи його за справжні Березневі статті. І що ж старшина? Частина її сховала голову в пісок, легковажно не поїхавши до Переяслава (Іван Богун, Остафій Гоголь, Михайло Зеленський, Іван Кравченко, Михайло Ханенко та ін.). Інші, попри те, що ще вчора воювали проти Москви під Конотопом, дали легко обвести себе навколо пальця.

«Статті Трубецького» стали відправним пунктом обмеження Москвою незалежності Української держави на договірному рівні. Вони забороняли будь-які зовнішні зносини, обраний гетьман мусив їхати в Москву на затвердження, а київський митрополит – підлягати московському патріархові. Крім того, згідно з нав'язаними додатковими «статтями», Чигирин зобов'язувався виставляти військо на заклик царя, страчувати всіх, хто порозуміється з Варшавою, без відома Москви не надавати нікому військової допомоги. Московські воєводи мали сидіти в Києві, Чернігові, Ніжині, Умані, Брацлаві. Заклала Москва й можливість подальшого розгортання громадянської війни, бо заборонялося змінювати гетьмана без «царського указу» та призначати старшину без «ради і поради всієї черні». Населення Гетьманщини мало присягнути на вірність цареві під страхом страти. Насамкінець, доповнення вимагали видати І. Виговського, забороняли деяким полковникам обіймати посади, регламентували обмін полоненими.

Кричуща невідповідність рішень Переяславської ради 1659 р. інтересам старшини змусила схопитися за голову тих, хто на неї не поїхав. Та нарікати слід було лише на себе. Навіщо взагалі було скликати раду в Переяславі, адже ситуація того не вимагала? Після Гадяцької унії та нищівної поразки під Конотопом якраз Москва мусила шукати порозуміння з козаками, а не навпаки. Тож якщо близькорукі низи та їхні висуванці руйнували державу знизу, то еліта завдала тяжкого удару зверху, прирікаючи її на подальші муки громадянської війни.

4.3. Антимосковське повстання 1666–1668 рр.

Власне громадянська війна, яка не дала скористатися з блискучої перемоги під Конотопом і викинути Московію з України, стала прологом трагічного для української перспективи посилення московських позицій в Гетьманщині. Лише внутрішній розбрат створив умови для втручання Москви у внутрішні українські справи та поступового розмивання суверенітету Гетьманщини. У 1663 р. кар'єрні амбіції частини лівобережної старшини та примат приватних інтересів над державними призвів до розколу Української держави на Правобережну та Лівобережну Гетьманщини. У Москві радо потирали руки. Мало того, що Українська держава ослабла, так ще й на Лівобережжі гетьманом став кандидат, якого підтримував цар – ставленик низів Іван Брюховецький, обраний у червні на сумно відомій ніжинській Чорній раді. Зобов'язаний булавою московській підтримці він був повністю залежний від Москви, тому пішов на безпрецедентні поступки, зраджуючи корінні українські інтереси.

У жовтні 1663 р. І. Брюховецький спалив Кременчук, який не визнавав влади царя, де, як догідливо писав до Москви, «*зрадників зо три тисячі вбив, а декого живцем упіймав*». А 1 грудня гетьман та його оточення присягнули в Батурині на Переяславських статтях, доповнених п'ятьма пунктами, які вбивчо розширювали втручання Московії у внутрішнє життя Лівобережної Гетьманщини. Тепер московські залоги, які після краху І. Виговського знову повернулися в лівобережні міста, мали ще й утримуватися українським коштом. Уводилася монополія Московії на винокуріння та продаж тютюну, мешканцям Лівобережжя заборонялося продавати хліб на правому березі та приймати втікачів з Московії.

Надалі І. Брюховецький тільки те й робив, що збагачувався та прагнув зберегти своє гетьманування за допомогою Московії. Поводив себе

як її маріонетка, за душею якої немає нічого крім рабської вірності своєму господареві. Неодноразово на рівні символів упосліджував статус Гетьманщини й гетьмана. Зокрема, кілька разів просив у царя дозволу відвідати Москву, хоча правителі тоді візитів не робили. Вимолював у царя «ратних людей» для особистої охорони в Україні, а також двір у Москві, щоб було куди втекти від можливих заворушень в Україні. Навзамін погоджувався опуститися до того, щоб взяти титул московського боярина, на порядок нижчий за статус козацького старшини в Україні, та одружитися з московською бояринею. Далі більше: він пропонував Москві нечуване – призначати київського православного митрополита з-поміж московських ієрархів та самій збирати на Лівобережжі податки. Подібним чином поводила себе і віддана гетьману лівобережна старшина.

Не дивно, що Московські статті 1665 р., ухвалені за наслідками візиту І. Брюховецького, зводили статус Лівобережної Гетьманщини до рівня куцої автономії, яка могла триматися лише завдяки тому, що Москві елементарно бракувало снаги повністю знищити українську державність на Лівобережжі. Вже перша стаття проголошувала, що «*містами і землями володіти та їх обороняти монархам, а не гетьманам*»(!!!). Це ставило хрест на самодостатності гетьмана як правителя, розмиваючи основи державності. Московити отримували право збирати податки в царську казну, звідки потім надходила б платня для реєстрових козаків. Цар тепер фактично ставив гетьмана, бо після виборів останньому давали лише «малу булаву», а «велику» вручали вже в Москві. Звідти ж мали присилати митрополита. При воєводах у містах, а також на Запорожжі мали перебувати московські залоги.

Водночас розкол Гетьманщини по Дніпру остаточно розв'язав руки Московії та Речі Посполитій, які вже давно обдумували ідею поділу України між собою, щоб у такий спосіб і покінчити з ненависною для них Українською державою, і покласти край виснажливій війні між собою. Ще в 1656 р., король Ян Казимир припускав, що в крайньому випадку можна поступитися Москві Лівобережжям, а в 1659 р. у Польщі циркулювали вже думки, що єдиний спосіб «заспокоєння України» – поділити її з царем Та поки Гетьманщина була соборною такі плани не мали перспективи. Лише розкол Української держави по Дніпру створив умови для того, щоб нав'язувати їй рішення, ухвалені без неї. Московський цар тоді після всіх невдач ладен був зректися всієї Гетьманщини. Наказ московським послам на переговори, датований червнем 1664 р., передбачав: «*А рубіж би вчинити по Дніпро. Якщо польські комісари так рубежу вчинити не захочуть, то вам би в кінцевому рахунку говорити про стародавні міста, про*

Смоленськ з 14-ма містами». Тобто апетити Москви обмежувалися Смоленщиною та Чернігово-Сіверщиною. Але польські посланці забажали ще й Смоленська, міста-символа для Москви, і переговори зайшли в глухий кут. Відновилися вони у квітні 1666 р. в містечку Андрусові. Московський посол А. Ордін-Нащокін знову радив царю віддати полякам всю Україну, крім Чернігово-Сіверщини. У підсумку ж польські посли погодилися на кордон по Дніпру. 20 січня 1667 р. було заприсяжене перемир'я на 13 років, яке по-живому ділило Україну між двома державами: Лівобережжя відходило Московії, Правобережжя – Речі Посполитій. Запорожжя проголошувалося спільним володінням, а Київ на 2 роки передавався Московії. Хід переговорів та Андрусівське перемир'я з пронизливою відвертістю відтінив ставлення обох сторін до України як до розмінної монети та головну причину такого ставлення – внутрішню слабкість розтерзаної громадянською війною Гетьманщини.

Укладення Андрусівського перемир'я викликало величезне незадоволення і в Лівобережній, і в Правобережній Гетьманщині. Ідея єдиної держави в етнічних українських кордонах міцно сиділа в головах нової еліти, дарма що була обплутана майновими інтересами та знекровлена популізмом низів. На правому березі гетьман Петро Дорошенко, надія якого полягала в об'єднанні Гетьманщини та відновленні її незалежності, заявляв московському послу Василю Тяпкіну: *«А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, розірвали надвоє, і обидва монархи умовилися між собою, що будуть нас викорінювати»*. Ще драматичнішою виглядала ситуація на Лівобережжі, де Москва напередодні Андрусова 1667 р. вдалася до заходів, які зачепили місцеву старшину за живе: у 1666 р. розпочався перепис населення з метою подальшого оподаткування на користь царя. Відтак спалахнули антимосковські заворушення, водночас спрямовані й проти І. Брюховецького та його оточення, які здавали інтереси Гетьманщини Москві. Андрусів 1667 р. лише додав оливи до вогню, спровокувавши війну проти московської присутності на Лівобережжі.

Першу іскру викресали запорожці, на плечах яких І. Брюховецький свого часу вибився в гетьмани. У березні 1666 р. вони скинули кошового Леська Шкуру за його приятелювання з Григорієм Косаговим, командиром московської залоги, яка стояла у Кодаку. Перегодом запорожці, як писав П. Дорошенко, *«вже проти Москви діють, бо вигнали всіх московитів з Січі»*. Г. Косагов був вимушений тікати, а його підлеглі розбіглися. Правобережний гетьман Петро Дорошенко надсилав козаків і союзників-татар на Лівобережжя для участі у антимосковських заворушеннях під

Миргородом, Горошиним, Буровлею. У червні П. Дорошенко пробує оволодіти Кременчуком, проте безуспішно.

Наприкінці липня, коли надійшли звістки про те, що Річ Посполита та Московія підписали перше перемир'я (за півроку до Андрусівського), почалося повномасштабне антимосковське повстання. Заспів дав Переяславський полк, де козаки, «*убили тамтешнього полковника, ворожих козаків і частину московитів посікли. Тамтешній московський воєвода пішов із залишком московитів до замку й там замкнувся, оточений козаками, і дуже сильно розгорівся в Україні бунт проти Москви*». Повстанці звернулися до П. Дорошенка по допомогу для оволодіння Переяславом, у котрому перебувала московська залога. Гетьман планував блокувати Київ силами Кальницького, Паволоцького та Подільського полків. З Переяслава повстання перекинулося на Золотоношу, Ірклїів, Кропивну.

У відповідь київський воєвода П. Шереметьєв направив на повстанців князя К. Щербатова з 2–3 тис. війська, який зайняв Переяслав. Водночас І. Брюховецький, відчувши загрозу для себе, підтримав московитів і направив їм на підмогу козаків з кількох лівобережних полків. І це вирішило долю повстання. Московити та козаки І. Брюховецького почали перемагати, а 18–19 серпня взяли в облогу Золотоношу, де оборонялося 2 тис. повстанців. У підсумку повстання так і обмежилося Переяславським полком і було приречене вигасти.

На тлі морального надлому лівобережної старшини П. Дорошенко в середині 1667 р. запропонував провести спільну генеральну раду лівобережних та правобережних козаків, обіцяючи покласти булаву і визнати будь-яке рішення, «*лише б військо з'єднати разом*». Це додало гетьманові неабиякої популярності на обох берегах та на Запорожжі. А на початку лютого 1668 р. в Чернігівському та Переяславському полках, вибухнуло нове антимосковське повстання. До кінця березня у руках повсталих перебувала вже вся Лівобережна Україна. Трималися лише московські залоги в Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Острі.

За таких умов І. Брюховецький круто змінює свою орієнтацію, закликаючи боронити «*вітчизну нашу Україну від росіян*» так натхненно, як перед тим агітував за царську зверхність. Проте дні гетьмана були вже полічені. У січні старшина на раді в Гадячі вирішила вийти з-під опіки Москви. А коли у травні 1668 р. на заклик лівобережної старшини П. Дорошенко переправився на лівий берег, І. Брюховецького під Диканькою за мовчазної її згодою забили правобережні козаки. 18 червня на першій від багатьох років спільній раді Петро Дорошенко став гетьманом «*обох берегів Дніпра*».

7-16-697

Тим часом Москва направляє в Україну військо білгородського воєводи Григорія Ромодановського, який перейшовши кордон взяв в облогу Котельву та Опішню. Тому П. Дорошенко відразу після козацької ради вирушив походом на московитів і змусив противника відступити за межі Гетьманщини.

Це був час короткого тріумфу і Дорошенка, і його політики, спрямованої на подолання розколу Гетьманщини. У церквах і Правобережжя, і Лівобережжя, його славили як «*благочестивого Богом даного гетьмана Петра*», що навіювало порівняння з Б. Хмельницьким. Проте українську справу вкотре загубила внутрішня незгода. Черговий спалах громадянської війни спровокували гетьманські амбіції Петра Суховія, уманського полковника Михайла Ханенка, а також небажання запорожців та декого зі старшини мати над собою сильну гетьманську владу. Противники П. Дорошенка проголосили П. Суховія гетьманом, і той опанував південні полки Лівобережжя. Це спонукало Варшаву, яка теж противилася появі єдиної Гетьманщини, увести військо на правий берег. Тож П. Дорошенко необдумано повернувся на правий берег, залишивши на лівому наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного.

Розпорошенням сил негайно скористалися Москва і військо Григорія Ромодановського увійшло в Україну та на початку жовтня оволоділо Черніговом. Після цього на вірність царю присягли Д. Многогрішний та стародубський полковник Петро Рославець, фактично розколовши опір агресору. Натомість Полтавський, Лубенський та Миргородський полки разом з братом Петра Дорошенка Григорієм й 20-тис. кримських татар вирушили на Г. Ромодановського. Однак Г. Дорошенко не наважився на активні дії, а московське військо не покинуло меж України, як зробило це перед тим.

Наступного року лівобережна старшина, не витримавши московського тиску, провела раду в Глухові, на якій Д. Многогрішного було проголошено новим лівобережним гетьманом з резиденцією в Батурині. Після кровопролитної війни цар був вимушений піти на поступки лівобережній еліті. Глухівські статті, укладені з Москвою, скасовували найодіозніші пункти Московських статей 1665 р. (зменшувалася кількість московських воєвод, податки знову збирав гетьман). Та ці жалюгідні крихти нічого не варті на тлі занедбання тих перспектив, які відкривало б відновлення єдності Гетьманщини.

Ідея ж цілісності держави й далі висіла в повітрі, а дії лівобережної старшини, яка піддалася тискові Москви, не відбивали інтереси ширших кіл. Полтавський, Лубенський, Миргородський полки, попри все, не

визнавали московської зверхності й трималися П. Дорошенка до 1670 р. А 29 січня того ж року Дорошенків наказний гетьман Яків Лизогуб та низка правобережних полковників проникливо звернулися до лубенчан: «*Хай цар московський, король польський як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше коли вони монархами будучи про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни дбати*».

У глибині душі був добре свідомий своєї непривабливої ролі й сам Д. Многогрішний, який не приховував зневаги до Москви та постійно підтримував зносини з П. Дорошенком. Така поведінка не минула для лівобережного гетьмана безслідно. У 1672 р. пішли чутки, що цар не задоволений ним і має намір посадити на це місце київського полковника Костянтина Солонину. Тоді Д. Многогрішний у стилі І. Виговського відверто заявив московському посланцеві А. Танєєву, що цар «*преславне місто Київ та всі українські міста не шаблею взяв*», тому не може розпоряджатися в Гетьманщині, як у себе вдома. Та невдовзі частина старшини, налякана курсом Д. Многогрішного на посилення гетьманської влади, використала московські страхи і здійснила переворот. Закованого в кайдани гетьмана – безпрецедентний випадок – старшина завезла до Севська, звідки того етапували до Москви. Там Д. Многогрішний став першим українським гетьманом, якого піддали тортурам, прагнучи вибити свідчення про «зраду» та намір об'єднатися з П. Дорошенком, водночас демонструючи, до якого рівня скотилася колись самодостатня Гетьманщина. У кінцевому рахунку Д. Многогрішного спровадили до Тобольська, а згодом до Селенгинського острога, так ніби Гетьманщина була не державою, а звичайною московською провінцією.

4.4. Москва проти Правобережної України 1674–1676 рр.

Поразка об'єднавчих планів, відновлення позицій Москви на Лівобережжі та прагнення Речі Посполитої знищити Правобережну Гетьманщину не залишали П. Дорошенку іншого вибору, ніж шукати точку опори в Туреччині. Перед очима був приклад Молдови, яка зберігала свою державність під протекцією султана. Перед очима були спроби Б. Хмельницького за допомогою турецького протекторату вгамувати апетити Речі Посполитої, а пізніше й Московії. Зрештою, Стамбул був єдиною в

регіоні силою, не зацікавленою в поділі України.

Під впливом Андрусівського перемир'я 1667 р. ідея турецького протекторату стає по-суті загальноукраїнською. П. Дорошенко прямо вказував на польсько-московський зговір проти України як на основну причину, бо поляки *«розкололи нашу могутність... за мізерну суму московських динарів продали нас... цим ви послідовно штовхали нас до зближення з Османською Портою»*. Навіть І. Брюховецький, щоб перехопити ініціативу, спорядив послів до Порти домовлятися про протекцію, якщо його визнають *«князем Руським у Києві, а жити б йому у підданстві турецькому як і князь семигородський»*. Того ж року з пропозицію прийняти Гетьманщину під свою протекцію до султана прибули посли від П. Суховія. Турецьку карту збирався розіграти й Д. Многогрішний, що було добре відоме в Україні. Михайло Ханенко в 1670 р. в листі до польського короля зовсім не перебільшував, коли писав, що *«Дорошенко і Многогрішний, Бога забувши і між собою сприсягнувши, то вирішили, щоб ні під вашою королівською милістю, ані під Москвитином, а під Турчином були (чого їм Бог нехай не допоможе) і, аби підданство, як Волохи й інші Турчинові віддавали»*.

Петро Дорошенко.
Невідомий художник XIX ст.

Переговори з Туреччиною Дорошенко вів на таких засадах: територія Гетьманщини тягнеться від Перемишля до Мінська й Путивля, султан не має права знімати гетьмана та укладати без відома України угоди з Річчю Посполитою та Москвою, турецькі війська на теренах Гетьманщини перебуватимуть під орудою гетьмана, усі урядові листи з Туреччини в Україну пишуться українською мовою, константинопольський патріарх обирається на архієрейському соборі вільними голосами довічно.

Після кількох раундів перемовин скликана в березні 1669 р. в Корсуні генеральна рада проголосила перехід Гетьманщини під протекцію султана. Брали в цій раді участь і деякі лівобережні старшини. 25 серпня того ж року турецький посол Алі-ага вручив П. Дорошенку султанський диплом, датований 1-м червня, а також булаву, бунчук та хоругву. Зміст диплому не залишає сумнівів у тому, що статус Гетьманщини під османською зверхністю дорівнював статусу Молдови, Валахії, Трансcільванії. Понад те, П. Дорошенко домігся звільнення від сплати данини. По суті єдине обмеження, яке накладалося на Гетьманщину, полягало в тому, що вона мала виставляти військо на вимогу султана. Тож сама по собі угода була великим успіхом П. Дорошенка. Навіть затятий Дорошенків противник Петро Суховій, якому годилося всіляко очорнювати гетьмана, мусив написати, що той «*За чин стоячи, щоб не віддати нікому, а виправляючи собі вічне гетьманство без дозволу і ради усіх нас, так сеї сторони, так і тої сторони полковників, підписав руку турецькому султану, добиваючись панства, у підданство, так, як Волохи і Мультяни живуть, Україну піддав…*»

Паралельно П. Дорошенко обстоював тверду позицію у стосунках з Московією. Не приховуючи гніву з приводу Андрусівського перемир'я, він у січні 1668 р. погоджувався на царську протекцію лише, якщо буде виведено з Лівобережжя московських воєвод та військові залоги, визнано всі козацькі права й вольності. Москва мала відмовитися від ідеї вибирати з України податки, врешті визнати П. Дорошенка єдиним гетьманом «обох берегів». Звісно, така позиція, відбиваючи корінні інтереси Гетьманщини, була Московії не до шмиги.

У свою чергу Варшава вирішила нарешті покінчити з незручним П. Дорошенком. Її військо в 1671 р. опанувало Східне Поділля. Але влітку наступного року на Поділля зі 120-тисячним військом увійшов Дорошенків протектор султан Мегмед IV. До осені турки оволоділи Кам'янцем-Подільським та взяли в облогу Львів. Варшава мусила просити миру, який був підписаний у Бучачі (1672) і за яким вона віддала Туреччині Поділля та визнала «*Українську державу у давніх кордонах*» на чолі з П. Дорошенком.

Однак принісши офіційне визнання самого факту існування Гетьманщини та влади П. Дорошенка, Бучацький мир водночас розв'язав руки Московії, адже виходило, що Варшава зреклася значної частини Правобережжя на користь третього. Скориставшись цим, цар доручив новому лівобережному гетьманові Іванові Самойловичу схилити П. Дорошенка до визнання протекторату Московії. Але той відмовився. Тоді на згубу Україні І. Самойлович, який бачив себе гетьманом обох берегів Дніпра, закидав

Москву листами, в яких усіляко паплюжив П. Дорошенка. У такий спосіб хотів спровокувати спільний похід лівобережних козаків та московитів на правий берег, що мало підвести Правобережжя під його булаву. Москва ж спершу не мала плану воювати Правобережжя, бо не почувалася настільки впевнено, щоб провокувати конфлікт з Дорошенковим протектором Туреччиною та нову війну з Річчю Посполитою. Цар волів змиритися з існуванням Правобережної Гетьманщини, тільки б тамтешній гетьман присягнув на вірність. Така конфігурація давала П. Дорошенкові певний запас часу для стабілізації становища, й хтозна як далі поточилися б справи. Але І. Самойловичу свербіло якнайшвидше стати одноосібним гетьманом.

Іван Самойлович.
Невідомий художник XIX ст.

Відтак у 1674 р. козаки І. Самойловича та військо білгородського воєводи Г. Ромодановського увійшли на Правобережжя. П. Дорошенко звернувся за допомогою до турків і татар. Але султан не поспішав виконувати обов'язки протектора, а татар з'явилася мізерна кількість – 500 чол. Тим часом правобережне козацьке військо зазнало болючих поразок: невдачею закінчилася оборона Черкас, а під Лисянкою свій бій програв брат гетьмана Андрій Дорошенко. Це викликало ефект доміно. Переможцям почали здаватися міста. Не витримавши ударів долі, на вірність царюприсягнула більшість генеральної старшини та полковників. Вірними П. Дорошенку залишився лише Чигиринський полк та піхотні полки найманців – сердюки. Не покинув гетьмана й Іван Мазепа.

27 березня на раді в Переяславі, у якій взяли участь як лівобережні, так і правобережні козаки, І. Самойловича було проголошено гетьманом «обох берегів Дніпра». Тоді П. Дорошенко звернувся за допомогою одночасно до султана та короля, а в перемовинах з І. Самойловичем затягував час. На початку серпня лівобережний гетьман та Г. Ромодановський взяли в облогу останню твердиню П. Дорошенка – Чигирин. І лише в цю критичну годину підійшли татари, а на Брацлавщині з'явилися турки. Та

поява в Україні турецько-татарського війська не принесла полегшення. Хоча І. Самойлович та Г. Ромодановський і відійшли на лівий берег, але турки й татари почали пустошити все, що бачили. Настав справжній хаос, від якого населення масово тікало, проклинаючи П. Дорошенка. На довважок коронний гетьман Ян Собеський у грудні увійшов на Київщину.

Влітку 1675 р. становище П. Дорошенка стало безнадійним: він елементарно не мав з ким оборонятися. За таких умов, присутність на правому березі московського війська давала цареві підстави трактувати Правобережну Україну як завойовану територію з усіма гнітючими ідеологічними та символічними наслідками для долі Гетьманщини. Щоб не допустити реалізацію цього сценарію П. Дорошенко робить відчайдушну спробу вирівняти ситуацію за допомогою присяги на вірність царю 12 жовтня перед кошовим отаманом Іваном Сірком. Потім надсилає посланця до Москви з турецькими регаліями. Цар відповів грамотою, якою гарантував безпеку, чим логічно замкнув коло підстав, які унеможливили потрактування Правобережжя як завойованої території. Сил протиснути оптимальне для себе рішення у Московії явно бракувало.

Про це ж свідчить і невизначеність з долею самого П. Дорошенка аж до вересня 1676 р. Тоді під Чигирином знову з'явилося військо І. Самойловича та Г. Ромодановського. 9 вересня П. Дорошенко у безвиході присягнув ще раз на вірність цареві. Уже на лівому березі присягнув втретє і віддав клейноди та булаву І. Самойловичу. Так нещасливо закінчилося багатообіцяльне гетьманування Петра Дорошенка. Не зміг він ані об'єднати Гетьманщину, ані втихомирити громадянську війну. Дні Правобережної Гетьманщини були полічені. Про те, якого великого значення надавали в Москві її знищенню, добре відтінює реакція царя на крах П. Дорошенка. Віддані гетьманом клейноди виставили для огляду на Красній площі як символ найвеличнішої звитяги над тим, хто стояв поперек дороги московській експансії в Україні.

***

Загибель Правобережної Гетьманщини стала наочним утіленням того, що трагічний розкол по Дніпру призвів, як завжди у таких випадках буває, до занепаду обох частин, залишивши від незалежної Української держави, витвору Богдана Хмельницького бліду тінь. На Правобережжі українська державність була взагалі стерта з лиця землі. На Лівобережжі козацька старшина, втягуючи Московію у свої справи, власноруч загнала державу в її цупкі лабета.

Цар охоче роздмухував вогнище громадянської війни, користаючи з недалекоглядності старшини, яка сама сунула голову в петлю. Послідовно крок за кроком Москва обмежувала самостійність внутрішнього та зовнішнього життя Гетьманщини. Ослаблена нескінченним з'ясуванням стосунків між собою старшина втратила волю належним чином опиратися зазіханням Московії. Кожен новий договір з царем фіксував далекосяжні поступки української сторони, які розмивали підвалини державності. Еліта Гетьманщини не зчулася, як втратила право на власну зовнішню політику. Москва почала затверджувати вибори гетьмана, з царем слід було узгоджувати призначення старшини, а його воєводи безперестанку втручалися у внутрішні справи. Москва реально наблизилася до того, щоб почати розчинення Української держави у своєму політичному тілі.

Найтрагічніше, що нерідко представники української еліти у запалі протистояння намагалися зіпертися на Москву, закликаючи ту до кроків, які обмежували суверенітет Гетьманщини. Цареві залишалося тільки використати недалекоглядність козацької верхівки, яка сама здавала в такий спосіб корінні інтереси своєї держави. Зокрема, ще в листопаді 1657 р. саме з боку лівобережних бунтівників на адресу царя лунали пропозиції обмежити владу гетьмана та призначити в українські міста царських воєвод. І. Брюховецький закликав царя ліквідувати гетьманську владу, замінивши її владою призначеним з Москви князем-воєводою. Ставши гетьманом, І. Брюховецький пропонував царю збирати податки та призначити київського митрополита. А скинувши Д. Многогрішного, старшина відвезла його до Севська, а не розібралася без чужого вручання як годилося б самодостатній еліті в самодостатній державі. Згодом у Глухові старшина відмовилися судити колишнього гетьмана, переклавши все на царя, хоча навіть той не ризикнув настільки грубо ігнорувати державність Гетьманщини й наказав вчинити суд у Батурині. Саме І. Самойлович закликав царя іти війною на П. Дорошенка, що призвело до знищення Правобережної Гетьманщини.

Утім, попри всі обмеження, Лівобережна Гетьманщина ще зберігала головні ознаки ранньомодерної держави: мала свої кордони, митниці, фінанси, економічний устрій, правову систему, зрештою, власну еліту, свідому своєї самодостатності як суспільної верхівки. Та найголовніше, як на ті часи, що цю піраміду увінчував власний правитель гетьман. Стосунки з Московією будувалися на основі договорів («статей») зі взаємними зобов'язаннями сторін. А отже Москва, як не крути, визнавала Гетьманщину за суб'єкта міжнародних відносин, вважала за державу.

Гетьманщина не була адміністративною одиницею Московії. На Гетьманщину не поширювалася ані московська управлінська вертикаль, ані економічна модель. Формально Московію та Гетьманщину поєднувала лише особа царя, якого український правитель на основі договору визнавав за свого зверхника, не більше.

Українська еліта сприймала таку підпорядкованість як стосунки між володарями – гетьманом і царем – з усіма можливими варіантами у майбутньому: від збереження зверхності царя до пошуку нового протектора чи абсолютної незалежності. Біда тільки, що старшина мала справу з силою, яка вважала «вічними холопами» усіх, хто хоч на коротко дозволив собі потрапити під її крило.

4.5. Антимосковське повстання Петра Іваненка 1692 р.

Попри те, що Московії вдалося міцно стати ногою в Україні, викорінити з голів козацької старшини державницькі переконання було не сила. Ідея самодостатньої Гетьманщини та ще в етнічних українських кордонах непохитно сиділа у свідомості української еліти, живлячи спротив московським зазіханням. Той таки І. Самойлович, який затято воював проти П. Дорошенка, пізніше гнівно протестував проти укладеного Москвою Вічного миру 1686 р. з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна залишалася Варшаві, а також обґрунтовував давність і самодостатність українського світу та його відмінність від московського. Коли ж гетьманом у 1687 р. став Іван Мазепа, було взято курс на відновлення внутрішнього суверенітету держави політичними засобами. Надворі ж стояли не часи І. Виговського чи П. Дорошенка, коли потуга Української держави дозволяла за потреби негайно оголювати шаблю. Тепер еліта Гетьманщини чулася придавленою гнітючими наслідками громадянської війни. Хоча здатність до військового спротиву й не вигасла до кінця, але морально старшина була вже важча на підйом.

Тому І. Мазепа поставив на політику вичавлювання з Московії поступок, які крок за кроком відновлювали б повноцінну державність Гетьманщини. Втягнувши Петра І у тривалу війну з Кримським ханатом, він створив ситуацію, коли Москва почала потребувати спокою в Україні, а не постійного протистояння різних угруповань, як раніше. А це дало змогу консолідувати еліту та знекровити опозицію. Гетьман зумів добитися того,

що Гетьманщина зіскочила з потягу, який тягнув її до неухильного поглинання Московією. На практиці обсяг самостійності Української держави став значно вищим, ніж це передбачав тогочасний українсько-московський договір – Московські статті 1689 р. Петро I через голову гетьмана не втручався в українські справи та сам санкціонував відновлення зовнішніх стосунків Гетьманщини з Кримом, Туреччиною, Річчю Посполитою, Молдовою. Зрозуміло, що за таких умов ні І. Мазепа, ні старшина до пори не замислювалися про збройне протистояння з Москвою. Хоча ідея збройною рукою розрубати Гордіїв вузол все одно нуртувала в українському суспільстві. Нарив прорвало на початку 1690-х рр.

Гетьман Іван Мазепа

Антиросійське повстання підняв канцелярист Петро Іваненко (Петрик). Подавшись у 1691 р. на Січ, він підбурював запорожців, незадоволених і Москвою, і твердою рукою І. Мазепи. 26 травня 1692 р. Петрик уклав угоду з Кримом, спрямовану на «*одібрання від московської влади милої вітчизни своєї України*» й утворення «*Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького і народу Малоросійського*». Українська держава мала включати й Охтирський та Сумський слобідські полки. Харківський полк належало переселити на Правобережжя, щоб звільнити татарам шлях для набігів на Московію. У такий спосіб передбачалося вирішити відвічну проблему татарських набігів на Україну. Крим та Українська держава зобов'язувалися навзаєм надавати військову допомогу, усі проблеми вирішувати мирним шляхом, спільно використовувати угіддя Нижнього Дніпра та вільно торгувати.

Петрик замахнувся і на гетьманську владу 18 липня 1692 р. у містечку Кам'яний Затон він був проголошений новим гетьманом, що автоматично

приплітало до повстання шкідливий елемент протистояння із законним гетьманом І. Мазепою. Але навіть на Січі Петрик не дістав належної підтримки. Коли наприкінці липня він увійшов у найпівденніший Полтавський полк Гетьманщини, при ньому перебувало лише 500 запорожців, тоді як татар – 20 тис. Низка прикордонних містечок радо вітала повстанців. Але далі похід загальмувався: широке антимосковське повстання тоді не входило в плани І. Мазепи та старшини, а татари кинулися хапати здобич, чим налаштували проти себе населення. Гетьман, якому Петрик лише плутав карти, діяв рішуче і спорядив на нього спершу 4 козацькі полки, а потім на чолі решти вирушив сам. За такої ситуації противник відступив. Але в 1693–1696 рр. татари з Петриком в обозі кілька разів нападали на Лівобережжя.

4.6. Війна Івана Мазепи за незалежність 1708–1709 рр.

22 серпня 1700 р. Петро І оголосив війну Швеції, сподіваючись здобути для Московії вихід до Балтійського моря. Велика Північна війна різко суперечила планам І. Мазепи. Вона розладнала добре налагоджений механізм оборони інтересів держави, принесла з собою великі втрати. Козаки проливали ні за що кров на Балтиці, де загинув, зокрема, небіж І. Мазепи ніжинський полковник Іван Обидовський, якого гетьман бачив своїм спадкоємцем. По Гетьманщині прокотилася хвиля гострого незадоволення: козаки не палали бажанням воювати за чуже «вікно в Європу» й гинути в нестерпних умовах на будівництві нової столиці імперії – Петербурга. Та найголовніше, що війна оголила глибинне ставлення Московії до Гетьманщини.

Петро І відновив наступ на суверенітет Української держави. Діяв жорстко. У 1701–1703 рр. козацькі полки вперше в історії українсько-московських відносин воювали не як окреме військо, а під оперативним командуванням московських офіцерів. У 1705 р. цар розпорядився перетворити Київський та Прилуцький полки на драгунські, а через два роки І. Мазепа отримав указ про переведення п'ятої частини козаків у регулярні підрозділи. У 1707 р. виник план передати Київ та інші міста у відання Розрядного приказу, який порядкував суто московськими територіями. У 1708 р. створюється Київська губернія. До складу останньої увійшли кілька міст Гетьманщини, Слобідської України, Запорожжя, а також низка суто московських міст південної смуги від Путивля до Білгорода. Таким чином, реформи розчленовували Гетьманщину, об'єднували її частини з іншими територіями, а постать гетьмана перетворювали на суто церемоніальну. Паралельно з 1700 р. Петро І почав видавати укази, дискримінаційні

щодо української торгівлі. А царський улюбленець О. Меншиков то мірився стати гетьманом, то погрожував взагалі ліквідувати Гетьманщину та заселити її московитами.

У 1707 р. на нараді у Жовкві Петро І ошелешив І. Мазепу, тим, що відмовився захищати Україну у випадку наступу Карла XII, заявивши: «*Не тільки десяти тисяч, а й десяти чоловік не можу дати. Як можете, так і обороняйтеся*». Цар пропонував нищити все на шляху шведів, перетворюючи квітучий край на згарище. А Меншиков у 1706 р. цинічно заявив, що Київ не слід захищати, бо там «*лише одна церква та монастир*», тоді як у Гетьманщині традиційно вважили, що «*ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь із голови без тіла чи з тіла без голови*».

І. Мазепа добре розумів, до чого хилить Петро І і заявляв старшині: «*Знаю я сам добре, що думають про Вас, і про мене. Хочуть... гетьманство забрати, старшину всю прибрати, міста під своє управління взяти й поставити в них воєвод та губернаторів. А якщо будемо противитися, то перегнати за Волгу і своїми людьми Україну заселити*». Такий поворот подій перевертав для козацької старшини все з ніг на голову. Попередні стратегії І. Мазепи щодо Московії вичерпали себе.

Важливого підтексту додавала висока ймовірність завоювання українських земель у 1708 р. Карлом XII. І в Європі, і в Росії вважали, що Швеції до снаги розгромити Петра І, а цар розпорядився перевезти цінності в Білоозеро та підготувати Кремль до оборони. Восени 1706 р. Петро І відчайдушно намагався дістати допомогу від Англії, Голландії, Австрії. Герцогу Мальборо за підтримку обіцяли на вибір або Київське князівство, або Володимирське, або Сибірське. У таких випадках еліти часто грали на випередження, присягаючи вірогідному переможцю: це давало права й надію відіграти назад, завоювання ж робило безправним. Усі залежні володарі переймалися інтересами власних держав, а не порятунком зверхника, тим паче що свого часу йому теж піддавалися з аналогічних міркувань.

Найсвіжішими для Мазепи прикладами стала поведінка під час Великої Північної війни Данії, Литви, короля Речі Посполитої Августа II та польської шляхти. Щоб не бути завойованою, Данія відкупилася виходом з війни. Значна частина польської шляхти присягла на вірність шведському королю після втрати Варшави й Кракова. Август II у 1706 р. зрікся річпосполитської корони та союзу з Петром І, щоб тільки шведи не чіпали його рідної Саксонії. А в січні 1707 р. багато хто з литовської шляхти на чолі з литовським гетьманом М. Вишневецьким перейшов на бік Карла XII.

Добре відав І. Мазепа і про те, як московські бояри з міркувань оборони своєї державності присягли в 1610 р. на вірність королевичу Владиславу. Тому разом зі старшиною не міг не прораховувати ймовірності потрапити у становище завойованих. Тож, еліта була просто зобов'язана протидіяти московським планам, якщо, звісно, відчувала відповідальність за долю України.

І слід сказати, що в умовах військової загрози і відмови царя від свого прямого обов'язку захищати Гетьманщину більшість української еліти повелася гідно. Інтереси збереження власної держави переважили всі інші розрахунки. Генеральна старшина ще в 1706 р. однозначно схилялися до того, щоб за слушної нагоди відійти від Москви. У 1707 р. соратники гетьмана «*часто збиралися до обозного Ломиковського, а найчастіше до полковника миргородського, у якого і про способи оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали*». У середині 1708 р. старшина передала через генерального писаря Пилипа Орлика свою думку гетьманові, що остаточно розв'язало йому руки. Вона напучувала, «*щоб негайно посилав до шведського короля з проханням про протекцію наспіх й намагався з ним з'єднатися при кордонах, щоб не допустити великоросійських військ в Україну*».

Сам І. Мазепа говорив П. Орлику «*...вірність мою царській величності доти буду продовжувати, поки не побачу... які будуть військ шведських у Московській державі прогреси: і якщо не сила наша буде боронити Україну й себе, то для чого самим у погибель лізти й вітчизну губити? І сам Бог буде бачити, що по нужді це ми вчинили, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості своєї*». Стратегічний задум І. Мазепи полягав у тому, щоб вичікувати до останнього, сподіваючись, що шведський король піде на Москву. Тоді Гетьманщина навіть в очах Петра І виглядала б приреченою домовлятися зі шведами. Проте доля розпорядилася інакше.

У вересні Карл XII відмовився від походу на Москву, бо Петро І застосував тактику «випаленої землі» і перетворив на пустелю Смоленщину, через яку мали рухатися шведи. Тому король завернув на Сіверщину. де сподівався перезимувати в землях свого нового союзника. Тим часом Петро І наказав перетворити на згарище територію Стародубського полку, щоб шведам не дісталося нічого: «*Якщо ж ворог іде в Україну, тоді йти у нього попереду і скрізь провіанти та фураж, також хліб на полях і в коморах або в житницях по селах (крім тільки міст) польський та свій палити... Усі млини палити також, а мешканців усіх висилати в ліси з пожитками та худобою... Ті села, з яких вивезуть, теж палити*». 12 жовтня вже повідомлялося зі Стародубщини, що «*села і млини кругом ворога всі палили*». Пішли навіть чутки, що спалено чернігівські міста

Мену та Березне. До всього подейкували, що для *«Мазепи та його прихильників вже підготовлені кайдани»*. Отже, гетьман мусив переходити Рубікон. Але не мав ані часу для пропагандистських заходів в Україні, ані всього війська під рукою. В цьому полягала найбільша трагедія.

25 жовтня І. Мазепа, генеральна старшина, 7 полків, які тоді перебували при ньому (4 тис. чол.) вирушили назустріч Карлу XII і 28 жовтня опинилися в його таборі. Ще 3 тис. козаків гетьман залишив захищати свою столицю – Батурин. Решта полків, так сталося, були тоді розкидані від Смоленська до Дону й відгороджені від гетьмана московськими військами. Так, сердюцький полк Гаврила Бурляя перебував у Білій Церкві, компанійські полки Антона Танського та Федора Степановича – біля Києва, Ніжинський та Переяславський полки – біля Смоленська, Чернігівський та Стародубський – біля Пропойська.

Невідомо, чи до того між І. Мазепою і Карлом XII було укладено договір. Проте угода точно була підписана навесні 1709 р. Карл XII зобов'язувався не укладати миру з Петром І доти, доки з-під Московії не буде визволено Україну і ставав гарантом її незалежності.

У стосунках з Річчю Посполитою під час таємної переписки з претендентом на польську корону С. Лещинським І. Мазепа домагався щоб *«Україну вольностями, як в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському, щоб такими ж правами Україна тішилася й залишалася»*. Крім того, українсько-польська угода 1708 р., проект якої С. Лещинський передав І. Мазепі ще восени 1707 р., передбачала долучення до Гетьманщини Правобережжя, а також виділення гетьманові Вітебського та Полоцького воєводства в особисте володіння під титулом князя. Навіть Петро І мусив визнати, що шведський та польський королі хочуть *«відторгнути від Росії малоросійські народи та зробити князівство окремо під владою… Мазепи»*.

Українсько-московська війна, що розпочалася, відрізнялася від усіх попередніх безпрецедентним пропагандистським супроводом. За своєю напругою воно мало чим відрізнялося від ідеологічної війни в рамках вітчизняної війни 2014–? рр. за незалежність України. Тільки на відміну від сучасної війни, тоді йшлося виключно про те, щоб перетягнути на свій бік українське населення.

Перед переходом до табору Карла XII І. Мазепа звернувся до козаків з обґрунтуванням війни за незалежність: *«не для приватної користі, ані для вищих гонорів, ані для великого збагачення, ані для інших якихось прихотей, але для вас усіх, які під владою і реґіментом моїм залишаються, для жінок і дітей ваших, для спільного добра матки моєї Вітчизни бідної*

України, всього Війська Запорізького і народу українського, і для зростання і розширення прав і вольностей військових, хочу все те за допомогою Божою чинити, щоб ви з жінками і дітьми і вітчизна з Військом Запорозьким як від Московської, так і від шведської сторони не загинула».

І. Мазепа подавав війну як протистояння українців та московитів, наголошуючи, наприклад, в універсалі від 10 листопада що «*Москва, тобто народ великоросійський, нашому народу завжди ненависний, завжди в замислах своїх злостивий, поставив наш народ до згуби привести*». У відповідь Петро І видавав масовими накладами маніфести до українців. Їх читали по містах і навіть по селах. Достовірність текстів царя цікавила найменше. Наприклад, Петро І писав, що гетьман «*зрадив без будь-якої йому на те причини*» й хоче впровадити в Україні не то протестантизм, не то католицизм, віддавши її чи то під «*польське незносне ярмо*», чи то «*під польське і шведське ярмо*». Можна лише уявити роздратування старшини, бо в 1705–1707 рр. саме Петро І всупереч наполяганням І. Мазепи визнав Правобережжя частиною Польщі, щоб тільки зберегти Августа II як союзника. Якщо в 1707 р. цар відмовлявся виділити І. Мазепі для оборони навіть 10 солдат, то в маніфесті до запорожців писав, що буде «*від нападу усіх неприятелів обороняти і увесь Малоросійський край у постійній своїй милості тримати*».

Тавром «зрадника» московська еліта нагороджує І. Мазепу до сьогодні, в чому немає нічого дивного. Навпаки, це лише підкреслює неординарність гетьмана, адже такою «відзнакою» скрізь нагороджували тих залежних правителів чи ватажків повстань, які починали війни за незалежність. Данія в 1523 р. оголосила «зрадником» Густава Вазу, який виборов незалежність Швеції від неї та заклав нову королівську династію Вазів. Для австрійського імператора на початку XVII ст. «зрадником» був чеський король Матяш. Уже в Мазепині часи «зрадником» султана став господар Дмитро Кантемир, який у 1711 р. оголосив про вихід Молдови з турецького протекторату на користь Московії. Та Петро І, звісно, не називав Д. Кантемира «зрадником», натомість швиденько прийняв від нього присягу на вірність, а пізніше, коли той програв, виділив йому та його оточенню землі на Слобожанщині. Тож І. Мазепа опинився в цілком поважній компанії європейських правителів, які заради інтересів своєї держави ризикували всім. О. Меншиков одразу після переходу гетьмана до обозу Карла XII визнав під час зустрічі з царем, що «*він* (Мазепа. – Авт.) *це зробив не тільки з особистої причини, але й заради всієї України*».

Інші царські обвинувачення мали на меті спростовувати аргументи Мазепи про порушення царем договірних зобов'язань перед Гетьманщиною.

Тут Петро І вдався до демагогії, яка переходила всі межі. Цар не переставав облудно стверджувати, що Березневі статті 1654 року «*й донині від нас, великого государя, їм без всякого порушення та збитку свято дотримувані бувають*». І взагалі «*жоден народ під сонцем такими свободами і привілеями похвалитися не може, як по нашій царській величності милості малоросійський*». Цар заперечував, що хоче ліквідувати Гетьманщину.

Петро І вимагав засудження І. Мазепи українськими православними ієрархами та старшиною, яка волею-неволею опинилася в московському таборі. 12 листопада відбувся фарс з виборами стародубського полковника Івана Скоропадського на гетьманство, чим цар хотів розколоти еліту. Але у Глухівській раді взяло участь лише 3 полковники. І Скоропадський добре розумів її нелегітимність. Пізніше в 1710–1711 рр. він принаймні двічі писав Пилипові Орлику, що готовий покласти булаву у випадку возз'єднання мазепинців зі старшиною, яка перебувала на Лівобережжі.

Для підсилення ефекту 5 листопада у Глухові влаштували заочну страту І. Мазепи, а 12 листопада була організована найодіозніша акція – церковна анафема, яка не мала жодного стосунку до церковних канонів і була суто політичною акцією, бо І. Мазепа ніяких злочинів проти Церкви не вчиняв. Навпаки був великим доброчинцем, тоді як Петро І глумився над Церквою та наказав навіть переплавити на гармати церковні дзвони. Константинопольський патріарх Кипріан цієї анафеми не визнав.

Водночас Петро І вдався до репресій небаченої сили. Вже 1 листопада він поставив старшині ультиматум, або вона стає по його руку, або «*будуть їх чини та маєтності і пожитки їхні відібрані вірним за служби. Також їхні жінки та діти забрані та заслані на заслання. А хто з них будуть впіймані, і ті, як зрадники будуть страчені смертю безпощадно*». По гарячих слідах були конфісковані маєтки в І. Мазепи та старшини, яка пішла з ним. Її родичів вивезли до Москви. Усіх підозрюваних допитували в Лебедині, багатьох страчували. Спудеїв Києво-Могилянської Академії, які походили з-поза Гетьманщини, було вислано до Речі Посполитої як неблагонадійних. У Глухові та Сумах стояли палі, на яких були наткнуті «зрадницькі голови».

2 листопада впала столиця Гетьманщини – Батурин. Його героїчною обороною керував полковник Дмитро Чечель, який мав у своєму підпорядкуванні козаків Миргородського, Прилуцького та Лубенського полків, Батуринську сотню, два полки сердюків (наймана піхота), всього 7,5–8 тис. чоловік та понад 70 гармат. Готуючись до оборони, козаки розібрали мости через Сейм, а зачинені ворота завалили землею. Кілька днів оборонці відмовляли московським гінцям здатися без бою. 1 листопада військо О. Меншикова (20–25 тис. драгунів) безуспішно штурмувало місто.

Тим часом оперативна обстановка вимагала від московитів рішучих дій, бо шведи переправилися через Десну за 50 км і могли відрізати корпус О. Меншикова від решти війська Петра І. Тому О. Меншиков вже думав відходити, але в ніч на 2 листопада до московського табору дістався козак Соломаха, посланий з Батурина наказним прилуцьким полковником Іваном Носом. Цей останній і раніше закликав здатися, за що був прикутий до гармати. Тепер же вирішив зрадити і вказати ворогам потайний хід у фортецю.

Тільки завдяки такій підлій зраді військо А. Меншикова вночі вдерлося до Батурина, який перед тим успішно оборонявся кілька днів. Були вирізані, не тільки сонні оборонці, а й жінки та діти. Загалом наклало головами до 15 тис. чол. Місто розграбували вщент і спалили. По Сейму пішли плоти з повішеними козаками. Україна здригнулася від небаченої жорстокості, а французькі, голландські, німецькі ґазети вийшли із заголовками «Страшна різня», «Тиранське поводження росіян», «Жінки й діти на вістрях шабель» тощо. Європейський читач довідувався, що «*Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як велять нелюдські звичаї москалів*»; «*Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства*».

У підсумку царю вдалося не допустити антимосковських заворушень внизу та спровокувати кількох розчарованих старшин перейти на його бік (полковники Гнат Ґалаґан, Іван Кандиба, генеральний хорунжий

Іван Сулима). Майбутній гетьман Данило Апостол опинився в царському обозі через прикру для нього випадковість.

***

Люта зима для шведсько-українського війська видалася дуже обтяжливою. Українське населення загалом лояльно ставилося до шведів, а міщани Ромен, Гадяча, Прилук, Глинська та багатьох інших міст підтримували І. Мазепу й Карла XII. Але шведи гостро відчували брак харчів: давалася взнаки поразка корпусу генерала Левенгаупта під Лісною у вересні 1708 р., де московити захопили величезний обоз. Шведське військо, яке славилося в ті часи дисципліною та гуманним ставленням до цивільного населення, було просто змушене часто вдаватися до вилучень, що, природно, викликало неприйняття українців, яке подекуди виливалося у партизанські вилазки проти шведів. Невдачею закінчилася січнева виправа шведів та козаків на Слобожанщину: Карл XII хотів здобути плацдарм для наступу на Москву та здобути харчі. Але шведи й українські козаки на початку лютого 1709 р., вирушивши в напрямку Білгорода, дійшли лише до Краснокутська. На заваді стала раптова відлига та повінь, які унеможливили подальший рух війська.

Тим більше вражає прихід до Карла XII у березні 1709 р. близько 8 тис. запорожців на чолі з Костем Гордієнком. Кошовий отаман продемонстрував подиву гідну політичну зрілість. Затятий противник запорозької політики І. Мазепи він у вирішальну годину поставив українські інтереси вище. У відповідь Петро І наказав зруйнувати Запорозьку Січ і досяг свого, що мало не менш гнітючий вплив, ніж загибель Батурина.

Тим часом сподівана допомога з Польщі від С. Лещинського все не надходила, а Крим і Туреччину так і не вдалося схилити до військового союзу. У ставці Карла XII розглядалися два варіанти: очікувати на прихід кримського хана, а потім дати бій московському війську, або відступити за Дніпро й там чекати на С. Лещинського та шведський корпус Е. Крассау. Наприкінці квітня 1709 р. шведсько-українське військо розміщувалося в трикутнику Старі Санжари – Велике Будище – Жуки, московська армія – біля Котельви. При цьому Петро І взяв на озброєння тактику виснаження противника та розпорошення його війська періодичними дрібними нападами на різних ділянках. Сили сторін були нерівними. Під рукою Карла XII перебувало 25–27 тис. вояків включно з українськими козаками та 4 гармати. Петро І мав 37–40 тис. війська при 100 гарматах і очікував на прихід 30 тис. калмиків. Але давати генеральну битву цар не наважувався. Щоб переломити ситуацію, Карл XII наприкінці квітня розпочав облогу Полтави, та взяти місто не зміг.

Маршрут шведського війська Гетьманщиною

І. Мазепа умовляв його дати Петру І генеральний бій якнайшвидше, та король тягнув час. Лише при звістці про наближення калмиків Карл XII наважився. Але сприятливий час було згаяно. 17 червня Петро І, який уже добре вивчив сильні та слабкі сторони шведсько-українського війська, наказав своїм головним силам переправитися через Ворсклу та розташуватися на північному кінці поля, розміщеному між Будищанським (на заході) та Яковецьким (на сході) лісами. Це була вузька ділянка завширшки всього 2 км, яка не давала шведам увести в дію одразу всі сили та ускладнювала глибоке маневрування – головний козир Карла XII. З фронту і флангів московський табір оточили ровами. Вільне поле, яке прилягало до табору з півночі і де мали відбутися головні події, було перемежоване редутами, розміщеними так, щоб вогнем розрізати навпіл військо противника, що наступає. Петро І задумав збити темп наступу шведів і козаків вогнем артилерії та з редутів, після чого до бою мала стати, вийшовши з табору, кіннота й оточити розрізану на дві частини шведсько-українську армію. Серйозно ускладнювало ситуацію й випадкове поранення Карла XII під час того, як шведи намагалися перешкодити противнику переправитися. Власне це поранення, розладнало дії війська й дозволило московитам поставити шведів у заздалегідь невигідне становище.

Карл XII добре це розумів і ухвалив ризикований план: швидким кидком пройти редути й одночасно ударити кіннотою з півночі, відрізавши московитам шлях відступу до Ворскли. Король створив під своїм оперативним

8*

командуванням потужне угрупування в центрі, лівим флангом командував генерал Левенгаупт, правим – фельдмаршал Реншильд. Менша частина козаків була розміщена поміж кавалерією на обох флангах, а на правому перебувало ще й 2 тис. кіннотників. Більша частина козаків на чолі з І. Мазепою перебували в укріпленому обозі біля с. Пушкарівки. Зрештою, до 1,5 тис. запорожців залишилися в корпусі (3 тис. чол.), який продовжував облогу Полтави. На практиці, однак, шведи втілили задум пораненого Карла XII недбало, недооцінивши противника і не подбавши про умови для ефективної взаємодії підрозділів. До всього генерали звикли перебували в тіні свого короля, а фельдмаршал Реншильд, якого Карл XII змушений був поставити оперативно керувати битвою замість себе, не користувався належним авторитетом.

Добре знану Полтавську битву шведи розпочали вночі 27 червня фронтальним ударом. Спершу їм вдалося потіснити ворога з перших редутів, але наступ було зупинено уведенням в дію драгунських полків під орудою О. Меншикова та калмиків. Щоб вирівняти ситуацію, до бою долучилася шведська кіннота. Це допомогло оволодіти чотирма поперечними редутами, але з шести поздовжніх шведів і далі поливати вогнем. Тоді Карл XII наказав обійти їх з півночі, та О. Меншиков розгадав цей маневр і пересунув кінноту до Будищанського лісу. Відтак король віддав наказ шикуватися біля Будищанського лісу для вирішального наступу.

Через меншу чисельність шведи мусили вишикувати по центру піхоту в одну лінію, тоді як Петро I – у дві. Кіннота в обох випадках прикривала фланги. Крім того, цар відрядив 6 полків драгун на край правого флангу, де стояли козака Івана Скоропадського, які ще не брали участь у битві.

Й далі вірячи у свою тактику, Карл XII наказав атакувати ворога. Та наступ швидко захлинувся, коли на лівому фланзі московська піхота пішла в контратаку. Потому кінноті ворога вдалося охопити обидва фланги та змусити короля відступати до Будищанського лісу. Тоді українські козаки на чолі з І. Мазепою вступили в бій і не дали московитам вдертися до обозу на плечах тих, хто відходив.

Поразка шведсько-українського війська була повною. Шведи втратили 10 тис. чол. вбитими та 3 тис. полоненими. До рук ворога потрапила і частина козаків. Їх, на відміну від шведів, піддавали тортурам і страчували. Решта рятувалася втечею, під час якої до полону потрапило ще 13 тис. шведів та 3 тис. козаків. Кому на чолі з І. Мазепою та Карлом XII поталанило переправитися через Дніпро в Переволочній пішли в турецькі володіння до Бендер, де гетьман 21 вересня помер, забравши з собою цілу епоху в українській історії.

4.7. Визвольний похід Пилипа Орлика 1711 р. та пошуки мазепинцями міжнародних комбінацій для визволення України

Полтавську битву 1709 р. зазвичай зображують як початок кінця Ранньомодерної Української держави та відправним пунктом перетворення Московії на континентальну потугу. Насправді сучасникам ця битва, переломним моментом не видавалася, адже вона остаточно не визначила ані результат Великої Північної війни, ані імперське майбутнє Московії, ані долю Гетьманщини. Неспростовним доказом цього став провал Прутського походу Петра І в 1711 р., коли царське військо було розбите й оточене союзниками – турками, татарами, шведами та українськими козаками. Прут 1711 р. мав усі шанси змести військово-стратегічні та геополітичні наслідки московської перемоги під Полтавою і відкрити перед Гетьманщиною нові перспективи. Мабуть ніхто інший так не відчував гостроти моменту, як сам Петро І. Цар відверто визнавав, що над Прутом з його військом «*майже так трапилося, як зі шведами під Полтавою*» і був ладен підписати мир на будь-яких умовах. Тільки продажність турецького візира дали змогу Московії вислизнути з «прутського мішка», уклавши вкрай невигідний мир.

Одним із найважливіших наслідків Полтавської битви стала поява першої української політичної еміграції. На чужині опинилися біля 500 лівобережних козаків та 4–5 тисяч запорожців, а також вірна І. Мазепі старшина (біля 45 душ). 5 березня 1710 р. відбулися вибори нового гетьмана в еміграції, яким став генеральний писар Пилип Орлик. Політична програма П. Орлика базувалася на ідеї незалежності Гетьманщини. Перед обранням майбутній гетьман погоджувався взяти до рук булаву лише за умови, що Карл XII офіційно підтвердить своє попереднє зобов'язання не миритися з Петром І доти, доки «*московське ярмо не буде знято з України*». 10 травня король видав відповідний диплом. Теза Пилипа Орлика, кількаразово вжита ним у 1710 р., що «*Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю*», в різному словесному обрамленні стала постійним атрибутом послань гетьмана та його сина Григорія.

Укладаючи 23 січня 1711 р. спрямований проти Московії військово-політичний союз із Кримом, посланці П. Орлика вимагали визнання під гетьманською булавою Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, а також гарантії незалежності. І хан погодився. На переговорах з Туреччиною кінця 1711 р. П. Орлик наполягав на зобов'язаннях султана змусити Московію назавжди відмовитися від претензій на Україну.

Найближче до реалізації свого політичного кредо мазепинці були в перші роки еміграції. Упродовж 1710 р. П. Орлику разом з Карлом XII, втягнувши до своєї орбіти французького посла в Стамбулі П'єра Дезаєра, вдалося схилити Туреччину до війни з Московією. На початку 1711 р. 4 тис. запорожців, 2 тис. поляків Ю. Потоцького та 20 тис. татар рушили у визвольний похід на Правобережжя, маючи на меті оволодіти Києвом і підняти антимосковське повстання на лівому березі. Карл XII долучився тим, що звернувся з маніфестом до мешканців Правобережної України, у якому писав, що «*підступні ворожі плани* (Московії. – Авт.) *сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і в славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель*».

П. Орлику з союзниками швидко вдалося опанувати Поділля та дістати підтримку місцевих полковників. Як Петро І писав О. Меншикову, «*Задніпровська Україна вся була до Орлика пристала, крім Танського* (білоцерківський полковник. – Авт.) *і Калагана* (Галаган, чигиринський полковник. – Авт.)...». П. Орлик звернувся також із закличним універсалом до лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Але останній не наважився. Невдовзі союзники загрузли під Білою Церквою, не змігши оволодіти ключовою фортецею. Татари почали скрізь брати ясир, поляки потягнули до Волині. Похід захлинувся, й П. Орлик з тяжким серцем покинув Правобережжя.

Та справа програною ще не була. Літом цього ж року козаки П. Орлика та К. Гордієнка воювали на боці султана проти Петра І на р. Прут. Московське військо потрапило в повне оточення. Але турецький візир, спокусившись московським золотом, пішов на Прутський мир 1711 р., згідно з яким цар віддавав фортецю Азов, мав знести фортеці на Дніпрі та відмовлявся від претензій на Правобережну Україну. Унікальний шанс зупинити московську експансію та вибити з царя зречення усієї України було втрачено.

Така угода не задовольняла ні П. Орлика, ні Карла XII. Обоє кинулися унеможливлювати її ратифікацію. Посольству Д. Горленка у Стамбулі вдалося укласти з Туреччиною угоду, за якою П. Орлик ставав «*гетьманом України Обох Боків Дніпра та Війська Запорозького*» під турецькою протекцією. Однак, московсько-турецькі переговори, які велися паралельно і головним каменем спотикання яких було українське питання, закінчилися 3 квітня 1712 р. перемир'ям на 25 років, текст якого закріпив перебування Лівобережжя в московських руках, а Правобережжя залишав за П. Орликом з козаками.

***

Поразка визвольних походів 1711–1712 рр. не змусила П. Орлика та багатьох інших мазепинців скласти зброю. Невдовзі вірним соратником батька став його змужнілий син Григір, зірка якого сяятиме на політичному небосхилі Європи до середини 1750-х рр. Навіть у 1741 р., незадовго до смерті, П. Орлик, зазнавши стількох поневірянь, писав до свого сина: «*Ніколи не перестану шукати всіх легальних способів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну*». А Григір у 1754 р. знову й знову повторював у меморандумах до французького двору: «*Україна, де проживає нація, яка найбільше жадає свободи і найбільше віддана їй, тільки чекає слушної нагоди, щоб скинути деспотичне ярмо Росії, під яким вона стогне, і це обов'язково станеться свого часу*». Цією затятістю Орлики та деякі інші мазепинці були настільки ненависні Московії, що вона навіть у 1750-х рр. не залишить у спокої старих уже Федора Нахимовського та Федора Мировича, організувавши на них замахи в Криму.

Гетьман Пилип Орлик

Упродовж 1728–1734 рр. Пилип Орлик та його син Григір невтомно намагалися схилити Францію, Швецію та Річ Посполиту до війни з Московією за участі Туреччини, Криму, а по можливості й Саксонії, Бранденбургу, а також донських та яїцьких козаків. Для підсилення зацікавленості Франції Орлики використали прихід до влади в Криму Каплан-Гірея (1730), войовниче налаштованого до Московії. У листі до французького посла у Стамбулі Вільнєва П. Орлик запевняв, що «*Запорозька армія безсумнівно потроїлася б, якби народ бачив вірогідність повстання, оскільки вся козацька нація нічого не бажає більше, ніж дочекатися моменту скинути нестерпне ярмо, яке на неї було*

накинуто, і приєднатися для цього до запорожців, яких вона вважає своїм притулком і своєю найбільш шляхетною частиною».

Григір Орлик

Наприкінці 1720-х рр. Григір Орлик, перебуваючи на службі Людовика XV, перетворюється на вправного лобіста української справи у Франції. Він був єдиним українцем у ті часи, який міг впливати на французьку політику. У серпні 1734 р. Григір Орлик таємно з'явився на Лівобережжі й мав зустрічі з частиною старшини. На початку 1735 р. він обґрунтовує необхідність завдати нищівного удару по Московії з боку України. Як писав Г. Орлик, *«хан і мій батько зайдуть в Україну зі значним корпусом татар і піднімуть жителів цієї країни, щоб скинути гніт московської тиранії.... Тоді ж ногайські й дагестанські татари з калмиками, які нещодавно перейшли під владу татарського хана, вдарять до самої столиці Московії, завдаючи своїх звичайних спустошень, і московити, бачачи, що їх атакують зі всіх боків, та зі страху, що Польща і Швеція теж нападуть на них, змушені будуть не тільки відкликати свої війська з Польщі, щоб захищати свою країну, але й відмовлять імператору в допомозі, необхідній для захисту Угорщини».*

У 1742 р. помирає Пилип Орлик. Та навіть ця тяжка втрата і не тільки батька, а й легітимного гетьмана, що важило дуже багато, не змусили Григора опустити руки. Одну за одною він плете комбінації, здатні труснути Московію й викликати антимосковське повстання в Україні. Після смерті в 1740 р. австрійського імператора Карла VI, яка запустила війну за корону імперії Габсбургів, він іде до Польщі, Прусії, Туреччини, Швеції, щоб створити коаліцію проти Московії. У Швеції Г. Орлик підтримує угруповання антимосковських «капелюхів» проти москвофілів-«ковпаків», пропонує

Людовику XV свої послуги посланця до Персії, щоб організувати персько-турецьке перемир'я, яке розчистило б шлях до нової турецько-московської війни. На початку 1750-х рр. Григір Орлик засипає Париж черговими меморандумами з приводу інтересів Франції на сході Європи, у яких увиразнює роль України. І тільки смерть у 1759 р. від тяжких ран у баталіях Семилітньої війни 1756–1763 рр. обірвала його невтомні змагання за незалежність України проти московської тиранії.

***

Майже 50-років стараннями мазепинців і передовсім Пилипа та Григора Орликів проблема визволення України з московської неволі не сходила з порядку денного, а європейські середовища неодноразово з методичною наполегливістю діставали інформацію про прагнення українців до свободи, принципову відмінність українського та московського світів, геополітичну цінність України для погамування апетитів Московії та стабільності на сході Європи. Однак після невдалих походів 1711–1712 рр. на рівні реальної політики зірки ніяк не бажали сходитися на користь практичного втілення проекту незалежної від Московії Гетьманщини.

Після того, як з історичної арени зійшли «останні з могікан» першої української політичної еміграції Григір Орлик, Федір Мирович та Федір Нахимовський, Московія позбулася найдошкульніших противників. На той час еліта Лівобережної Гетьманщини, вражена анемією до збройного спротиву, була здатна лише на тихий опір уніфікаторській політиці Петербурга. Вибравши слушний час, Катерина II скасувала Гетьманщину (1764) та Слобідську Україну (1765), а Вольності Війська Запорізького Низового в 1775 р. Відтак вона перейшла до тривалого нищення всіх відмінностей, які відрізняли український світ від московського, щоб у кінцевому рахунку розчинити українців у російській стихії. Проте український корінь виявився напрочуд живучим і дав свіжі пагони, які у XX ст. викликали нові криваві війни за незалежність.

Розділ 5
Війни з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1921 рр.

Після падіння російського царату в березні 1917 р. у Києві виник керівний орган українського національного руху – Центральна Рада. Її лідери, видатні українські діячі – професор Михайло Грушевський, письменник Володимир Винниченко, літературознавець Сергій Єфремов та ін. – визначили метою своєї діяльності автономію України у складі Росії. Незважаючи на протидію російського Тимчасового уряду, національна ідея здобула значну підтримку серед населення України. У червні 1917 р. Центральна Рада проголосила автономію українських земель. Петроградський уряд був змушений визнати створений Центральною Радою Генеральний Секретаріат чинним органом виконавчої влади в Україні.

Навесні 1917 р. розпочалося й відродження українських збройних сил. У Києві було створено 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, на фронті розпочалася українізація частин російської армії, на селі виникали загони Вільного козацтва. В українських частинах вживалася термінологія козацької доби: батальйон іменувався куренем, рота – сотнею, відділ – чотою. Офіцерів називали старшинами, а вояків – козаками. На зміну офіцерським званням російської армії, повернулися козацькі назви військових рангів на кшталт «хорунжий», «сотник» тощо. Надзвичайно популярною в українському війську стала назва «гайдамаків». «*Багато слово це говорить українському серцю. В XVIII-му столітті гайдамаками пани [називали] українських кріпосних селян, які складали на манер козаків дружини для боротьби зі своїми грабіжниками за землю і волю...* – писав український часопис. – *Тепер же, коли Україна повернула собі свободу, завела свою армію – гайдамаками вона стала називати солдатів українських військ... Гайдамаки – це українська революційна армія, підпорядкована Центральній Раді. Гайдамаки – наша гордість і надія, вони наші діти, сини і брати*».

Після більшовицького перевороту в листопаді 1917 р., Російська держава фактично розпалася на окремі державні утворення. Український уряд не визнав більшовицький режим легітимним. 20 листопада 1917 р. Центральна Рада оголосила про створення Української Народної Республіки (УНР). Щоправда, Україна й надалі залишалася у складі російської

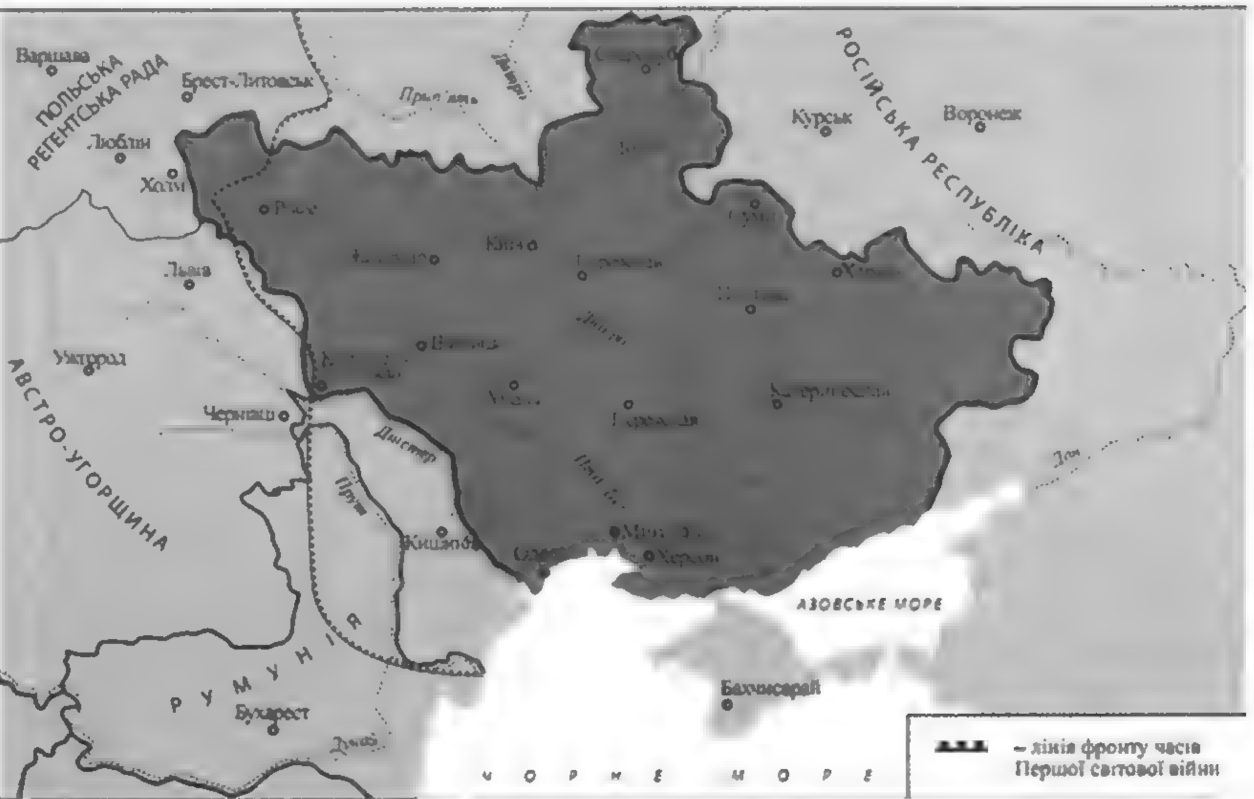
держави: «*Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів*». В Україні проголошувалася свобода слова, друку, віросповідання, встановлювався 8-годинний робочий день, державний контроль над промисловістю, скасовувалася смертна кара тощо.

Народження української республіки не було безболісним – як і решта земель колишньої царської імперії, Україна переживала гостру соціально-економічну кризу. До того ж, бурхливу діяльність у країні розгорнули соціалістичні партії екстремістського типу, серед яких провідну роль відігравали російські більшовики. Відверто демагогічні заклики до «*поглиблення соціальної революції*» знаходили дедалі більший відгук серед найбідніших прошарків населення, а особливо серед зрусифікованих робітників промислового Сходу й Півдня України. **Більшовики мали на меті не допустити консолідації українців навколо змагань за відновлення Української держави. Події, які розгортатимуться у листопаді 1917 р. – на початку 1918 рр., до болю нагадують прикінцевий етап визрівання російсько-української війни 2014 р.**

5.1. Курс В. Леніна на війну з Україною

Більшовики, на словах толерантні у національному питанні, швидко виявили неприхований великодержавний шовінізм. У відносинах з Україною вони прагнули досягти так званої «*революційно-пролетарської єдності*». **Насправді ж цим гаслом вони прикривали намір поширити свою владу на всю Російську імперію (а в ідеалі й на цілий світ, шляхом провокування «всесвітньої революції»).** Центральну Раду більшовики звинувачували у «*розколі єдиного революційного фронту*». Оскільки в Україні більшовицька партія була за своїм національним складом переважно російською, більшість її членів вороже ставилися до самої ідеї відновлення української державності. І хоча в середині листопада 1917 р. більшовицький уряд – Рада народних комісарів – урочисто визнав право народів колишньої імперії на національне самовизначення, конфлікт Раднаркому з Центральною Радою виглядав неминучим.

Починаючи з листопада 1917 р., більшовики створювали в багатьох містах України революційні або військово-революційні комітети

Територія УНР

(ВРК), які мали захоплювати владу, достоту як проросійські сили навесні 2014 р. Іншими словами, і в 1917–1918, і в 2014 рр. стратегія полягала в тому, щоб по-можливості уникнути повномасштабного збройного вторгнення й залагодити все нібито «місцевими силами». Проголосивши своєю метою встановлення радянської вади, ревкоми спиралися на розпропаговані військові частини, а також загони червоної гвардії. Та спроби більшовиків захопити владу в містах України спершу не мали успіху. Зокрема, у Києві спроба більшовицького ВРК вчинити заколот у ніч з 12 на 13 грудня 1917 р. була попереджена діями українських вояків, які роззброїли «революційні» підрозділи та вислали їх до Росії. Також зазнав невдачі збройний виступ червоної гвардії в Одесі.

Більшовики намагалися підпорядкувати собі війська російського Південно-Західного фронту, які дислокувалися на Правобережній Україні. Фронтові військово-революційні комітети усіляко протидіяли українським військовим організаціям. Це протистояння загострилося, коли на початку грудня 1917 р. уряд УНР оголосив про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів в єдиний Український фронт. Такий крок Центральної Ради викликав серйозне невдоволення більшовиків, які побачили в діях української влади загрозу своєму впливові в армії.

У першій половині грудня 1917 р. військово-революційні комітети за допомогою частин російської армії встановили свою владу в прифронтових містах Волині й Поділля (Дубно, Сарни, Волочиськ, Проскурів та ін.). Але вже в середині грудня українські війська Південно-Західного й Румунського фронтів розігнали фронтові й армійські ВРК, дезорганізувавши діяльність більшовицьких осередків на фронті. Важливу роль у ході цієї операції відіграли з'єднання 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, які були основною військовою силою Центральної Ради на Правобережній Україні.

Конфлікт між більшовиками й українською владою ще більше загострився після того, як уряд УНР дозволив козачим частинам повертатися з фронту додому через українські землі. Оскільки донське козацьке військо не визнало радянську владу, більшовики концентрували проти Дону червоногвардійські загони й активно готувалися до бойових дій. Але Центральна Рада відмовилася пропускати через Україну на Дон більшовицькі загони.

Розуміючи неминучість конфлікту з більшовиками, генеральний військовий секретар УНР Симон Петлюра намагався передислокувати до України українізовані військові частини та з'єднання з різних куточків Росії. Проте зосередити ці війська для оборони України не вдалося – російська влада блокувала усі спроби вивести українські частини на батьківщину.

На підконтрольних більшовикам землях почалося роззброєння українізованих військових формувань. Розпочалися репресії проти командного складу та членів українських військових рад.

5.2. Більшовицький ультиматум

17 грудня 1917 р. Раднарком оголосив маніфест, у якому звинуватив Центральну Раду в «контрреволюційності»: «*Ми звинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона здійснює непевну буржуазну політику, яку давно вже визначає невизнання [Центральною] Радою Рад та радянської влади в Україні*». Цей документ містив і ультимативні вимоги до українського уряду відмовитися від спроб створення Українського фронту, дозволити перекидання радянських військ з фронту на Дон і натомість не пропускати туди козачі частини, а також припинити роззброєння «революційних» загонів в Україні. Як це нагадує за своєю головною ціллю вимоги Кремля, озвучені перед війною 2014 р. – зректися європейського вибору, увійти до Митного союзу, зробити російську мову державною, стати частиною «русского міра». Виконання цих вимог призвело б до демонтажу Української держави. А грудневий ультиматум 1917 р. був покликаний не дати їй остаточно з'явитися на світ. **Риторика ж В. Путіна щодо нової української влади в Києві – «хунта», «нацисти», «фашисти» – виразно перегукується з не менш одіозними, як на ті часи, звинуваченнями більшовиків у бік Центральної Ради.**

18 грудня уряд УНР відхилив усі пункти ультиматуму. «*Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Республіці*, – зазначив український уряд. – *Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості*». **У відповідь Раднарком ухвалив вважати Центральну Раду в стані війни з Радянською Росією, що є повною аналогією рішення Ради Федерації Росії від 1 березня 2014 р. про дозвіл В. Путіну використовувати російську армію на території України. В обох випадках привід до війни було обрано з неперевершеним цинізмом. Якщо в 1917 р. більшовики прикривалися нібито турботою про трудящих, то у 2014 р. Кремль позірно заявляв про захист росіян та російськомовних в Україні.**

Отже, війну було оголошено. Після цього нечисленна більшовицька фракція І Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, що саме зібрався у Києві, залишила з'їзд і виїхала до Харкова. **У столиці Слобожанщини більшовики об'єдналися з делегатами з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів й оголосили про проведення власного «Всеукраїнського з'їзду Рад», що нагадує проголошення так званих Донецької та Луганської народних республік**. Учасники цього з'їзду поквапилися обрати Центральний Виконавчий Комітет Рад України. А вже 25 грудня 1917 р. було створено так званий Народний Секретаріат, від імені якого прихильники радянської влади й збиралися вести боротьбу проти Центральної Ради.

Більшовики усвідомлювали, що боротьба з урядом УНР не обіцяє їм легкої перемоги. «*Якщо виникне війна, то Росія не в змозі буде вести її і з Доном, і з Сибіром, і з Україною, і з іншими*, – заявив на всеукраїнській нараді більшовицьких парторганізацій один з чільних київських більшовиків, В. Затонський. – *Поки що серед українців розколу немає і він не передбачається, а тому доведеться вести війну з українським народом, а більшовиків лише незначна жменька*». «*Ультиматум неминучий – іншого виходу немає і бути не може...* – заявляв натомість більшовицький діяч, Л. П'ятаков. – *Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна*».

Військовою опорою більшовиків в Україні стали загони червоної гвардії, сформовані з російських пролетарів та зрусифікованих робітників-українців. Значна кількість розквартированих на українських землях вояків, які хотіли якомога швидше дістатися додому, також підтримувала більшовиків. Серед них було й чимало українців, які розчарувалися нездатністю уряду УНР забезпечити негайне проведення соціально-економічних реформ.

Та головною військовою силою більшовицького уряду в Україні стали загони російських червоногвардійців, перші з яких прибули до Харкова вже 24 грудня 1917 р. Загальне командування бойовими діями проти Центральної Ради й Дону здійснював В. Антонов-Овсієнко. Наступом проти України невдовзі був призначений керувати колишній підполковник царської армії М. Муравйов. Надзвичайним комісаром України став Г. Орджонікідзе.

Народний Секретаріат фактично слугував прикриттям для російської агресії проти України. Ось що, наприклад, згадував один з його членів про настрій «народного секретаря військових справ» В. Шахрая: «*Що це за уряд український, – скаржився він мені, – що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло*

раніш їхніх прізвищ? Що я за „український військовий міністр", коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?».

5.3. Оборона України від вторгнення більшовицьких військ

Давати збройну відсіч агресії більшовицької Росії довелося в умовах, коли процес створення збройних сил УНР був далеким від завершення. Це виразно нагадує ту катастрофічну ситуацію, яка склалася в Україні навесні 2014 р. В обох випадках українське керівництво виявило кричущу неспроможність гідно відповісти на виклики часу і створити боєздатну армію, хоча і з різних причин. У XXI ст. розвал армії, яка дісталася Україні у спадок від СРСР став наслідком почасти розграбування ресурсів заради банальної наживи, почасти прямої зради, а також інфільтрування в українську армію, уряд, спецслужби «п'ятої колони» та прямих агентів Кремля. А наївна віра в те, що українській армії вже не доведеться по-справжньому воювати, стала універсальним виправданням злочинних дій, які робили Україну беззахисною проти агресора. У 1917 р. негативний вплив на військове будівництво мала нехіть українських керманичів до збройних сил через захоплення соціалістичними ідеями. У той час, як більшовики не гребували насиллям задля утвердження своєї влади, уряд УНР намагався замінити регулярну армію «народною міліцією». Така політика відштовхнула від підтримки Центральної Ради багатьох професійних військовиків, які були готові послідовно й до кінця боротися з більшовицькою анархією.

Гостро відчувався в українській армії на початку XX ст. брак належного військового керівництва. Нестача національно свідомих, професійно підготовлених офіцерів нерідко змушувала призначати на найвищі посади колишніх російських військовиків, байдужих до української справи. Більшість з них переходили на українську службу лише тому, що не мали наразі іншого виходу. Начальник мобілізаційного відділу українського Генштабу згадував: «*В інспекторський відділ військового міністерства приходило кожного дня на прийом до 400–500 офіцерів... Українською мовою розмовляла переважно молодь. Люди ж похилого віку*

та в чинах просили розмовляти з ними російською... Елемент, окрім молоді, загалом був не ідейний з боку національного; з більшовиками і то не всі хотіли битися, не кажучи вже про те, що «самостійна» Україна для багатьох була жупелом». За свідченням іншого співробітника Генштабу, з самого початку «*в установах Генерального штабу запанували хаотичність, суперечки, політика, недбальство, саботаж*».

Вже наприкінці грудня 1917 р. деякі розпропаговані з'єднання російської армії вирушили з Південно-Західного фронту вглиб України, але не виявляли надмірного бажання проливати кров за «пролетарську революцію». В середині грудня 1917 р. 1-й Український корпус генерала П. Скоропадського затримав просування цих військ на Правобережжі.

Та водночас, загони російських червоногвардійців розгорнули наступ з Харкова вглиб південно-східної України. Наприкінці грудня 1917 р. ці сили з боями захопили Лозову й Павлоград. Далі червоні рушили до Катеринослава, де місцеві робітники підняли повстання проти влади УНР. 10 січня 1918 р. більшовики вступили до Катеринославу. Майже ніде вони не зустрічали значного опору – українські частини діяли нескоординовано, а інколи під впливом більшовицької агітації взагалі відмовлялися воювати. Підбадьорений першими успіхами, В. Антонов-Овсієнко готувався до наступу на Київ.

Уряд УНР вкотре припустився грубих прорахунків під час організації оборони країни. На заміну С. Петлюри, генеральним військовим секретарем став М. Порш – революційний теоретик і один з лідерів української соціал-демократії. Новий керівник військового відомства погано розумівся на військових справах, а його втручання в роботу підлеглих провокувало постійні конфлікти. Внаслідок незгоди з урядовою політикою в галузі військового будівництва, генерал П. Скоропадський на початку січня 1918 р. подав у відставку з посади командира 1-го Українського корпусу.

18 січня 1918 р. радянські війська розпочали загальний наступ на Лівобережній Україні. Військові сили, які його здійснювали, не перевищували 7 тис. бійців. При цьому більша їх частина була не надто боєздатною. В. Антонов-Овсієнко вважав своє становище надзвичайно ризикованим. Лише військова слабкість української держави дозволяла більшовикам сподіватися на воєнний успіх.

19 січня загін М. Муравйова майже без бою захопив Полтаву, де червоні повелися як справжні завойовники. Коли полтавська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів зажадала від М. Муравйова

9-16-697

Наступ більшовиків на початку 1918 р.

вивести радянські війська з міста, частину її членів було арештовано. 23 січня більшовики захопили Конотоп, 28 січня – Бахмач. М. Муравйов закликав своїх бійців: «*Наше бойове завдання – взяти Київ... Жаліти київських мешканців нема чого, вони терпіли гайдамаків – нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо*».

5.4. Бій під Крутами 30 січня 1918 р.

В умовах наближення більшовицьких сил до столиці України, переважна більшість вояків київської залоги заявили про «нейтралітет». Частина з них розчарувалися політикою уряду УНР або й відверто підтримували більшовицькі гасла. Лише окремі військові підрозділи були готові захищати батьківщину.

Але українське командування не змогло належним чином оцінити стратегічне становище. У той час, як М. Муравйов зосереджував сили для наступу на бахмацькому напрямку, військове керівництво УНР очікувало головного удару з боку Полтави. Завдяки цьому на полтавський напрямок було скеровано свіжі й найбільш боєздатні підрозділи: 1-шу сотню Січових стрільців, бойовий курінь чорних гайдамаків 2-ї Української військової школи, загін Сердюцького ім. П. Дорошенка полку (разом 500 бійців). Натомість на бахмацький напрямок, до станції Крути, вирушило 300 виснажених юнаків 1-ї Української військової школи.

Разом з ними на фронт виїхав і Помічний курінь Січових стрільців (116 чоловік). Створений з ініціативи патріотичної української молоді, цей підрозділ призначався для несення охоронної служби у Києві. Більшість січовиків були погано екіпіровані, майже не вміли поводитися зі зброєю. «*Вправи офіційно не провадились, а як провадились, то з ініціативи якого-небудь роєвого. І тільки на кілька день перед від'їздом куріня на фронт приділено для муштрових вправ старшин Богданівського полку, але за такий короткий час не багато їх навчили*», – свідчив сучасник. Незважаючи на відсутність належного військового вишколу, сповнені патріотичних почуттів студенти й гімназисти, не вагаючись, вирушили на порятунок Батьківщини. Як згадував інший мемуарист, «*треба лише було глянути на їхні обличчя і побачити екзальтований вираз очей, щоб зрозуміти, що всякі резонні доводи безсилі змінити їхнє рішення йти на фронт і битися з ворогами Української Держави*».

9*

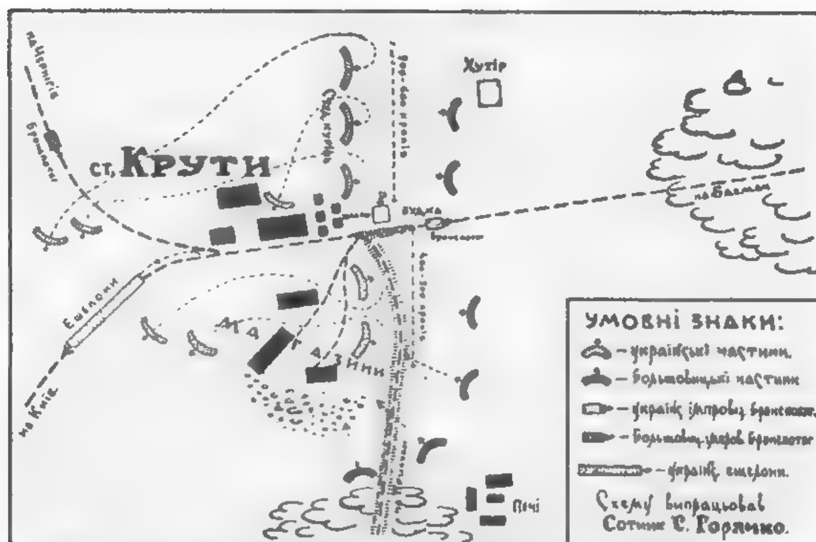

Схема бою під Крутами, виконана сотником С. Горячком

Хоча українське командування не очікувало активних бойових дій на бахмацькому напрямку, М. Муравйов вирішив саме звідси розгорнути наступ на Київ. Для захоплення станції Крути червоний воєначальник вирішив використати найнадійніші свої сили – петроградських і московських червоногвардійців, а також загін матросів-балтійців.

30 січня 1918 р. червоні спробували здобути станцію Крути. Безпосереднє керівництво обороною станцією здійснював командир 1-ї Української військової школи, сотник А. Гончаренко. Спершу під вогнем юнаків атака червоногвардійців захлинулася, але значна чисельна перевага дозволяла їм не послаблювати натиск. «*Сірі і чорні лави ворогів посувалися все ближче і ближче,* – свідчив один з юнаків. – *На білім лоні поля, вкритого снігом, падали чорні постаті матросів. Лави лягали, схоплювались, бігли, падали, знову бігли і все ближче і ближче. Дві ворожі панцери і гаубична батарея засипали спереду наші окопи і станцію. З нашого боку стріляло до 40 скорострілів, що були при школі, і кілька при студентськім курені. Наші потяги, що разом служили і помешканням, а при них і база з набоями, лишили станцію і від'їхали на дві версти в тил. На станції лишилися лише два бронепотяги і два вагони набоїв до них*».

З настанням вечірньої темряви, сотник А. Гончаренко наказав захисникам станції Крути відступати. Сталого зв'язку між двома ділянками

оборони не існувало: залізничний насип був настільки високим, що на правому крилі не знали, що відбувається на лівому. Тож на багатьох відтинках імпровізованої лінії оборони відступ був безладним і хаотичним. Лише настання темряви дозволило юнакам відірватися від противника. Але під час відступу безвісті зникла чота зі складу студентської сотні. Заблукавши у темряві, січовики вийшли до залізничної станції в той час, коли її вже зайняли московські червоногвардійці. Так ця група студентів і гімназистів потрапила до полону. Наступного дня їх було розстріляно. Перед стратою учень 2-ї Української гімназії, 19-річний уродженець Галичини Григорій Піпський, заспівав гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили й інші полонені. Результати розкопок, здійснених невдовзі на місці розстрілу, засвідчили, що було страчено 28 героїв.

Бій під Крутами став однією з найтрагічніших сторінок української визвольної боротьби й водночас – символом жертовності й ідеалізму юних захисників Української держави. Овіяний ореолом немеркнучої слави, подвиг української молоді посів чільне місце в національній історичній пам'яті. Та водночас, цей бій став ще й символом невмілого стратегічного планування. Якби назустріч головним силам М. Муравйова вирушили відправлені напередодні на полтавський напрямок свіжі підрозділи, а не виснажені кількатижневими боями юнаки 1-ї Української військової школи й невишколена молодь, перебіг або й результат бою могли бути іншими.

5.5. Незалежність, опалена війною

Фактично наприкінці січня 1918 р. Лівобережжя опинилося під цілковитим контролем більшовицьких військ. Нечисленні українські частини, які мали намір захищати Центральну Раду, поступово відступали до столиці. Найнадійнішими вважалися підрозділи Січових стрільців та сформований С. Петлюрою Гайдамацький кіш Слобідської України.

На Правобережжі становище також складалося не на користь військ УНР. Частини 1-го Українського корпусу на цей час вже майже втратили боєздатність. Упродовж першої половини січня 1918 р. корпус ще стримував натиск розпропагованих військ з фронту, але наприкінці січня «революційний» 2-й Гвардійський корпус завдав українським частинам поразки під Жмеринкою і розгорнув наступ на Київ.

На той час владу в містах Південної України також захопили більшовики. Під час жорстоких вуличних боїв в Одесі червоній гвардії вдалося розбити українські гайдамацькі формування й заволодіти містом. Водночас,

більшовики здійснили переворот в Єлисаветграді, Миколаєві й Херсоні. На Херсонщині, в Таврії та Бессарабії прихильники радянської влади створили «Одеську радянську республіку». Ще раніше, на початку січня 1918 р., на терені Донецького й Криворізького басейнів місцеві більшовики проголосили «Донецько-Криворізьку радянську республіку». Згодом з'явилася й «Таврійська радянська республіка». **Тож сучасні зусилля В. Путіна зі створення «народних республік» у кожній області Сходу та Півдня України дублюють більшовицьку стратегію початку 1918 р.**

Російська агресія підштовхнула українських політиків до рішучих кроків. «*Треба сказати, що наступ большевиків на Україну сприяв до певної міри зросту самостійницьких настроїв в українських національних кругах, і ці настрої знаходили собі відгук також і у військових кругах*», – писав згодом історик Д. Дорошенко. 22 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла IV універсал, яким проголосила незалежність України. «*Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу*», – йшлося в цьому документі. В універсалі підтверджувалася дія на терені України всіх проголошених раніше демократичних свобод, а також декларувалося прагнення уряду УНР до укладення загального миру.

Але влада уряду УНР наприкінці січня 1918 р. обмежувалася фактично невеличким районом довкола столиці. А вже 29 січня в Києві спалахнуло інспіроване більшовиками робітниче повстання, яке підтримала частина української залоги. На придушення заколоту українське командування кинуло підрозділи Січових стрільців, робітничий полк Вільного козацтва, полк ім. К. Гордієнка. Вирішальну роль у придушенні цього виступу відіграв Гайдамацький кіш Слобідської України, що наспів на допомогу з Лівобережжя. 3 лютого гайдамаки С. Петлюри й Січові стрільці здобули штурмом головний осередок повстання, завод «Арсенал». Наступного дня заколот було остаточно придушено. Але вже 5 лютого в передмістях української столиці спалахнули вуличні бої з радянськими частинами, які підійшли з Лівобережжя. У ніч на 9 лютого Центральна Рада й уряд УНР під охороною виснажених безперервними боями військових підрозділів виїхали до Житомира, а звідти до Сарн. До Києва вступили червоні загони.

М. Муравйов у своєму наказі повідомив киян, що радянську владу принесено «*з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, цілковито її підтримуємо силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії*». В столиці розпочалися страти без суду й слідства за звинуваченнями у «контрреволюційності»

чи «буржуазності». Розстрілювали навіть тих, у кого знаходили посвідчення, написані українською мовою. Усього за кілька тижнів більшовицького владарювання у Києві було страчено до 3 тис. чоловік.

5.6. Брестський мир

Падіння столиці й відступ українських військ на Волинь засвідчили, що Центральна Рада не може самотужки дати відсіч більшовицькій агресії. Природним союзником у боротьбі з російськими більшовиками, на думку багатьох українських політиків, були центральноєвропейські держави – Німеччина й Австро-Угорщина, які перебували у стані війни з Росією.

Ще наприкінці грудня 1917 р. уряд УНР розпочав з Центральними державами переговори про укладення миру. З цією ж метою вела переговори з австро-німецькими дипломатами й Радянська Росія. Німеччина й Австро-Угорщина також були зацікавлені в підписанні миру, оскільки прагнули ліквідувати Східний фронт й цілковито зосередитись на бойових діях проти Антанти в Західній Європі. При цьому Центральні держави покладали значні надії на порозуміння з Україною, оскільки розраховували за її допомогою подолати продовольчу кризу.

Мирні переговори відбувалися у давньому українському місті Берестя (Брест-Литовський). Зважаючи на катастрофічне становище уряду УНР, українська делегація уже в ніч на 9 лютого 1918 р. підписала мирну угоду з повноважними представниками Центральних держав. А 12 лютого українська сторона звернулася до Центральних держав з проханням надати військову допомогу в боротьбі проти більшовиків. Австро-німецьке командування виділило з цією метою 29 піших і 3 кінних дивізії (200–220 тис. вояків). 19 лютого наступ на зайняті більшовиками українські терени розпочали німецькі війська. 28 лютого їх підтримали австро-угорські частини. «*Допомагаючи українському урядові і його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду*», – пояснював уряд УНР у відозві до українського народу.

Більшовики спішно відтягували свої сили на схід, розуміючи, що проти австро-німецьких військ їм не встояти. Скориставшись розгубленістю ворога, українські війська перейшли в контрнаступ. Вже 26 лютого 1918 р. українські підрозділи з боями визволили Бердичів. 1 березня, після запеклого бою з червоними, гайдамаки С. Петлюри та Січові

стрільці Є. Коновальця наблизилися до передмістя Києва. Наступного дня війська Центральної Ради увійшли до залишеної більшовиками української столиці. Кияни радісно вітали визволителів. Ось як описував учасник подій урочистості на Софійській площі: «*Повно народу. Багацько дам з квітами. В соборі йде молебень. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще б'ють гармати, здається – так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського монастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітами, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за ґудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі вазони квіток і ставлять на гарматні лафети... Крики «Слава! Слава українському війську! Хай живе Україна!» несуться по цілій площі...*». Незабаром до Києва прибули Центральна Рада й уряд УНР, що відновили державну роботу.

5.7. Звільнення України від російських більшовицьких військ

Відступаючи, червоні загони вивозили з України продовольство і майно. «*Негайна евакуація хлібу і металів на схід*», – так сформулював Ленін головні завдання радянської влади в Україні. З заводів та фабрик знімалося й вивозилося до Росії промислове обладнання. Сотні паротягів й тисячі вагонів відправлялися на північ. Активно здійснювалася «евакуація» українського продовольства. «*Від душі дякую за енергійні заходи з продовольства. Продовжуйте, заради Бога, з усіх сил добувати продовольство, організовувати спішно збір та розсипку хліба, щоб встигнути налагодити постачання до бездоріжжя. Вся надія на Вас, інакше голод до весни неминучий*», – телеграфував Ленін до Г. Орджонікідзе 4 лютого 1918 р. За неповними даними, упродовж січня-квітня 1918 р. до Росії було вивезено понад 17,3 млн. пудів хліба і 5 млн. пудів інших харчів.

3 березня 1918 р. Радянська Росія підписала з Центральними державами мирну угоду. Чи означало це, що більшовицькі війська тепер мали просто піти з України? Радянське керівництво на чолі з Леніним так не вважало. У Петрограді вирішили зробити вигляд, що до українських подій Росія не має жодного відношення, а в Україні відбувається громадянська війна. Ленін цинічно пропонував своїм соратникам здійснити відповідні «перейменування». «*Рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що перебувають в Україні, на український лад   таке тепер завдання.*

Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, – він має називатися просто Овсієнко...», – писав Ленін до Г. Орджонікідзе. **Уже в XXI ст. В. Путін застосує аналогічну стратегію, щосили намагаючись переконати увесь світ, що на Сході України воюють виняткова місцеві «ополченці», які танки, гармати, зенітно-ракетні комплекси та іншу зброю купили на базарі**.

7 березня 1918 р. В. Антонов-Овсієнко був призначений верховним головнокомандувачем радянськими військами в Україні. Всі самопроголошені на теренах України «республіки» за прямою вказівкою Леніна були ліквідовані задля організації єдиного фронту оборони проти німецько-українських військ. 16 березня всі радянські загони в Україні були зведені в п'ять «революційних армій», чисельністю понад 20 тис. чоловік.

Все це відбувалося в той час, коли так званий «український радянський уряд» особливо не приховував, що з Україною має небагато спільного. Місцеві більшовики, **подібно до сучасних терористів на Донбасі**, відверто закликали до єднання з Радянською Росією. 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України проголосив: *«Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську республіку на терені України... Ми ніколи не стояли на точці зору цілковитої незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов'язане з загальноросійською робітничеселянською республікою федеративними вузами»*.

Основні бої навесні 1918 р. точилися на землях Лівобережної та Південної України. Німецькі війська наступали головним чином на Лівобережжі. Разом з німцями йшла Запорізька бригада армії УНР, під командою генерала О. Натієва. 16 березня запорожці з боями здобули Гребінку, 17 березня – Лубни, 22 березня – Ромодан і Миргород, 29 березня – Полтаву. 8 квітня Запорізька бригада визволила Харків. Наприкінці квітня запорожці завершили визволення Донбасу, вийшовши на кордон з областю Всевеликого Війська Донського. Австро-угорські війська, у складі яких був і полк Українських Січових стрільців (УСС), наступали в Південній Україні. 14 березня союзники визволили Одесу, 17 березня – Миколаїв, 20 березня – Херсон.

Не маючи підтримки з боку населення, червоні загони невпинно відступали. При наближенні українських та німецьких військ у Глухові, Прилуках, Сумах та інших містах України спалахували антибільшовицькі повстання. Мешканці багатьох населених пунктів урочисто вітали німецькі війська. Участь у наступальних операціях проти червоних брали участь також загони Вільного козацтва – добровільні військові формування, створені з сільського населення Центральної України. Почесним отаманом

Вільного козацтва ще в жовтні 1917 р. було обрано нащадка давнього козацького роду генерала П. Скоропадського. Однак на початку квітня 1918 р. військова влада УНР наказала розформувати загони Вільного козацтва.

Ще до підходу австро-німецьких військ українське командування намагалося зайняти Крим, який формально не належав до УНР. 10 квітня за наказом військового міністра України О. Жуковського з частин Запорізької бригади була сформована кримська група під командою підполковника П. Болбочана, яка й вирушила на південь. Вночі 22 квітня 1918 р. запорожці прорвали лінію сиваських укріплень, зламавши опір червоних. Під час блискавичного наступу запорожці зайняли Джанкой, Сімферополь і Бахчисарай. У Севастополі, при наближенні українських частин, переважна більшість кораблів Чорноморського флоту підняли українські прапори, не бажаючи потрапити до німецького полону. Але водночас до Криму вступили й німецькі війська. На рішучу вимогу німецького командування, група Болбочана була змушена залишити Кримський півострів й передислокуватися до району Мелітополя.

Радянські війська відступали до Росії. Так званий «український радянський уряд» втік до Таганрогу, де 20 квітня 1918 р. прийняв рішення про саморозпуск. А 4 травня червоний головнокомандувач В. Антонов-Овсієнко оголосив про припинення бойових дій проти українських і австро-німецьких військ. Виконуючи положення Брестського миру, Радянська Росія 12 червня була змушена укласти попередню мирну угоду з Українською державою. На цей час в Україні влада вже змінилася: 29–30 квітня стався державний переворот, Центральну Раду було розігнано й до влади в країні прийшов гетьман П. Скоропадський.

На час до остаточного визначення українсько-російського кордону, на північно-східній Чернігівщині зберігалася «нейтральна зона» завширшки 10–40 км. У її межах фактично не було жодної влади, зате хазяйнували різноманітні більшовицькі загони, які після відступу з України не бажали йти до Росії. З «нейтральної зони» ці формування періодично чинили напади на українські містечка, знищуючи державну адміністрацію та грабуючи місцеве населення. Але допоки в Україні перебував багатотисячний корпус австро-німецьких військ, далі наскоків справа не йшла.

5.8. Гетьманат П. Скоропадського та його повалення

Правління гетьмана П. Скоропадського не принесло Україні спокою та ладу. Селянство було невдоволене аграрною політикою гетьманського

Гетьман Павло Скоропадський

уряду, поверненням до своїх маєтків поміщиків й постійними «каральними експедиціями» на село. Робітники прохолодно ставилися до нової влади, як «буржуазної». Українські національні партії й організації були всерйоз стурбовані проросійською політикою гетьмана та його найближчого оточення. Коли в листопаді 1918 р. Перша світова війна скінчилася поразкою Центральних держав, розташовані в Україні німецькі й австро-угорські війська почали вирушати додому. Оскільки за період правління П. Скоропадського боєздатна армія в Україні так і не була створена, гетьманський режим залишався беззахисним перед своїми зовнішніми й внутрішніми ворогами.

13 листопада 1918 р. нарада представників опозиційних українських партій та військового підрозділу Січових стрільців таємно обрала Директорію для керівництва збройним повстанням проти Гетьманату. Організатори повстання прагнули відновити Українську Народну Республіку. До складу Директорії увійшли: В. Винниченко (голова), С. Петлюра (Головний отаман військ УНР), Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський. 14 листопада члени Директорії виїхали до Білої Церкви, де перебував загін Січових стрільців. Того ж дня П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Гетьман сформував уряд проросійської орієнтації. У відповідь С. Петлюра звернувся до народу України із закликом повалити гетьманський режим, а Директорія оголосила гетьмана та його уряд поза законом.

Загін Січових стрільців під командою Є. Коновальця став основною військовою силою Директорії. Проти гетьманської влади виступили й деякі військові частини: Чорноморський кіш у Бердичеві, Запорізька дивізія на

Харківщині, Сірожупанна дивізія на Чернігівщині, 2-й Подільський корпус на Поділлі. На боці гетьманського режиму билися переважно російські офіцерські дружини. Члени цих військових формувань мріяли про відродження Російської імперії, а національно свідомих українців вважали такими ж ворогами, як і більшовиків. Після появи федеративної грамоти високі чини гетьманської армії не приховували, що вважають Україну лише частиною Росії. Командувачем гетьманськими військами П. Скоропадський призначив відвертого російського великодержавника графа Келлера.

18 листопада 1918 р. загін Січових стрільців у бою поблизу станції Мотовилівка розбив гетьманські частини. За кілька днів Київ оточили частини Директорії УНР, а всю Україну охопило загальне повстання проти гетьманського режиму. За лічені тижні гетьманська влада була знищена у переважній більшості регіонів країни. А 14 грудня війська Директорії УНР увійшли до Києва, зламавши слабкий опір гетьманських формувань. П. Скоропадський зрікся влади і був змушений рятуватися втечею. В Україні була відновлена влада УНР.

Не маючи чіткої програми дій, Директорія намагалася заспокоїти населення обіцянками якомога швидше провести соціально-економічні реформи. У країні було задекларовано демократичні свободи, запроваджено 8-годинний робочий день, розпочато слідства над зловживаннями поміщиків тощо. «*Уповноважена силою і волею трудящих клас України верховна влада Української Народної Республіки, Директорія, цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу*, – йшлося в офіційній декларації Директорії. – *Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм*».

Та без адміністративного апарату й боєздатної армії уряд УНР не міг взяти становище в країні під свій контроль. Чисельність республіканського війська під час антигетьманського повстання досягала 100 тис. бійців. Однак це були переважно повстанські формування. Відразу ж після перемоги бійці почали розходитися по домівках. Відносно кращу боєздатність зберігали лише корпус Січових стрільців отамана Є. Коновальця й Запорізький корпус полковника П. Болбочана.

5.9. Початок другої війни з більшовицькою Росією

У Радянській Росії уважно спостерігали за українськими подіями. 11 листопада 1918 р. більшовицький уряд розпочав підготовку до інтервенції

в Україну. Спершу наступ почали дві повстанські дивізії (бл. 8 тис. бійців), сформовані напередодні в «нейтральній зоні». Керівництво цими військами здійснювала створена 17 листопада Рада військ курського напрямку на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Для прикриття агресії в Суджі 28 листопада був створений так званий «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України».

Після репресій гетьманського правління, значна частина українських селян зустрічала радянські війська як визволителів. 29 листопада Ленін телеграфував головнокомандуванню Червоної армії: «*З просуванням наших військ на захід і на Україну виникають обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнювати Ради на місцях. Ця обставина має той гарний бік, що позбавляє можливості шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати просування наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів*».

Складне становище на фронтах громадської війни в Росії змусило більшовиків на деякий час уповільнити вторгнення в Україну. Та вже в середині грудня 1918 р. війська курського напрямку, отримавши підкріплення з Росії, продовжили наступ. 20 грудня червоні захопили Білгород, а 3 січня – Харків. 4 січня 1919 р. Реввійськрада Радянської Росії ухвалила рішення про відкриття нового, Українського фронту, командувачем якого став В. Антонов-Овсієнко.

Хоча радянські війська просувалися вглиб України, Директорія УНР зволікала з проголошенням війни більшовицькій Росії. Тривалий час українські лідери сподівалися, що більшовики не мають ворожих намірів стосовно УНР і сталося просто прикре непорозуміння. Лише 16 січня війну Радянській Росії було оголошено.

Армія УНР нараховувала на цей час понад 100 тис. вояків. Однак складні політичні і соціальні суперечності, які роздирали Україну після повалення Гетьманату, повною мірою відобразилися на настроях війська. Невизначеність політики Директорії УНР, поширення симпатій до більшовизму серед значної частини населення країни деморалізували багатьох старшин і вояків. Сформовані під час антигетьманського повстання військові формування часто переходили на бік більшовиків. Підточувала боєздатність української армії й сумнозвісна отаманщина – військова недисциплінованість, свавілля окремих воєначальників, які не бажали виконувати накази командування. На бік червоних перейшли сформовані з повстанців з'єднання отаманів Григор'єва, Зеленого, Хименка.

Усе це надзвичайно полегшило більшовикам організацію інтервенції проти УНР. Загальна чисельність радянських військ в Україні сягала понад 16 тис. бійців. Командувач Лівобережного фронту армії УНР полковник П. Болбочан не спромігся належним чином організувати оборону і за кілька тижнів червоні зайняли Лівобережжя. 12 січня 1919 р. 1-ша Українська радянська дивізія, завдавши поразки Сірожупанній дивізії армії УНР, захопила Чернігів. 2-га Українська радянська дивізія, примусивши до відступу Запорізький корпус, зайняла 19 січня Полтаву, а 1 лютого – Кременчук. 23 січня радянські війська захопили Ніжин та Козелець і розгорнули наступ на Київ. Під натиском червоних група отамана І. Рогульського була змушена відступити. 4 лютого українські частини почали плановий відхід зі столиці. Директорія та уряд УНР завчасно переїхали до Вінниці. 5 лютого 1919 р. радянські війська майже без бою увійшли до Києва.

5.10. У кільці фронтів

Після втрати столиці, під контролем уряду УНР залишалася лише Правобережна Україна. Директорія у цей час розпочала переговори з командуванням десанту Антанти, який висадився в Одесі для боротьби проти більшовиків. Та невдовзі з'ясувалося, що французи схиляються до порозуміння з білогвардійцями – російськими антибільшовицькими силами. Український уряд, зі свого боку, не бажав співпрацювати з білими, які відстоювали ідею «єдиної й неподільної Росії».

Залишалася ще надія на підмогу з Галичини, де після розпаду Австро-Угорської імперії в листопаді 1918 р. постала Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Але з самого початку свого існування, збройним силам ЗУНР довелося протистояти польській агресії. 22 січня 1919 р., ще під час перебування Директорії в Києві, було урочисто оголошено Акт злуки УНР і ЗУНР. Однак чимало сучасників розуміли, наскільки складно буде соборній Українській державі вистояти проти усіх своїх ворогів – більшовицької Росії, Польщі, російських білогвардійців. До того ж, відносини між урядами УНР й ЗУНР були не найкращими. Галицькі лідери не співчували соціалістичним експериментам Директорії, вважаючи провідників УНР нездатними до державотворчої праці демагогами. У свою чергу, керівники УНР закидали західноукраїнським політикам «буржуазність» й нерозуміння соціалістичних ідеалів. Крім цього, вони вважали першочерговим завданням боротьбу проти російських більшовиків, а галичани прагнули насамперед врятувати рідний край від польської агресії.

У Н І В Е Р С А Л

Д И Р Е К Т О Р І Ї У К Р А Ї Н С Ь К О Ї Н А Р О Д Н Ь О Ї

Р Е С П У Б Л І К И.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.
ДИРЕКТОРІЯ ОПОВІЩАЄ НАРОД УКРАЇНСЬКИЙ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ В М.СТАНІСЛАВОВІ УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ, ЯК ВИРАЗНИК ВОЛІ ВСІХ УКРАЇНЦІВ Б.АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ЯК НАЙВИЩИЙ ЇХНІЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ЧИННИК, ТОРЖЕСТВЕННО ПРОГОЛОСИЛА ЗЛУКУ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В ОДНОЦІЛЬНУ СУВЕРЕННУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ.

ВІТАЮЧИ З ВЕЛИКОЮ РАДІСТЮ ЦЕЙ ІСТОРИЧНИЙ КРОК ЗАХІДНИХ БРАТІВ НАШИХ, ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ УХВАЛИЛА ТУЮ ЗЛУКУ ПРИНЯТИ І ЗДІЙСНИТИ НА УМОВАХ, ЯКІ ЗАЗНАЧЕНІ В ПОСТАНОВІ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ.

ОДНИНІ ВО ЄДИНО ЗЛИВАЮТЬСЯ СТОЛІТТЯМИ ОДІРВАНІ ОДНА ВІД ОДНОЇ ЧАСТИНИ ЄДИНОЇ УКРАЇНИ – ЗАХІДНО – УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА / ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, І УГОРСЬКА УКРАЇНА / І НАДДНІПРЯНСЬКА ВЕЛИКА УКРАЇНА.

ЗДІЙСНИЛИСЬ ВІКОВІЧНІ МРІЇ, ЯКИМИ ЖИЛИ І ЗА ЯКІ УМІРАЛИ КРАЩІ СИНИ УКРАЇНИ.

ОДНИНІ Є ЄДИНА НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА.

ОДНИНІ НАРОД УКРАЇНСЬКИЙ, ВИЗВОЛЕНИЙ МОГУТНІМ ПОРИВОМ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИЛ, МАЄ ЗМОГУ ОБ'ЄДНАНИМИ ДРУЖНІМИ ЗУСИЛЛЯМИ ВСІХ СВОЇХ СИНІВ БУДОВАТИ НЕПОДІЛЬНУ САМОСТІЙНУ ДЕРЖАВУ УКРАЇНСЬКУ НА БЛАГО І ЩАСТЯ ВСЬОГО ЇЇ ТРУДОВОГО ЛЮДУ.

22 СІЧНЯ 1919 РОКУ
У М. КИЇВІ.

Г О Л О В А Д И Р Е К Т О Р І Ї

Ч Л Е Н И Д И Р Е К Т О Р І Ї

Ч Л Е Н - С Е К Р Е Т А Р Ь

КЕРУЮЧИЙ СПРАВАМИ ДИРЕКТОРІЇ

Універсал Директорії про об'єднання УНР та ЗУНР

Розчарувавшись нездатністю наддніпрянських політиків зміцнити українську державність, керманичі ЗУНР дедалі менше зважали на Директорію та її уряд. Армія УНР на Наддніпрянщині так і не отримала з Галичини значних людських поповнень.

У лютому 1919 р. радянські війська розгорнули наступ на Київщині й Волині, прагнучи оточити й остаточно знищити українську армію. Вже 18 лютого червоні захопили Коростень. Бої супроводжувалися важкими втратами з обох сторін, але стримати ворожий натиск українські частини не змогли. «*Треба сказати, ворог мав добре озброєних вояків, які билися вперто і люто*, – згадував радянський мемуарист. – *Фастів, Попельня і Бердичів коштували нам багато крові*».

Лише в березні 1919 р. командуванню армії УНР вдалося силами Січових стрільців, Північної групи та Запорізького корпусу контратакувати більшовиків. У ході цієї операції було звільнено Житомир, Коростень, Умань, Христинівку. Але противник спромігся завдати поразки українським військам на найважливіших напрямках бойових дій. Здобувши 19 березня вузлову залізничну станцію Жмеринку, більшовики відрізали Запорізький корпус від основних сил армії УНР. Зазнавши важких втрат, українські війська були змушені перейти до оборони, а на початку квітня 1919 р. – й до відступу. 8 квітня ворог зайняв Коростень, 12 квітня – Житомир, 20 квітня – Новоград-Волинський. Водночас, радянські війська остаточно зайняли Поділля. Оточені на Поділлі українські частини перейшли до Румунії, де були роззброєні. Лише в травні 1919 р. ці військові сили змогли дістатись на Волинь, де приєдналися до армії УНР.

«*Оскільки Червона армія додержувалася пасивної тактики на фронті по Збручу, обмежуючи свої дії боями місцевого значення, то бої на лівому крилі Української армії були дуже запеклими*, – згадував генерал О. Удовиченко. – *Червона армія натискала міцними ударами один за другим, спрямованими проти українських частин, скупчених у районі Шепетівка – Рівне – Крем'янець. Українські частини несли великі втрати в людях, особливо в старшинах. Бракувало набоїв, які доводилося здобувати у ворога. Червоні переважаючими силами атакували решітки українських сил, намагаючись скоріше ліквідувати останній центр опору Української армії*».

У травні 1919 р. Головний отаман військ УНР С. Петлюра здійснив низку заходів, покликаних викорінити в армії УНР прояви отаманщини й підвищити боєздатність армії. Для боротьби з отаманщиною була створена Державна інспектура, яка також мала наглядати за дотриманням військової дисципліни у частинах й політичною благонадійністю командного складу.

Симон Петлюра

УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ ДИРЕКТОРІЇ У. Н. Р.

Ми, **Директорія Української Народньої Республіки**, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці волю синів її, національну, релігійну та горожанську, неппинно боронитимем; всі свої сили обіцяємо покласти аби закріпити народньо-республіканський устрій України основним законом. Організовано-виявленій волі народа будемо коритися; в державному управлінню будемо керуватись тільки волею народа про його добробут і благо Республіки; стоятимем на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стежити будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо [illegible] да ні в чому не пору[illegible]

Висока Директорія У. Н. Р.

[illegible]

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Отдаючи [illegible] свої на боротьбу, за [illegible] лю рідного краю, сьогодня ми приносим прилюдну урочисту обітницю, вірно [illegible] ти своєму народові не [illegible] припиняючи боротьби доки не звільнимо нашу Україну від усіх ворогів, доки не зможе [illegible] народ наш [illegible] певний шлях спокою і добробуту, доки під захистом міцної республіканської влади не стане він вільним господарем Рідного Краю й доки не закріпить здобуту землю і волю.

З зак. 14. X. 1919. м. Ка[illegible] Подільський.

Поштівка 1919 р.

10-16-697

Головним державним інспектором став В. Кедровський. Щоправда, більшість держінспекторів не були військовиками і призначались з-поміж членів українських соціалістичних партій, завдяки чому між ними та польовими командирами нерідко спалахували конфлікти.

Зосередившись на Волині, армія УНР розпочала реорганізацію. Але заколот командувача Північної групи отамана В. Оскілка проти Головного отамана С. Петлюри, що стався 28–29 квітня 1919 р., послабив боєздатність українських військ. Ще важчим ударом для армії УНР став несподіваний наступ польської армії на Волині. У середині травня польські частини зайняли Луцьк, змусивши капітулювати війська Холмської групи армії УНР. Величезне військове майно, що знаходилося на тилових складах армії УНР, потрапило до рук поляків. Водночас, сталася катастрофа на більшовицькому фронті. 19 травня частини 19-ї дивізії, які захищали Рівне від червоних, підняли заколот і перейшли на бік ворога. 24 травня радянські війська захопили Рівне. Уряд і армія УНР потрапили в оточення між польськими й більшовицькими військами. Урядові установи були терміново евакуйовані до Тернополя, тоді як армія відступила до району Дубно – Броди. На цей час у лавах українських військ лишилося близько 9 тис. багнетів і шабель. Та незважаючи на надзвичайно загрозливе становище, війська УНР готувалися до контрнаступу.

5.11. Повстанський рух проти окупаційного більшовицького режиму

Поки армія УНР увела героїчний двобій з більшовицькими військами, настрій селянства в Центральній Україні змінився не на користь комуністичного режиму. «*Завдяки безчинствам, які чинять проїжджаючі червоноармійські частини, настрій проти Червоної армії... Грабунками і реквізиціями війська остаточно налаштували проти себе як міське, так і сільське населення*», – такими були повідомлення з місць. Червоний терор, сваволля військових частин, продовольчі реквізиції, примусове створення колективних господарств (комун) – усе це викликало гостру протидію з боку українських селян.

Селянські повстання проти комуністичного режиму спалахнули спершу наприкінці березня 1919 р. на Херсонщині й Київщині, але швидко поширилися на Полтавщину, Чернігівщину і Поділля. Упродовж квітня – першої половини червня 1919 р. в Україні відбулося 328 збройних

повстання проти більшовицької влади. «*Майже все Поділля і прилегла до нього Київщина охоплена повстанням, в деяких місцях кількість повсталих доходить до 3 000 добре озброєних людей. Частини місцевих залог переходять на бік повстанців*», – повідомляв радянський військовий комісар наприкінці травня 1919 р. На придушення повстанства, як свідчив радянський воєначальник В. Антонов-Овсієнко, більшовики кинули близько 21 тис. бійців. За неповними відомостями, упродовж 1–19 липня в Україні відбулося ще 207 повстань і селянських виступів проти комуністичного режиму.

Особливою масштабністю й організованістю навесні – влітку 1919 р. вирізнявся повстанський рух на Київщині. Керівником повстанців став отаман Зелений (Д. Терпило) – учасник національного руху й організатор українських військових формувань у 1917–1918 рр. На початку квітня Васильківський, Таращанський й Білоцерківський повіти перейшли під контроль повстанців отамана Зеленого. Повстанські загони були реорганізовані в дві дивізії, силою в 8–10 тис. бійців. 10 квітня ці сили спільно з загонами отамана І. Струка зайняли Київ, вибивши червоних з міста. Робітники більшості київських заводів підтримали повстанців. Але того ж дня повстанські загони під натиском більшовиків були змушені залишити українську столицю. Та значні людські втрати, понесені повстанцями в боях з радянськими військами, не призвели до згасання повстанського руху. Вже в червні 1919 р. командувач радянськими військами на Київщині повідомляв про безуспішність бойових дій проти повстанців у районі Звенигородського, Чигиринського, Таращанського, Канівського та Уманського повітів.

Карателі жорстоко придушували опір, спалюючи цілі села. У радянському зведенні про бойові дії проти повстанців Зеленого повідомлялося: «*В цілях ліквідації повстання спалено села – Романівка, Хидовці*». До району повстання було відправлено катер Дніпровської флотилії «*з наказом спалити Трипілля і Злодіївку*». У липні 1919 р. радянська бригада особливого призначення, ведучи бойові дії проти повстанців отамана Соколовського на Волині, спалила с. Потіївку «*без будь-яких підстав*». Водночас, більшовики застосовували терор проти всіх селян, причетних до організації повстанського руху. Влітку 1919 р. у радянському зведенні відзначалося, що на Волині «*куркульство розстрілюється найбільш безжальним чином, беруть заручників, конфіскують майно повстанців тощо*».

Військові підрозділи Червоної армії нерідко відмовлялися виступати на боротьбу з повстанцями або й здавалися озброєним селянам. У Прилуцькому повіті на бік повстанського загону Ангела перейшли бійці продзагону. З Брацлава повідомляли: «*Військовий комісаріат не має у своєму розпорядженні жодної надійної частини, оскільки місцеві червоноармійці за першої*

10*

Повстання проти російського більшовицького режиму

ж зручної нагоди приєднуються до повстанців». У липні 1919 р. червоноармійці 43-го полку, відправленого на боротьбу з отаманом Зеленим, відмовлялися битись з повстанцями. 29 липня у радянському зведенні відзначалося, що «*настрій червоноармійців київської залоги більш ніж незадовільний*». Небажання значної частини бійців Червоної армії в Україні захищати комуністичний режим очевидним чином прирікало останній на катастрофу.

Незважаючи на репресії й терор проти повстанців, масштаб селянського опору більшовицькій владі зростав. «*Вся Україна кипить, неначе в казані, населення добре забезпечене зброєю, набоями, кулеметами і навіть гарматами*», – доповідав командувач 12-ї радянської армії. Ослаблена перманентними внутрішніми повстаннями, більшовицька влада в Україні виявилась неспроможною опиратися воєнному натискові військ УНР.

5.12. Звільнення Правобережної України від російських більшовицьких військ

На початку червня 1919 р. армія УНР закінчила реорганізацію: всі наявні військові з'єднання було зведено в групи й дивізії зі стрункою організаційною структурою. Відразу ж після цього українські війська контратакували частини Червоної армії на Поділлі. Головним автором плану цієї операції був помічник начальника штабу армії УНР, полковник В. Тютюнник.

Спершу контрнаступ розгортався успішно. 3 червня українські війська визволили Кам'янець-Подільський (який незабаром став тимчасовою столицею України), а 6 червня – Проскурів і Староконстянтинів. Утримуючи зайнятий на Поділлі плацдарм, армія УНР завдала більшовикам важких поразок. «*...Українська армія виявила величезне зусилля, стійкість і геройзм та любов до Рідного Краю. Військо відмінно билося та маневрувало*, – писав згодом генерал М. Капустянський. – *І лише відсутність бази та вогнеприпасу, зброї та обмундирування не дали нам можливості зломити жорстокого ворога і звільнити від нього свою територію*».

Отримавши підкріплення, червоні на початку липня 1919 р. знову захопили західну частину Поділля. Становище армії УНР здавалося безнадійним, коли 16–18 липня на допомогу наспіла 50-тисячна Галицька армія, витіснена зі свого краю польськими військами. Галицькі частини відразу ж включилися у бойові дії проти більшовиків. Водночас, до української армії долучився й значний повстанський відділ отамана Ю. Тютюнника, переформований у Київську групу армії УНР. Вже у другій половині липня 1919 р.

українські війська, зламавши опір ворога, здобули Проскурів, Деражню, Вапнярку і Крижопіль. До середини серпня було визволено Старокостянтинів, Новоград-Волинський, Житомир, Жмеринку, Вінницю, Бердичів, Козятин.

Для кращої координації дій частин УГА та армії УНР, С. Петлюра 11 серпня створив орган вищого військового керівництва – Штаб Головного отамана, який очолив генерал М. Юнаків, генерал-квартирмейстром став полковник В. Курманович, а начальником оперативного відділу – підполковник К. Долєжаль. 12 серпня 1919 р. Штаб Головного отамана віддав наказ про наступ українських армій на Київ.

Марно радянські війська намагалися зупинити просування об'єднаних українських армій. Під час переможного наступу, українські частини до кінця серпня 1919 р. остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини. «*Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами, наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від більшовицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва і селянства буде очищена вся територія України*», – повідомляв уряд УНР з нагоди військових успіхів об'єднаних українських армій.

30 серпня 1919 р. з'єднання армії УНР та УГА під командою генерала А. Кравса здобули Київ. Це була визначна перемога української зброї. Однак скористатися її наслідками українським військам не довелося – 31 серпня з лівого берегу Дніпра до Києва вступили російські білогвардійські частини, які й захопили місто. На цей час білі вже зайняли Лівобережжя й просувалися вглиб Південної України. Оскільки їхні армії також билися проти більшовиків, частинам армії УНР й УГА було заборонено вступати у бій з білогвардійцями.

Жорстокі бої українських частин з більшовиками за Житомир ще тривали до середини вересня 1919 р. Підтягнувши значні сили, червоні змусили українські війська відступити. Лише після цього на українсько-радянському фронті запанувало затишшя – більшовики перекидали усі свої сили проти білогвардійців, що саме у цей час розгорнули наступ на Москву.

5.13. Війна з російськими білогвардійцями

Незважаючи на готовність українського керівництва до спільної боротьби з білогвардійцями проти більшовиків, ставлення білих до УНР було ворожим. Сповідуючи великодержавний імперський шовінізм,

білогвардійське командування на чолі з генералом А. Денікіним відмовлялося визнати незалежність України. На зайнятих білими українських землях розпочалося переслідування української мови, відбувалися репресії проти національно свідомої інтелігенції. Все це змусило керманичів УНР навіть розглянути можливість співпраці з більшовиками, тепер уже для спільної боротьби проти білогвардійців.

Керівництво ЗУНР та командування УГА не бажали воювати з Денікіним, якого підтримувала Антанта. Лише після того, як українські вояки перехопили наказ білогвардійського командування про перехід у наступ проти військ УНР, галицький диктатор Є. Петрушевич погодився на бойові дії проти білих. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним Силам Півдня Росії.

Упродовж жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті, який проходив на землях Поділля, тривали жорстокі бої. З'єднання українських армій відбивали всі атаки ворога, поки вистачало набоїв та амуніції. На боєздатність українських частин негативно впливала нестача зброї, санітарних матеріалів, продовольства; серйозною загрозою стало поширення у військах епідемії тифу. Український уряд не спромігся належним чином налагодити роботу тилових служб і організувати матеріально-технічне забезпечення армії. «*Взагалі нічого непередбаченого не вийшло...* – з гіркотою писав у доповіді співробітник санітарної служби. – *Наша армія відвоювала широкий, багатий і колись улаштований тил... і тепер нам телеграфують, що в тилу крах...*».

Фатальні наслідки для долі української армії мало небажання багатьох воєначальників битися з білогвардійцями. Вищий командний склад армії УНР складався переважно з колишніх кадрових офіцерів старої російської армії, частина яких опинилися в лавах українського війська лише тому, що не бажали потрапити до більшовиків. Виховані на російській культурі й провівши більшу частину життя на російській військовій службі, не всі з них змогли подолати в собі почуття «російського патріотизму». «*Річ у тому, що наше офіцерство дуже охоче б'ється з більшовиками, але з Денікіним – це ще питання*», – слушно підмітив сучасник. Упродовж всієї війни проти білих українське командування так і не виробило чіткого плану військових операцій. Оперативне керівництво військами також залишало бажати значно кращого.

Деякі відповідальні працівники Генштабу й Штабу Головного отамана армії УНР лише вдавали з себе борців за незалежність України, а насправді мріяли про відродження Росії. Такі офіцери об'єднувалися в таємні підпільні організації, передавали білим відомості стратегічного

характеру про українську армію, саботували роботу військових структур. На фронті нерідко траплялися випадки переходу старших офіцерів на бік ворога. «*Перебіжчики справляють цілком гарне враження і дають цінні відомості*», – повідомляло командування білогвардійської Новоросійської армії до ставки Денікіна. Завдяки таким зрадникам, білогвардійці були чудово поінформовані про склад і дислокацію української армії.

У середині жовтня 1919 р. білі завдали поразки українським військам, прорвавши фронт у районі Гайсина. Вирішальну роль у цій операції відіграли полки кубанської й донської козачої кінноти. Уряд УНР до останнього сподівався, що кубанці повернуть зброю проти Денікіна, але замість цього козаки воліли заплямувати свої шаблі кров'ю українських вояків.

5.14. Катастрофа українського фронту

Ледь уникнувши оточення, українські війська розпочали відступ. Галицьке ж командування почало таємні переговори з білогвардійцями про перехід УГА на їхній бік. 25 жовтня 1919 р. галицький командувач, генерал М. Тарнавський, надіслав до білих своїх посланців. 6 листопада було укладено угоду, згідно з якою УГА переходила до білих. І хоча після оприлюднення тексту угоди М. Тарнавського заарештували, нове командування УГА продовжило переговори з білими. 17 листопада делегація Галицької армії підписала нову угоду з білогвардійцями, яка в основному повторювала текст попередньої і була ратифікована командуванням УГА та диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем.

Перехід Галицької армії на бік білогвардійців призвів до ліквідації українсько-білогвардійського фронту. Позбувшись підтримки УГА, знекровлені частини армії УНР розпочали відступ на захід. Упродовж листопада 1919 р. білі захопили Жмеринку, Могилів-Подільський, Проскурів і Староконстянтинів. На початку грудня 1919 р. армія УНР зосередилася у районі Остропіль – Любар – Миропіль, оточена звідусіль білогвардійськими, радянськими та польськими військами. У спогадах учасників тих подій цей регіон отримав назву «трикутника смерті».

Пригнічені поразками, українські вояки майже втратили боєздатність. Цілі військові частини під проводом отамана О. Волоха залишили армію УНР й заявили про підтримку «української радянської держави». Після цього, в армії УНР налічувалося не більше 10 тис. вояків. 4 грудня державна нарада УНР ухвалила рішення про перехід до партизанських

форм боротьби. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка, його заступником – отамана Ю. Тютюнника. Голова Директорії й Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави. Залишивши частину своїх хворих у «трикутнику смерті», армія УНР вирушила 6 грудня на захоплені білими українські землі. Деякий час разом з військом перебував і прем'єр-міністр УНР Ісак Мазепа. Цей партизанський рейд невдовзі отримав назву Першого Зимового походу.

«*В будуванню Самостійної Української Народної Республіки в сей момент кінчається один період, – період нечуваної геройчної боротьби і великих страждань українського народу*, – йшлося у відозві Директорії й уряду УНР до українського народу. – *Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається як приватна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу і свобідних рівноправних меншостей цієї країни*».

Перебіг Першого Зимового походу спершу був не надто успішним для українських частин. Так, 25 грудня 1919 р. під Животовим білогвардійська кіннота розбила Залізну дивізію армії УНР. Це була найбільша поразка за увесь час походу. Але вже за кілька тижнів білогвардійці під натиском радянських армій очистили Правобережжя. Відступивши на Крим та Одесу, білі втратили бойовий контакт з армією УНР.

Під ударами червоних білогвардійці розпочали загальний відступ в Росії та Україні. Радянські війська почали займати залишені білогвардійцями українські землі.

5.15. Повстанський рух проти російських білогвардійців

Важливу роль у поразці денікінських армій відіграли селянські повстання в Україні, які цілковито дезорганізували тил білогвардійців. Взятися за зброю селянина примушували безчинства білогвардійських частин, що досягли ледь не масового характеру. Сучасник свідчив, що «*в багатьох місцях почалося, при підтримці військ, відновлення в правах поміщиків... Невдоволення і заворушення селян мали місце внаслідок частих випадків безплатних реквізицій, грабунків і підтримки військами поміщиків, які вимішували на селянах свої втрати й збитки*». Брутальне військове свавілля, потурання здирництву поміщиків, русифікація й переслідування учасників революційних подій – такими були головні риси денікінського владарювання

Повстання проти російських білогвардійців

в Україні. Тож зовсім не дивно, що вже восени 1919 р. розгорнувся масовий селянський повстанський рух проти білогвардійців.

Повстансько-партизанський рух став головним чинником дестабілізації денікінської влади в Україні. Внаслідок дій повстанців, на переважній частині українських земель влада білогвардійської адміністрації обмежувалася лише губернськими і повітовими центрами. Загальна кількість організованих у партизанські загони повстанців, що діяли в Україні восени – взимку 1919 р., досягала понад 50 тис. чоловік.

Наймасштабнішим повстансько-партизанський рух був у Південній Україні, де оперувала ціла селянська армія під проводом Н. Махна. Повстанські формування махновців у період апогею своєї діяльності, наприкінці 1919 р., налічували близько 15 тис. бійців. Махновські повстанці цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Приазов'ї, знищили значні запаси військового майна й навіть загрожували ставці генерала А. Денікіна.

В інших регіонах України повстанці також завдали величезної шкоди білогвардійському запіллю. На Київщині повстанські загони, що визнавали Директорію УНР, билися проти білих за незалежність України. У жовтні 1919 р. у бою з білогвардійцями загинув отаман Зелений. Осередок повстанства утворився в Холодному Яру на Київщині. За даними білогвардійської розвідки, сили повстанців у районі Холодного Яру налічували не менше 5 тис. чоловік. Штаб холодноярського отамана В. Чучупаки знаходився у Мотронинському жіночому монастирі, що в лісі поблизу Жаботина. У білогвардійському донесенні йшлося: «*При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно... Розвідка у штабі поставлена зразково: в усіх довколишніх селах, навіть на значній відстані від штабу у Чучупаки є свої вірні люди, що здійснюють розвідку на місцях; ці відомості збираються в них і доставляються в штаб селянами, що проїздять через ці села*...». Каральні заходи білогвардійців не допомогли їм придушити повстанський рух. «*...У зв'язку з безперервними грабунками і реквізиціями відступаючих військових частин ставлення селян до Добрармії різко негативне. В багатьох місцях селяни організуються для нападу на обози військових частин, що проходять*», – повідомляв співробітник денікінської адміністрації на Київщині.

На придушення повстанського руху білогвардійці були змушені кинути значні військові сили. Лише в жовтні 1919 р. білим довелося направити проти повстанської армії Махна не менше 4 тис. багнетів і шабель, знятих з більшовицького фронту; ще близько 6 тис. вояків було скеровано з тилового району і запасних частин. У листопаді 1919 р. проти махновців

було направлено 5 тис. вояків зі складу військ, що діяли проти армії УНР. Загальна чисельність білогвардійських військ, частин державної варти і охоронних підрозділів, задіяних білогвардійцями у різний час проти українських повстанців, досягала 20 тис. вояків.

Дезорганізація повстанцями білогвардійського запілля в Україні стала однією з головних причин військової катастрофи денікінських армій. Поразка УНР у війні з Денікіним не дала змоги українським військам скористатися наслідками повстанської активності, як це зробила Червона армія. Але військово-політична катастрофа уряду УНР стала важким ударом для національної справи, а повернення до України більшовиків означало відновлення «воєнного комунізму» і продовження затяжної селянської війни.

5.16. Перший Зимовий похід армії УНР

У грудні 1919 р. радянські армії втретє вступали в Україну. Навчені досвідом попередніх років, червоні цього разу стверджували, що не перешкоджатимуть українцям визначати своє майбутнє. Наприкінці грудня 1919 р. Ленін звернувся до «робітників і селян України» з відкритим листом, у якому запевнив, що Радянська Росія не зазіхатиме на незалежність «Радянської України». Подібні заяви робили у цей час й інші більшовицькі керівники. «*Коли денікінські банди будуть розбиті остаточно, тоді трудове населення звільненої України саме вирішить, як йому жити з Радянською Росією. Ми всі віримо і знаємо, що трудовий український народ висловиться за найтісніший братський союз з нами*», – йшлося у наказі голови Реввійськради Радянської Росії Л. Троцького. Але ілюстрацією справжніх цілей більшовиків в Україні та методів їх досягнення може слугувати таємна інструкція Л. Троцького радянським агітаторам, відправленим в Україну: «***Пам'ятайте... що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хлібу, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами... Ні на хвилину не забувайте, що Україна має бути нашою, і нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинутий з пам'яті народу назавжди***».

«Радянизацію» українських земель мали забезпечити військові з'єднання Червоної армії, чисельність яких в Україні досягала 70 тис. багнетів і шабель. Значно ослаблена й поріділа в боях проти білогвардійців, армія УНР не могла зупинити просування радянських військ. Певний опір

червоним вчинили лише повстансько-партизанські загони. «*Армії Південфронту все більше входять в область українського партизанства*, – констатував Л. Троцький в одному з наказів Реввійськради. – *Практична політика у відношенні до партизанства і добровільництва набуває величезного значення: від неї залежить не лише наша перемога над Денікіним, але і вся подальша доля радянського режиму на Україні*».

Прагнучи впокорити українське селянство, радянське командування докладало усіх сил для ліквідації повстанського руху. У військах була створена посада начальників тилу, в обов'язки яких входило «*роззброєння і знищення всіх банд і партизанських загонів, як і окремих осіб, що діють у запіллі наших армій і дивізій*». У зайнятих частинами Червоної армії містах влада переходила до рук революційних комітетів, створених переважно з надісланих з Росії членів більшовицької партії. Така «кадрова політика» нерідко викликала нарікання навіть з боку місцевих більшовиків.

Поки більшовики вже втретє намагалися утвердити своє панування в Україні, армія УНР продовжувала свій рейд Центральною Україною. Покладаючи значні надії на повстансько-партизанський рух, українське командування намагалося скоординувати бойову діяльність повстанських загонів проти більшовиків. І хоча створити централізоване керівництво повстанським рухом не вдалося, армія все ж таки налагодила контакти з багатьма повстанськими загонами і з'єднаннями. У січні 1920 р. на південній Київщині до українських військ приєдналися місцеві повстанські загони під проводом отамана А. Гулого-Гуленка. Зустріч з повстанцями неабияк піднесла бойовий дух вояків. «*Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала*, – згадував командувач армії УНР, генерал М. Омелянович-Павленко. – *Також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо», бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував як інвалід вдома, не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.*».

Армії УНР вдалося на деякий час визволити від червоних Канів і Черкаси. У середині лютого 1920 р. українські війська переправилися через Дніпро на Полтавщину. Тут частини отримали можливість деякий час відпочити, а також здійснити агітаційну роботу серед місцевого населення. Та невдовзі армія УНР повернулася на правий берег Дніпра й

вирушила на Херсонщину, де в цей час знаходилася Українська Галицька армія. М. Омелянович-Павленко та його штаб сподівалися, що галицькі війська після поразки білих перейдуть на бік армії УНР. Але в складі Галицької армії на цей час вже діяли кілька революційних комітетів, які зробили ставку на порозуміння з більшовиками. У лютому 1920 р. УГА перейшла на бік радянської влади, що стало важким ударом для української справи. Більшовики поквапилися роз'єднати бригади «Червоної Української Галицької армії», приділивши їх до складу різних дивізій Червоної армії. Розпочалися репресії проти галицьких старшин, запроваджено виборність командирів, заборонено вживання національної символіки тощо.

Дії більшовиків викликали гостре невдоволення серед галицького вояцтва. Але до збройного виступу проти російських окупантів Галицька армія виявилась неготовою. Вояки були виснажені після жахливої епідемії тифу й пригнічені звістками про визнання урядом УНР польської окупації Галичини. Тож командування армії УНР мусило відмовитись від планів об'єднання з УГА. Лише окремі галицькі старшини й вояки приєдналися до армії УНР, коли її частини з'явилися на Херсонщині. Крім того, на початку квітня 1920 р. на бік армії УНР перейшла галицька кінна бригада отамана Е. Шепаровича, яка зважилася відкрито виступити проти більшовиків. Поповнивши боєзапас у здобутому після важкого бою Вознесенську, армія УНР вирушила на Поділля, на з'єднання з польськими військами.

5.17. Українсько-польський союз 1920 р.: «За нашу і вашу свободу!»

Наприкінці квітня 1920 р. делегація уряду УНР підписала у Варшаві угоду, згідно з якою Україна визнавала польську анексію Галичини й Західної Волині, а Польща визнала незалежність УНР і зобов'язалася надати українцям військову допомогу проти більшовиків. Український уряд був змушений піти на цей крок, не маючи більше змоги самотужки протистояти російській агресії. Натомість поляки були зацікавлені в союзі з українцями з огляду на військову загрозу з боку Радянської Росії. Маючи відомості про підготовку більшовиків до нападу, начальник Польської держави Й. Пілсудський особисто посприяв укладенню угоди з урядом УНР. На його думку, Польща могла існувати в цілковитій безпеці лише тоді, коли від Росії її відділяла незалежна Українська держава.

«За нашу і вашу свободу!» – під таким гаслом 25 квітня 1920 р. рушили польські війська в похід на українські землі. Основний наступ

проти більшовиків розгортався на теренах Правобережжя. У складі польських армій наступали українські 3-тя Залізна й 6-та Стрілецька дивізії, сформовані поляками з полонених старшин і вояків армії УНР.

Польським військам вдалося прорвати фронт 12-ї радянської армії й завдати червоним важких поразок. Уже 26 квітня поляки здобули Житомир і Коростень. Більшовики хаотично відступали. Вночі 23 квітня 2-га та 3-тя бригади ЧУГА підняли повстання проти більшовиків. Галичани намагалися пробитися на з'єднання з армією УНР, але радянські війська відтіснили їх до польського фронту. 27 квітня поляки оточили й роззброїли обидві галицькі бригади. 1-ша бригада ЧУГА, що залишилася у складі радянських військ, була розбита в боях з польськими частинами під Козятином. Поляки відправили галицьких бранців до таборів для полонених. З частини колишніх бійців УГА, які виявили бажання продовжувати збройну боротьбу проти більшовиків, була сформована 5-та Херсонська дивізія армії УНР.

Назустріч польським військам проривалася армія УНР. Під Ананьєвим, Балтою, Вапняркою, Тульчином українським частинам довелося витримати жорстокі бої з набагато більшими силами червоних. 6 травня 1920 р. у районі Ямполя армія М. Омеляновича-Павленка з'єдналася з українською дивізією полковника О. Удовиченка, яка діяла в складі польських військ. Так закінчився Перший Зимовий похід. Упродовж п'яти місяців армія УНР з боями подолала близько 2,5 тис. кілометрів, знищуючи ворожу адміністрацію на українських землях. За успішне керівництво армією під час Першого Зимового походу М. Омелянович-Павленко був підвищений до звання генерал-поручника. Армія УНР відразу ж зайняла район Ямпіль – М'ясківка, на південній ділянці польсько-радянського фронту.

7 травня 1920 р. польські війська й 6-та Стрілецька дивізія армії УНР визволили Київ від частин Червоної армії. Здавалося, цього разу більшовики зазнали остаточної поразки. Штаб Дієвої армії УНР виробив мобілізаційний план, проведення якого мало дати Україні 200-тисячну армію. Командування активно займалося формуванням нових армійських з'єднань, реорганізацією запасних частин і тилових структур, підвищенням рівня боєздатності війська, налагодженням культурно-просвітницької роботи серед вояцтва.

Але польські війська не стали розвивати досягнутий успіх. Це дало змогу більшовикам перекинути до України значні підкріплення. У червні 1920 р. 1-ша Кінна радянська армія прорвала фронт і польсько-українські частини були змушені залишити Київ. Відступ армії УНР супроводжувався жорстокими боями з противником на лінії річок Русава, Мурафа, Лозова. У середині липня українські війська зайняли лінію оборони по

р. Збруч від Гусятина до Дністра. Та вже невдовзі українські війська, з огляду на загальний відступ польської армії, були змушені відступити до річки Серет, а згодом – до ріки Стрипи. Кожного разу армія УНР намагалася утримати зайняті позиції, але відхід польських військ примушував українські війська до відступу. Важкі оборонні бої точилися на річках Збруч і Стрипа. 18 серпня українські війська відступили за лінію Дністра. В цьому районі 25-тисячна армія УНР отримала можливість здійснити реорганізацію.

Героїчною сторінкою кампанії 1920 р. стали операції 6-ї Стрілецької дивізії армії УНР полковника М. Безручка, яка перебувала у складі польських військ. Наприкінці серпня цій дивізії разом з польськими відділами вдалося оборонити від переважаючих сил ворога містечко Замостя й завадити просуванню більшовицької кінноти на Люблін. «*Отже, коли червоні вже бачили двірець Львова, українська армія в районі Підгайці – Монастириська, а 6-та дивізія з відділом поляків під кермою полк. Безручка у Замостя нанесли червоним важливі удари...*», – згадував командарм М. Омелянович-Павленко. Після цього 6-та Стрілецька дивізія приєдналася до армії УНР.

5.18. Новий етап повстанського руху проти більшовиків

Поки на польсько-українсько-радянському фронті точилися запеклі бої, в Україні з новою силою розгорнувся повстансько-партизанський рух. Упродовж літа 1920 р. лише на Київщині спалахнули 168 антибільшовицьких повстань і збройних виступів, на Полтавщині – 273. Завдяки повстанцям, влада радянської адміністрації у багатьох регіонах України не виходила за межі повітових містечок.

У південній Київщині продовжувала боротьбу «Холодноярська повстанська республіка», загони якої діяли під прапором УНР. Повсталі селяни знищували органи радянської адміністрації й дезорганізували роботу тилових установ Червоної армії. Учасник повстанської боротьби згадував: «*Холодний Яр з Мотриним монастирем – стає головним штабом повстанчих сил не тільки околишних, а й геть понад Дніпром, за Чигирин, до Черкас і Знаменки, стає центром притягнення менших самостійних груп повстанців і коли якогось отаманчика били червоні частини – він рятувався відступом на Холодний Яр... Але туди перекидались і бойові частини з фронту з Москви; армія Буденного, під час маршу на польський фронт, дістає завдання зліквідувати по дорозі це «бандитське*

гніздо», але тому, що з такою силою повстанцям не було рації битись, вона за винятком коротких, неочікуваних сутичок з «пірнувшими» в ліси повстанцями і нічних нападів повстанців на свої частини – проходить через «мирні» села, в яких нема збройного ворога. Попаливши і постріплявши трохи підозрілих, подарувавши партизанам трохи коней і тачанок – вона поспішає до фронту, а за її плечима знову виростають повстанчі курені і скоро починається ціла мала війна. «Холодний Яр» – починає означати вже цілу місцевість, всю бойову організацію».

Значну активність виявляли також повстанці Херсонщини й Поділля. Одне з найбільших селянських повстань спалахнуло поблизу Кривого Рогу. Повстанці об'єдналися у «Степову дивізію» і лише восени 1920 р. з'єднанням радянської кінноти вдалося придушити повстання.

За радянськими відомостями, наприкінці 1920 р. в лавах повстанців в Україні налічувалося до 50 тис. чоловік. Найвідомішими повстанськими ватажками були Заболотний, А. Гулий-Гуленко, Ю. Мордалевич, І. Струк, Цвітковський та ін. Повсталі знищували радянську адміністрацію, руйнували комунікації більшовицьких військ. Сучасники відзначали поширення серед українських повстанців у цей час «петлюрівських» гасел.

5.19. Останні військові операції армії УНР

Звістки про поширення в Центральній Україні антибільшовицького повстанського руху спонукали командування армії УНР готуватися до наступу. Вже в середині вересня 1920 р. польсько-українські війська розпочали похід проти більшовиків. 19 вересня було звільнено Тернопіль, 21 вересня – Кам'янець-Подільський, 27 вересня – Проскурів. Але успішний наступ довелося припинити, коли поляки уклали з червоними перемир'я, яке набуло чинності 18 жовтня 1920 р. Армія УНР була змушена зупинитись на лінії Літин – Бар – Шаргород – Могилів-Подільський.

Радянські війська зазнали важких поразок, але й становище армії УНР було критичним. Займаючи клаптик подільської землі, українські частини не могли забезпечити себе необхідними матеріальними й людськими ресурсами. На цей час армія УНР налічувала понад 40 тис. старшин і вояків, маючи в бойовому відношенні лише 10 тис. багнетів і 3,5 тис. шабель.

Готуючись відновити бойові дії проти армії УНР, більшовики зосередили на Поділлі значні військові сили – близько 25 тис. багнетів і шабель. Командувач української армії М. Омелянович-Павленко планував атакувати червоних 11 листопада, наступного дня після закінчення терміну дії

11-16-697

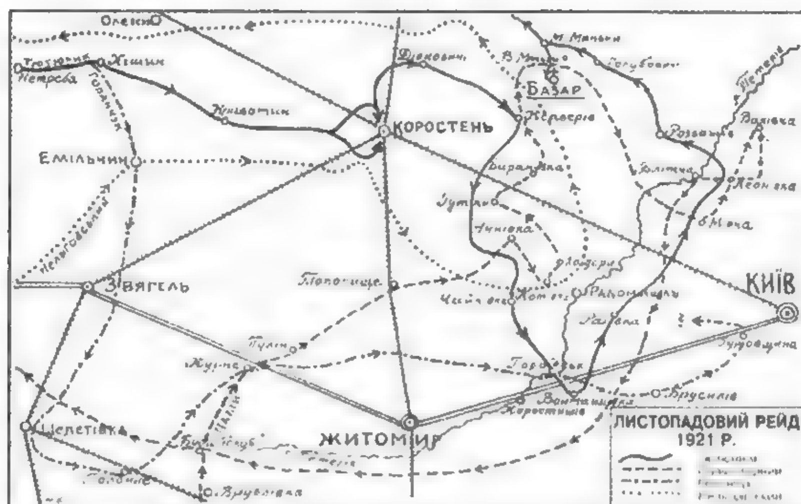
перемир'я. Але противник випередив українські війська: в ніч на 10 листопада радянська кіннота прорвала фронт групи генерала О. Удовиченка. Наступного дня червоні перейшли в загальний наступ проти армії УНР. Спроби українського командування стабілізувати становище не мали успіху, в жорстоких боях група Удовиченка була майже цілковито знищена. 15 листопада штаб армії УНР прийняв рішення про відступ військ на територію зайнятої поляками Галичини. Подальші бойові дії мали лише затримати ворога й забезпечити евакуацію всіх державних установ та військових частин УНР. 21 листопада 1920 р. останні українські частини під обстрілом противника перейшли Збруч.

Українські війська на території Польщі були роззброєні й інтерновані у спеціальних таборах. Підписавши мирну угоду з більшовиками, польський уряд зобов'язався припинити підтримку УНР. *«Я перепрошую, панове, я дуже перепрошую, все це мало бути інакше»*, – сказав начальник Польської держави Й. Пілсудський українським воякам під час візиту до таборів для інтернованих. Завершення польсько-радянської війни стало останнім актом трирічного збройного протистояння на українських землях.

5.20. Трагедія Другого Зимового походу

Навіть перебуваючи в Польщі, уряд УНР не полишав надій на продовження боротьби за свободу Батьківщини. Українські керманичі сподівалися на зміну міжнародної ситуації, відновлення польсько-радянської війни, селянське повстання проти більшовиків. В інтернованих частинах армії УНР відбувалися військові заняття: старшини й вояки були переконані, що невдовзі зі зброєю в руках повернуться до України.

Не припиняло боротьбу проти більшовицького режиму й українське селянство. На початку 1921 р. при командуванні армії УНР було створено спеціальний Повстансько-партизанський штаб, який мав підтримувати зв'язки з повстанськими загонами, передавати повстанцям зброю й кошти. Штаб очолив генерал Ю. Тютюнник, відомий учасник повстанського руху в Україні. До серпня 1921 р. штаб відправив до повстанських загонів близько 500 старшин і вояків армії УНР. Був розроблений докладний план загального повстання в Україні, який мала підтримати виступом з Польщі армія УНР. Вже на початку вересня 1921 р. штаб Ю. Тютюнника фактично завершив організаційно-підготовчу роботу. Але дата повстання постійно відкладалася на вимогу польської влади, не зацікавленої у продовженні війни з Радянською Росією.

Другий Зимовий похід

Та поки за кордоном вичікували слушного часу, повстансько-партизанський рух в Україні почав згасати під ударами російських карателів. Навесні – влітку 1921 р. більшовики кинули на придушення українського повстанства регулярні частини Червоної армії. Не гребуючи жодними методами, більшовики запроваджували блокаду проти охоплених повстанським рухом регіонів, брали заручників серед мирних жителів, жорстоко переслідували членів родин повстанців. Влітку 1921 р. чекісти викрили й ліквідували Центральний Український Повстанський комітет, який підтримував зв'язок зі структурами Ю. Тютюнника. З тактичних мотивів більшовики оголосили амністію для повстанців. Упродовж 1921 р. органи радянської влади амністували близько 10 тис. повстанців. Вже восени 1921 р. в повстансько-партизанських загонах в Україні залишилося лише 3 тис. бійців.

У середині жовтня 1921 р. С. Петлюра нарешті наказав розпочати похід в Україну. Командувачем Української Повстанської армії, створених з окремих частин армії УНР, було призначено генерала Ю. Тютюнника. Начальником його штабу став полковник Ю. Отмарштайн. 25 жовтня 1921 р. польсько-радянський кордон успішно перейшла Подільська група на чолі з полковником М. Палієм-Сидорянським (400 бійців). Але Бессарабську групу під командою генерала А. Гулого-Гуленка (300 бійців) спіткала невдача: відразу ж після переходу кордону загін наштовхнувся на значні сили червоних і був змушений повернути назад. 4 листопада 1921 р.

11*

кордон перейшла Волинська група на чолі з генералом Ю. Тютюнником (800 бійців). 7 листопада цей загін з боєм визволив від більшовиків Коростень, але під натиском противника був змушений відступити.

Фатальні наслідки для успіху операції мало те, що Волинська й Подільська групи не змогли з'єднатися, а поодинці не становили значної сили. Уже невдовзі обидва загони були змушені розпочати рух у бік польського кордону. 17 листопада 1921 р., в бою під с. Малі Миньки поблизу Коростеня основні сили Волинської групи були розбиті ворожою кіннотою. Загін вцілілих старшин та вояків на чолі з Ю. Тютюнником дістався польсько-радянського кордону. 22–23 листопада під с. Базар більшовики розстріляли 360 полонених українських вояків і старшин. Перед загибеллю бранці заспівали національний гімн «Ще не вмерла Україна».

Ці трагічні події отримали назву Другого Зимового походу армії УНР. Фактично, поразка рейду Ю. Тютюнника ознаменувала завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Керівництво УНР розраховувало на підтримку антибільшовицької боротьби західними державами, але уряди провідних європейських країн не бажали війни й обрали курс на встановлення «ділових» відносин з Радянською Росією.

Хоча в Україні ще діяли повстанські загони під проводом отаманів Я. Гальчевського, І. Струка, С. Богатиренка, Трейка, Дробота та ін., організований опір більшовицькій владі поступово згасав. Тимчасове запровадження більшовиками «українізації» й «нової економічної політики» створило видимість відходу комуністичного режиму від політики репресій та крайнощів військового часу. До кінця 1923 р. навіть такі значні осередки антибільшовицького повстанського руху, як Холодний Яр на Київщині, перестали існувати. Переважна більшість повстанців були фізично знищені або ж склали зброю.

Стомившись від хаосу й безвладдя, населення України було змушене змиритися з більшовицьким владарюванням. Радянська окупація, здійснена під виглядом так званої «Української Соціалістичної Радянської Республіки», стала дійсністю. Утвердивши в Україні окупаційний комуністичний режим, радянський уряд вже в 1922 р. втягнув її до складу новітньої Російської імперії – СРСР.

Розділ 6
ОУН і УПА проти Москви за незалежність України

6.1. Переддень війни: від Української військової організації до Української повстанської армії

Поразка війни за незалежність України в 1917–1921 рр. не стала останньою сторінкою національно-визвольних змагань українців у XX ст. Ідея незалежної соборної України не вигасла. Живими були тисячі учасників подій. Неабияким підживленням стала система міжнародних угод 1919–1923 рр., яка підсумовувала завершення Першої світової війни і згідно з якою новостворена Польська держава мала забезпечити автономію контрольованим українським теренам – Галичині та Західній Волині – з власним сеймом та військом. Тож відновлення кривавої боротьби за незалежність і проти Росії, і проти Польщі було лише справою часу.

На початку 1920-х років, коли на українських теренах ще не відгриміла національна революція й тривала далі партизанська боротьба проти більшовицької російської влади, виникає нове громадське формування – Українська військова організація (УВО, інша назва – *«Спілка»*). Її кістяк, сформований з колишніх вояків армій Української Народної та Західноукраїнської Народної Республік, а також українських політиків різного спрямування, спершу ставить собі за мету створення незалежної Української держави на теренах, які за Ризьким мирним договором 1921 р. відійшли до Польської держави (Галичина та частина Волині). До Української Соціалістичної Радянської Республіки в керівних колах УВО на перших порах ставилися нейтрально, а окремі особи – навіть із неприхованою симпатією. Але після того, як радянофільські ідеї були дискредитовані гнітючою радянською дійсністю, очільники організації заговорили про визволення Наддніпрянщини від більшовиків і потребу створення Соборної України.

УВО діяла широкопланово й екстериторіально: її представництва виникають у Чехо-Словаччині, Німеччині, Литві, вільному місті Данціг і навіть за океаном. Щодо Польщі, то найбільше гуртків організації припадало на Галичину. Діяльність концентрується на двох напрямках: 1) політичний терор; 2) пропаганда серед цивільного населення. На ідеологічну роботу

вдавалося знаходити спонсорів серед українських емігрантів в Америці. Підтримували УВО й політичні кола тих держав світу, які були зацікавлені в послабленні Польщі (Литва, Німеччина). Завдяки цьому з 1927 р. виходили друковані органи – газета «Новий час», «Сурма» (наклад 10 тис. примірників) тощо. А от відкриті замахи на польських політиків та урядовців (як-от на Юзефа Пілсудського) у Європі, як правило, не вітали.

З другої половини 1920-х рр. УВО прагне легалізації в Галичині Спершу вона намагається налагодити співпрацю з партією Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яка хотіла умиротворити польсько-українські взаємини в Польщі. За рік-два УВО починає тяжіти до ідеології українського націоналізму «донцовського» типу, в основі якої збройна боротьба українців за створення національної соборної держави.

Заручившись підтримкою низки патріотичних формувань української молоді, діячі УВО ініціюють створення нової націоналістичної організації. На конгресі українських націоналістів у Відні (початок 1929 р.) постає Організація українських націоналістів (ОУН). Анонсовано *«відновлення, впорядкування, оборону та поширення Незалежної Соборної Української Національної Держави»* шляхом *«усунення всіх окупантів з українських земель»*. Головою проводу делегати обрали полковника Євгена Коновальця. Показово, що він бачив ОУН як легальну політичну силу.

Хоча Є. Коновалець, вочевидь, не хотів об'єднання ОУН із УВО, проте увошники забажали «влитися» в новостворену ОУН. Вони й сформували хребет її бойової референтури. А щоб ошукати польську поліцію, домовилися й далі вдавати з себе членів УВО. Тож у пресі міфічні «члени УВО» згадувалися аж до середини 1930-х рр.

Насамперед ОУН прагнула до взаємовигідного партнерства з військовими, політичними й урядовими колами країн Західної Європи. Для цього створювалися іноземні представництва й інформаційні служби у Франції, Німеччині, Великій Британії, Бельгії, Австрії, Фінляндії тощо. Фінансами для ОУН, як і у випадку з УВО, допомагали українські переселенці в США та Канаді. Стосовно Польщі, то з нею були проблеми. Там на державному рівні називали оунівців «терористами», звинувачували в «бандитизмі», розхитуванні підвалин польської державності. Країна-сусідка на сході, Радянська Росія, поперваx намагалася використати ОУН у своїй політичній і дипломатичній грі з Польщею, але після загарбання західноукраїнських земель у 1939–1940 рр. радянські спецслужби починають переслідування оунівців та членів їхніх сімей.

У середині 1930-х рр. між оунівцями поважного віку та гроном енергійних молодих членів (особливо діячів Крайової екзекутиви ОУН на

Євген Коновалець

західноукраїнських землях) починається бурхлива полеміка щодо стратегії діяльності організації. Ідейним «гуру» перших був Є. Коновалець: його шанували за дипломатичність, уміння залагоджувати внутрішні конфлікти. Другі (гуртувалися навколо Степана Бандери) воліли, щоб ОУН діяла рішучіше та ефективніше. Останній цвях у домовину єдиної ОУН вбили радянські спецслужби, організувавши успішний замах на Є. Коновальця у Голландії в 1938 р. Більше року ОУН проіснувала без голови. Аж улітку 1939 р. новим провідником обрали Андрія Мельника. Але для того радикалізм «крайовиків» був ще чужішим, ніж для Є. Коновальця. Зрештою, взимку – навесні 1940 р. справа дійшла до розколу ОУН на дві фракції – ОУН (б) або бандерівці, та ОУН (м), або мельниківці.

6.2. Війна за незалежність від Москви у первісних стратегіях ОУН (б)

Після розколу ОУН керівництво бандерівської фракції продукує низку документів, у яких анонсується перспектива боротьби проти СРСР за створення незалежної України. Навесні 1940 р. з'явився рамковий документ «Завдання ОУН», у якому наголошувалося на необхідності прискорення воєнної підготовки кадрів для збройного антирадянського повстання в Західній Україні, перелічувалися об'єкти нападу, структура та озброєння майбутніх повстанських підрозділів. Почати повстання планувалося, як тільки одна з країн-учасниць Другої світової війни вступить у війну з СРСР або коли Москва розірве пакт Молотова-Ріббентропа. У випадку, якби Друга світова закінчилася до вступу в неї СРСР, все одно декларувалася готовність підняти повстання за незалежність. За деякими даними, вже до вересня було підготовлено 5500 майбутніх повстанців. У ще одному програмному документі ОУН(б) – «Маніфесті» (грудень 1940 р.) –

йшлося про збройну боротьбу за позбавлення народів СРСР від гніту *«московської імперії»*. До кінця 1940 р. було укладено «Підготовчу інструкцію мобілізаційного плану», яка вимагала підготувати в кожному районі, де функціонувало оунівське підпілля, щонайменше сотню бойовиків, подбати про зброю й боєприпаси для них і чекати «сигналу» про початок збройного повстання.

Степан Бандера

Важливим програмовим документом стали «Постанови II великого збору ОУН(б) у Кракові» (квітень 1941 р.), які підкреслювали, що незалежність може бути здобута лише шляхом *«революційної боротьби з наїзником»*, яка мала відбуватися в формі *«Української Революції в Московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині»*. Проголошувався курс на створення незалежної від СРСР Української держави, в якій пануватиме *«справедливий, націоналістичний суспільний лад»* із корпоративною моделлю економіки (її ознаки: плановість, симбіоз профспілок і підприємств по кожній галузі промисловості, важка промисловість і транспорт – у власності держави, обмеження приватної власності). Згадані «Постанови…» фактично стали провісником Акта відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.

6.3. Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. і утворення Української повстанської армії (УПА)

У перші дні радянсько-німецької війни, яка почалася 22 червня 1941 р., і ОУН (б), і ОУН (м) легально діяли на тих українських теренах, де запанували нацисти. «Революційна» ОУН(б) 30 червня 1941-го ініціювала проголошення Акта про відновлення Української держави, який маніфестував волю *«всього українського народу жити власним державним життям»*. Автори документа наголосили: *«враховуємо близьку можливість*

збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє і внутрішнє потрясення Німеччини)». За головного противника вважали СРСР. Ось як про перспективу війни з ним у зв'язку з ухвалою Акта згодом писав С. Бандера: *"Наша лінія дії була чітка: невідступне відстоювання справи державної незалежности, а під умовою шанування її – готовність до приязних взаємин і до спільної війни проти большевицької Росії, і тільки проти неї. Таку політичну лінію ми вважаємо за єдино правильну, ми її намітили, її реалізували і важкими жертвами відстояли – і до неї завжди признаємося".*

1 липня у Львові й околицях було поширено звернення крайового провідника ОУН(б) Івана Климіва із закликами до створення Української національної революційної армії (УНРА). Для порівняння, мельниківці вважали, що треба дочекатися, доки Німеччина та СРСР знекровлять одне одного у війні (чи Німеччина переможе), а вже потім проголосити незалежність України. А ще на початку жовтня в Києві вони спробували проголосити створення Української національної ради. Проте вона існувала недовго, до заборони німцями 28 листопада.

Німці зажадали від С. Бандери пояснень. На запитання німецького державного секретаря Кундта про особисту причетність до проголошення Української Держави провідник ОУН відповів таке: *«Ми боремося за українські ідеї та цілі ... я віддав наказ моїм людям здійснити все можливе, щоб взяти участь у боротьбі разом з німецькими військами ... Я віддав цей наказ до початку війни ... віддаючи свої накази, я не спирався на жодні німецькі органи і ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який я мав від українців».*

Вже з липня 1941 року німці ліквідовують будь-які прояви української державності. Влада у Галичині перейшла до німецького губернатора у Львові, крайсгауптманів і ландкомісарів. Українцям дозволили мати лише декларативні «українські комітети», які глузливо обзивали за безправність українськими «юденратами». Німці видали наказ по своїх військових частинах про «негайне арештування» і передачу контррозвідці (абверу) членів «групи Бандери». Заборонялося бандерівців пускати на схід від річки Збруч, аби вони там не проводили самостійницької пропаганди.

5 липня окупанти затримали С. Бандеру в Кракові. 9 липня така ж доля спіткала Ярослава Стецька.15 вересня обох запроторюють до берлінської в'язниці на Александрплац, а на початку 1942 року – до концтабору «Заксенгаузен» (Sachsenhausen).

З осені 1941 р. нацисти починають масові репресії як щодо бандерівців, так і щодо мельниківців. Москва теж не хотіла миритися з перспективою

появи у майбутньому незалежної України й намагалася через своїх радянських партизанів провокувати в Україні міжетнічну ворожнечу й німецький терор проти цивільного населення. С. Бандеру та А. Мельника називають *«старими агентами німецьких розвідувальних органів»*.

У відповідь бандерівці «пірнають» у конспірацію, переходять на нелегальне положення, створюють розгалужену мережу підпілля (з боївками). А от прибічники ОУН(м) пасують: одні з них виїздять за кордон, інші «закидують» німецькі відомства «сльозогінними» реляціями й меморандумами, прагнучи довести помилковість поведінки Берліна щодо мельниківського руху. Тільки якась дещиця із них (кількасот людей) розпочинає підготовку до збройного опору.

Проте була ще й «третя сила» – військове формування «Поліська Січ», яке виникло в серпні 1941 р. з дозволу німців нібито лише задля очищення українського Полісся від залишків Червоної армії. Однак її засновник Тарас Боровець був прибічником Державного центру УНР на еміграції й мислив набагато ширше. Скориставшись цілком легальним приводом, він, промовисто назвавшись «отаманом Бульбою», заходився створювати цивільну адміністрацію, розглядаючи її структури як зародки майбутньої державної української влади. Більше того – почав вимагати від німців визнати його формування національною армією. Накликавши цим на себе гнів нацистів, отаман вимушено розпускає «Поліську Січ» (листопад 1941 р.), переходить на нелегальне становище і в грудні формує зі своїх січовиків нове військо – так звану Українську повстанську армію. Під весну 1942 р. в ній нараховувалося до 3 тисяч вояків. Хоча Т. Боровець уміло лавірував між бандерівцями, мельниківцями, нацистською адміністрацією й радянськими партизанами, його формування неухильно втрачало вплив. Станом на 1943 р. бульбівці діяли лише в кількох районах Рівненщини та Житомирщини.

Натомість ОУН (б) на зламі 1942–1943 рр. починає створювати свої перші військові підрозділи у малолюдних районах українського Полісся. Згодом, услід за бульбівцями, їх сукупність назвуть Українською повстанською армією. Першочергова мета – захистити поліщуків і волиняків від радянських партизанів та німецьких облав (німці навесні 1943 р. масово виловлювали населення й вивозили його на примусові роботи).

Утворенням УПА опікувався організаційний референт ОУН на Волині та Поліссі (ПЗУЗ) Сергій Качинський. Образно кажучи, він разом із колегою, військовим референтом Василем Іваховим, *«збирав і гуртував поліщуків в рої і чоти, витягав з-поміж них ... вроджених ватажків, бо старшин і підстаршин не було, уніформував пофарбоване на-зелено селянське полотно,*

ЯКЩО ЗАВТРА ВІЙНА,
ВОРОГ НАСКОЧИТЬ БУРАНОМ
– ВВЕСЬ РАДЯНСЬКИЙ НАРОД,
ЯК ЛЮДИНА ОДНА,
ПРОТИ КЛЯТОГО КРЕМЛЯ ПОВСТАНЕ

Агітка УПА

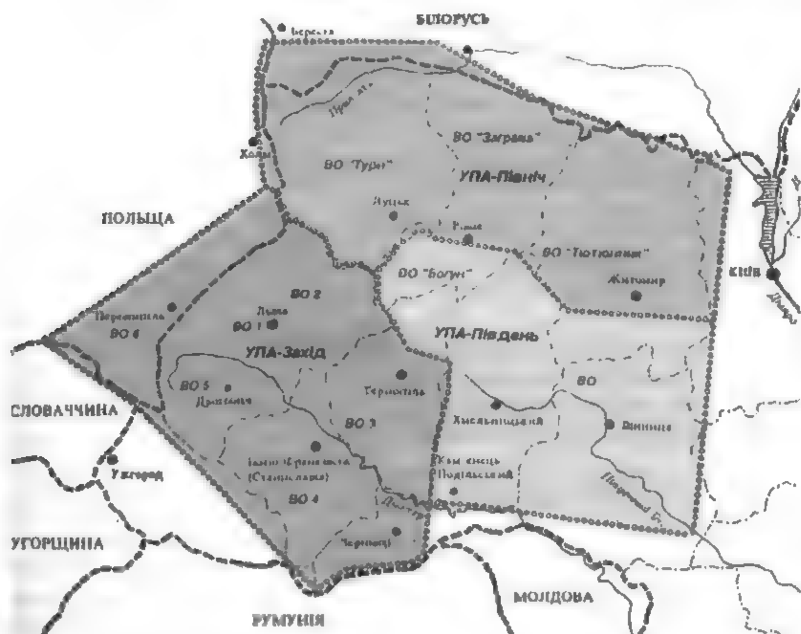
продукував личаки з кори, школив, поправляв, гартував, добував на німцях кріси, патрони, з ними кулемети, гранатомети, піхотні і протипанцерні гарматки, зенітки, уніформи, взуття, приладдя, фураж, консерви».

Навесні 1943 р. в загальних рисах оформлюється організаційна структура УПА. Підрозділи війська, залежно від чисельності особового складу, називаються «чотами», «роями», «сотнями», «загонами», «бойовими групами». З середини травня йде процес підпорядкування їх новоствореному головному осередкові УПА *(«Головній Команді»).* Очолював ГК УПА Дмитро Клячківський, а з осені – Роман Шухевич. Чисельність УПА на піку її активності – кінець 1943 – середина 1945 рр. коливалася в межах 14–23 тис. вояків.

Повстанський рух, який спершу охопив Західну Волинь, перекинувся на її східну частину, а саме за колишній польсько-радянський кордон. Упівці проникли в Центральну та Південну Рівненщину, а також у славутсько-шепетівські ліси. На початок літа територія, якою рейдували різні підрозділи українських повстанців, зросла до майже 300 тисяч квадратних кілометрів. Нацистів було *«зіпхнуто до міст і їх роля звелася практично до нуля. ... німці втратили 75% господарських баз на цих теренах».*

Тим часом у надрах УПА визрівали важливі зміни. Армія остаточно відбруньковується від бандерівського крила ОУН – у середині липня військову референтуру керівного осередку оунівців реформували в головний військовий штаб УПА. Із настанням осені «кістяк» війська УПА розміщувався в 500-кілометровій зоні радянсько-німецького фронту. *«...чим далі на захід до Кобриня, Берестя і Бугу, тим більше до півночі висувався наш стан, включаючи в себе Берестейщину по Дніпро-Бузький канал. Чим далі до сходу, тим більше він подавався до півдня, а на відтинку Коростенщини, тобто Овруччини наш фронт з червоними мав зовсім руховий характер з виразною перевагою УПА перед німцями і большевиками»,* – ось так окреслював обшир дій армії один із керівників УПА. На той момент за плечима упівців уже була спроба встановлення контролю над містами Городницею й Ємільчиним, що на Житомирщині, успішні бої з німцями у Володимир-Волинському та Горохівському районах (Волинська обл.), низка інших вдалих операцій. У квітні 1943 р. німці визнавали, що українські повстанці опанували всю сільську місцевість на південь від лінії Новоград Волинський – Рівне – Ковель – Брест. Рейхскомісар Еріх Кох писав, що лише південь Поділля перебуває під повним контролем німців.

На території своєї діяльності у середині 1943 р. УПА формує цивільні структури та адміністративні одиниці, які розглядалися як перший крок на шляху створення повноцінних органів влади після визволення

Територіальна структура УПА

України і від німецьких, і від російських окупантів. Виникає так зване Запілля УПА, яке адміністративно мало такий вигляд: військові округи – надрайони – райони – кущі/підрайони – станиці. На кожному рівні функціонували референтури, які опікувалися різними ділянками життя: політичні референтури, організаційно-мобілізаційні, зв'язку, господарські, Українського Червоного хреста, жіноцтва, зрештою, служба безпеки.

Поступово діяльність УПА поширюється на більшість регіонів Західної України й суміжні території. Через рік–півтора після виникнення армія (а вона поділялася на 3 частини: УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід), діяла на території сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей, а також на Холмщині та Надсянні. Були також спроби проникнення в деякі райони Вінниччини та Хмельниччини.

Щодо зброї, то в УПА вона була польською, радянською, німецькою тощо. Більшість вояків УПА була озброєна німецькими гвинтівками і карабінами, автоматами МП-38 і кулеметами МГ. Після появи на початку 1944 р. на Волині Червоної армії в бойових підрозділах УПА, з тактичних

міркувань, швидко провели переозброєння. Німецька, польська та угорська зброя була віддана на склади-«магазини». а замість неї почала використовуватися радянська, як-от автомати ППД-40, ППШ-41, ППС-43. Упівці спромоглися настільки швидко переозброїтися, що чекісти в 1944 1945 роках не розуміли, звідкіля в УПА взялося понад 300 тисяч одиниць автоматичної радянської зброї та велика кількість боєприпасів.

6.4. «Україна без більшовиків і німців!»

Уся діяльність ОУН (б) та УПА після невизнання Німеччиною Акта про відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. базувалася на стратегії «двофронтової боротьби» за незалежність проти і Москви, і Німеччини. Головна ідея полягала в тому, щоб використати війну між двома імперіалістичними хижаками за переділ Європи і світу, яка послаблювала обох для нарощування власних військових та політичних сил, щоб у сприятливий момент вибороти незалежну соборну Українську державу. Ось як часопис ОУН «Ідея і чин» за 1943 р. пояснював цю стратегію: *«Якщо большевики мають основне програти і тим вторувати дорогу «Новій Європі», то ніхто з українців не сміє помагати німцям у закріплюванні наших кайданів. З другого боку, якщо Німеччина має програти на сході і вторувати большевикам дорогу на Україну, то нашу працю треба вести під кутом боротьби з большевиками»*.

Українські повстанці неодноразово анонсували свою антигітлерівську налаштованість. *«У стосунках між керівництвом ОУН і командуванням УПА з одного боку, а з німецькою владою – з іншого, немає ніяких змін і немає ніякого співробітництва. Всі ці чутки є черговою провокацією ворога, розрахованою на нашу політичну компрометацію»*, – писалося в одному з таких роз'яснень. Уже з перших місяців свого існування відділи УПА нападали на німецькі комендатури, в'язниці, господарські об'єкти і навіть військові гарнізони. Перший такий напад стався в ніч з 7 на 8 лютого 1943 р. у Володимерці. З розростанням лав УПА напади почастішали. У квітні 1943 р. німці зазначали, що повстанці атакують навіть серед білого дня, і що для боротьби з ними слід залучати армійські підрозділи. Почалися навіть затяжні бої. Зокрема, три тижні (від 9 травня) тривало жорстоке протистояння у Скарбівських лісах. Окупанти були змушені задіяти авіацію, артилерію та бронетехніку. Влітку 1943 р. німці зосередили проти УПА 10 тис. жандармів і поліцаїв, 7 тис. мотопіхоти, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, 5 бронепоїздів, а також угорські частини. Загалом упродовж 1942–1944 рр.

ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!
ЗА ВОЛЮ НАРОДІВ І ЛЮДИНИ!

РОБІТНИКИ!

Сталінські чиновники заставляють Вас виконувати непосильні норми. Ви часто голодні, обдерті, виснажені мусите працювати, щоб здобути кусень чорного хліба на прожиток для себе і сім'ї.

Сталінська влада дбає не про Вас, а про свої імперіялістичні пляни. Боріться проти сталінсько-большевицьких імперіялістів і експлуататорів за Українську Самостійну Державу і за державну незалежність і соціяльне визволення всіх поневолених Москвою народів.

В Українській Державі Ви будете співвласниками фабрик, будете мати восьмигодинний день праці, високу зробітну платню, всестороннє забезпечення і повну національну й особисту свободу.

ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНЕ РОБІТНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ!

УКРАЇНСЬКІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ

З друкарні ОУН ім. І. Климова — Легенди.

Агітка УПА

За Українську Самостійну Соборну Державу!
За волю народів і людини!

ІНТЕЛІГЕНТИ!

Сталін і большевицька партія заставляють Вас кривити душею, писати антинародні й антинаукові твори, виховувати ворогів і катів працюючого народу та виконувати різні антинародні роботи на користь большевицької тюрми народів.

Ставайте до боротьби проти російсько-большевицького гнобительського режиму! Ставайте на чоло визвольної боротьби за волю України й усіх поневолених Москвою народів!

Хай живе Українська Головна Визвольна Рада – український самостійницький Уряд і Парлямент!

Українські Революціонери

Агітка УПА

відділи УПА провели понад 2 тис. антинімецьких військових операцій, під час яких загинуло понад 10 тис. німців та їхніх союзників. Бойові дії українських повстанців були настільки дошкульними, що наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. німці були змушені піти на переговори з УПА, однак порозуміння не досягли.

Дуже складні стосунки були в УПА з польськими націоналістичними формуваннями (передусім – Армією Крайовою), яких повстанці підозрювали у *«вислужництві німецьким і московсько-большевицьким окупантам»*. Секрет простий – перші боролися за Українську Самостійну Соборну Державу, зокрема й незалежність західноукраїнських земель, а другі обстоювали ідею відновлення Польщі в кордонах до вересня 1939 р. Ситуацію, на жаль, додатково ускладнювало протистояння, яке спалахнуло між українським і польським цивільним населенням Волині. Кривавий етнічний конфлікт між поляками й українцями на Волині визрівав упродовж 1920–1930-х рр. внаслідок жорсткої антиукраїнської політики Варшави, спрямованої на штучне перетворення Волині та Галичини на територію, заселену переважно поляками. Ця політика включала три ключові стратегії: *офензива* (наступ на права українців, приниження українців на різних рівнях), *осадництво* (масове переселення поляків з етнічних польських земель), *пацифікація* (переслідування українського населення, включаючи елементи терору, з метою зламати волю до опору). Це вдало використали німецькі окупанти, яким було вигідне взаємопоборювання українців та поляків. Іскрою, яка запалила полум'я трагедії, стала заміна німцями навесні 1943 р. у своїй допоміжній поліції українців на поляків, що було сприйняте на Волині як початок нового витка упослідження всього українського з боку поляків. Утім, після того, як сталінська агентура доклала рук до розпуску Армії Крайової у січні 1945 р., незадоволені цим рішенням вояки Армії Крайової та УПА починають співпрацювати. Доходить навіть до спільних боїв проти проросійських поляків на теренах Люблінського та Жешувського (Ряшівського) воєводств, про що окремо буде сказано далі.

Як ставилися до УПА ті сили, з якими їй довелося воювати? Москва на початку 1943 р. припускала, що УПА може стати чинником, який стримуватиме поширення «червоного» партизанського руху з Полісся на північно-західні й західні терени України. Але вважаючи УПА малопопулярною серед місцевого населення, Кремль вказував своїм партизанам на пріоритетність боротьби з німцями. Також у радянських документах вояків УПА ставили на одну дошку з нацистами. А ще протиставляли керівництво та рядових бійців УПА. Перші проходять як «українські буржуазні націоналісти». Другі – як ошукані ними селяни. «*Керівники*

12-16-697

українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти», натомість значна частина рядових бійців «*палко бажає боротися з німецькими окупантами, але обдурені українськими націоналістами*».

Натомість німці відразу зрозуміли справжню мету українських повстанців. Приміром, у звітній доповіді гестапо за кінець 1942 року говорилося, що гасло українських націоналістів – «*Свобода без Рад і німців*». До речі, те, що вояки УПА воюють з німцями, визнавала навіть Москва. Один із радянських генералів, наприклад, звертаючись до українських повстанців у Прикарпатті, констатував цей факт: «*Нам відомо, що ви боретесь збройним шляхом з німецьким окупантом*».

Під середину 1943 р. і Москва, очима й вухами якої в західних областях України були радянські партизани, що почали просочуватися сюди ще в 1942 р., зрозуміла рівень загрози з боку УПА для своїх імперських планів щодо України. У вересні цього року Центральний штаб партизанського руху зазначав, що на Тернопільщині та Рівненщині «*населення перебуває під впливом українських націоналістів, які перешкоджають розвитку партизанського руху. Дрібні партизанські групи націоналісти просто знищують. Вступаючим в ці області партизанським загонам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами*». А командир одного з партизанських з'єднань І. Артюхов промовисто писав у травні 1944 р. «*Дії в складі роти неможливі. Населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів*».

6.5. Протистояння УПА з радянськими партизанами

До появи на Правобережжі України регулярної Червоної армії, головними ворогами УПА з московського боку були саме загони радянських партизанів. Ключова мета цих партизанів полягала в тому, щоб постійно нагадувати місцевому населенню, що Кремль все бачить і все контролює. По-друге, як і скрізь в Україні, вони прагнули не допустити лояльності цивільного населення до німців. Терором та диверсіями, які здебільшого не мали жодного військового значення, партизани лише провокували німецьку поліцію та СС на розправи над мирними мешканцями. Так, у районі дій УПА, у одному з сіл під Рівним, від рук гітлерівців після того, як там похазяйнували партизани, загинуло майже чотириста людей. Ще більше було вбито та спалено в селі Кортеліси на Волині.

Починаючи з весни 1942 р., радянські партизани почали проникати в болотисті місцини на межі двох волинських областей. Згодом уже звідти

їхні розвідувальні групи пішли ще далі. Радянські партизани повсюди демонструвати відверту неповагу до місцевого населення, масово вилучали харчі та худобу, а найбільш незговірливим спалювали будинки. Там, як писав у своїй розвідці «Хронологія УПА» командир УПА-Захід Василь Сидор, *«до них прилучалося місцеве шумовиння і злочинці, і вони, не чіпаючи німецького загарбника, почали грабувати місцеве населення з останньої одежі, худоби і збіжжя, та стріляти свідомих українців».* А один із низових керівників Запілля УПА звітував про ситуацію, яка склалася в середині серпня 1943 р. на півдні Берестейщини, так: *«Большевицьких партизан, які грабують, населення сильно ненавидить. Большевицька сітка існує майже по всіх селах, працює дуже законспіровано, як це відомо з допитів зловлених місцевих комуністів. ... В деяких селах Столинського і Висоцького районів, де стояли наші відділи, по їх відході большевики тероризували населення. Наприклад, в селі Бутові прив'язали людей до кінських сідел й тягали по полі, говорячи: «То за те, що кормили сікачів».*

Тож, «Тактична інструкція» Головної команди і Головного військового штабу УПА від 24 грудня 1943 р., яка визначала стратегію боротьби проти німців та Москви, орієнтувала повстанців на поборення «*большевицької партизанки*», «*стараючись цілковито її знищити, щоб викурити з наших теренів*». Рівень загрози для української справи від діяльності радянських партизанів усвідомлювався чітко. Документ ОУН (б) «Для внутрішнього положення» визначає його так: «*1) Провокує німців до виступів проти українського народу; 2) Нищить свідомий український елемент; 3) Є одиноким чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частини населення (промосковська орієнтація); 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського напряму; 5) Є передовим загоном московського імперіалізму й тим самим ворогом визвольної боротьби поневолених народів...*».

У середовищі радянських партизанів також добре розуміли силу УПА. Зокрема, командир партизанського з'єднання М. Наумов перед рейдом до Галичини писав 24 грудня 1943 р.: «*Я молю свого Бога, щоб німці до мого прибуття вигнали б бандерівські банди з Крем'янецьких лісових масивів і взагалі б із Західної України. Тоді було б легше*». А Г. Балицький зі з'єднання О.Федорова вважав, що відділи УПА «*загрозливіші, ніж німецькі каральні загони*». Уже навесні 1943 р. Москва вимагала від радянських партизанів, щоб українських повстанців «*у кожному випадку їхнього нападу жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв*».

12*

Їде Сталін на
свині,
Гітлер на
собаці

А Бандера
на коні -
Всіх їх має
в сраці!..

Агітка УПА

6.5.1. Бої з радянськими партизанами на Поліссі (жовтень – листопад 1943 р.)

У квітні-травні 1943 р. відділам УПА вдалося відтіснити на північ від залізниці Ковель-Сарни ті загони радянських партизанів, які встигли проникнути на Волинь. Проте восени з Полісся партизани знову посунули на Волинь, а з'єднання Сидора Ковпака заходить ще далі – добирається в Галичину. У випадку опанування цим та іншими з'єднаннями Карпат Український штаб партизанського руху розраховував спрямувати їх у білографайські ліси Польщі, а ще частину – на південь з прицілом на Балкани.

Відразу витіснити радянських партизанів з волинського Полісся УПА не могла, адже в тому регіоні в неї налічувалося всього кількасот «багнетів». Та командування місцевої групи «Заграва» швидко зорієнтувалося в ситуації, що склалася, й заходилося формувати додаткові сили. Свіжу «бойову групу» з півтисячі стрільців, очолив командир «Бористен». 16 серпня він оголосив про початок відкритого збройного виступу бойової групи проти радянських партизанів: *«Від сьогодні ... виступаємо демонстративно ... Більшовицька пропаганда своїми підлими методами ... застрашила нарід [так], що, повіривши брехні, втікає перед нашими відділами в ліси, вважаючи нас за німців, або бандитів, що йдуть грабити, вбивати й палити. Тому нам належить бути якнайделікатнішими, скромними в поступуванні з тим, що почувши українську пісню, пізнавши що це такі українці, а не сікачі, вертає, але все ж таки з недовір'ям з лісу додому».*

Повстанці поставили ультиматум партизанському загонові ім. Кармелюка (складова з'єднання Федорова), який пребував у Володимирецькому районі Рівненщини, вимагаючи скласти зброю. Цю пропозицію «червоні» назвали *«дурнею».* Відтак керівництво УПА скликало у вересні велику нараду за участю представників армійських груп «Заграва» і «Турів». На ній ухвалили розпочати повномасштабний наступ на з'єднання партизанів Федорова. Для цього у Любешівський район Волинської області й Зарічненський Рівненської, де концентрувалося чимало «федорівців», було вирішено спрямувати сім куренів і загін «Котловина» загальною чисельністю до 3 тис. чол.

Запеклі бої між сторонами конфлікту розгортаються у жовтні – листопаді 1943 р. на Рівненщині та в сусідній Берестейщині. Деякі з цих зіткнень описали політичні інструктори загону ім. Колодзінського групи УПА «Заграва», яким командував Микита Скуба («Лайдака») у «хроніці» дій загону. Отже, 3 жовтня вночі два підрозділи «лайдаківців», очолювані Дмитром Калинюком («Ярко») і «Гуком», оточили з трьох сторін село Острів

(тепер – Вострав Пинського району, Білорусь), у якому відпочивали «федорівці». О 5-ій ранку партизани були атаковані зненацька.

У «Хроніці» загону ім. Колодзінського (документ писало протягом вересня 1943 – лютого 1945 років щонайменше троє політичних інструкторів цього відділу) читаємо: *«Козаки з криком «слава» кинулись до будинків села. Комунарі ще спали. Із ляку [вони] втікали в білих штанах просто до р. Стиру. Наші козаки горячково натискали. Комунарі, що зблизились до Стиру, кідались просто в р. Стир такими гуртами, що один одного змушував топитись. До того насідали козаки і покроплювали кулеметними стрілами цю голоту, котра в Стиру купалась як у пекольній смолі. До Стиру збилося до 200 комунарів. Вони з диким вереском кричали і лаялись брутальними словами. Кожний хотів якнайскорше дістатися через ріку. Дехто розбірався донага, інші скакали в убранню. Багато залишилось в ріці Стирі, а зісталися всі тяжчі як, наприклад, двох дохторів, багато жидів і т. д. Опісля говорили люде, що втікали-сягали куди хто міг, а були всі голі, а як не голий то мокрий. Із великим жахом оглядаючись, все гонили вперід».*

Загалом радянські партизани втратили 19 убитими, ще 68 осіб утопилося в Стиру. Повстанці захопили трофеї: обоз, коні, 5 рушниць, аптеку, *«1000 штук амуніції і велику суму всякого добра»*.

В ніч із 20 на 21 жовтня упівці знову змусили партизанів під обстрілом переправлятися через Стир, цього разу – біля села Млинок у Зарічненському районі Рівненщини: *«Розвинули розстрільну і рушаєм в напрамі на переправу до Стира. На місце переправи було не більше як 100 метрів. Ми зблизились не дальше, як 50 метрів. Наші лави засипали комунарі градом куль. «Грімка слава!» – понеслося і відбилося луною по лісах Полісся. Кілька кулеметних серій і поодиноких крісів, до того кілька гранат, пущених із гранатомета, як рівнож і гарматних стрілен і комуністи кинулись втікати, покинувши за собою кілька трупів і багато ранених. Здобуто 8 верхових коней, 9 сідел. Комунарі втекли»*, – зазначив один із авторів «Хроніки» загону УПА ім. Колодзінського.

Того разу Федорову та його людям вдалося втекти – вони переправилися через річку в інших місцях і пішли в північному напрямку, в білоруські болота.

20 листопада відбувся бій між членами куреня УПА Микити Скуби (відділи «Ярка», «Гука», кіннота «Гонти») й «федорівцями» у Володимирецькому районі Рівненщини. Усе почалося з того, що 3 бойові чоти командира «Гука» прибули до Андруги (тепер – село Зелене) на відпочинок. Утім, за годину до полудня до них прийшов невідомий із сусіднього села

Липне (2 км через ліс) й заявив, що там є 80 «комуністів». «Гук» не знав, що насправді радянських партизанів щонайменше вп'ятеро більше, тож разом із двома чотами вирушив у бік Липного на засідку.

Спершу увагу повстанців відвертала ворожа бойова розвідка (15 чол.). За нею лавиною посунули основні сили й розпочався пекельний бій. Як зазначено у згадуваній уже «Хроніці», *«Наші козаки зайняли добре становище в рові і безпощадно валили ворожі лави, котрі по трупах посувались все вперед і вперед. Але коли підійшли не дальш як на 30 метрів і ряди прорідли так, що великим абсурдом є іти далі, бо наші козаки лежать в рові, тому зупинилися і давай закидать гранатами. ... Бій клекотить, аж дерева жахаються. Нараз по ворожому боці падає командир і червоні вицофуються. Дехто з козаків одважується підсоватись до вбитих комуністів по зброю. Нараз з правого і лівого крила нашого розположення розпочалася страшенна стрілянина. Червоним наспіли свіжі резерви і почали оточувать наших. Ворожий кулемет сипнув вздов[ж] по рові і кількох наших впало трупом. Тут то впав трупом і с[лавної] п[ам'яті] к-р Гук. Козацтво почало поступово відбивати вороже натиснення, засіваючі поле бою ворожим і своїм трупом. Червоні, побачивши, що з повстанцями боротись не жарт, одні підібрали трупів, інші натискали на повстанців і, забравши трупів, гарячково видступили. Відступили і наші».*

Надвечір радянські партизани відійшли до місця своєї основної стоянки – села Великих Телковичів Володимирецького району. Поверталися з великою кількістю поранених, а також десятьма підводами трупів. Повстанці теж зазнали численних утрат. На полі бою поліг командир «Гук», загинули козаки «Махно», «Тріска», «Почаєвець», «Молодняк», «Істик», «Влучний», «Цвіт», «Колода», «Ганджа», «Болько», «Експрес», «Ватаг» і «Журик». 23 листопада на похорон повстанців у село Залішани прийшло три тисячі людей.

6.5.2. Проти радянських партизанів у Цуманських лісах. Бій під с. Богуславкою 16 жовтня 1943 р.

Не менш запеклі бої розгорталися у східній частині Волинської області – трикутнику Ківерці – Цумань – Маневичі. У цуманські ліси влітку 1943 р. проникло з теренів Білорусі 700–800 радянських партизанів. Вони швидко організували свої опорні пункти, звідки виходили за харчами у близькі села, вчиняли диверсії на автошляхах та залізниці й становили пряму загрозу місцевій групі УПА «Турів».

3 і 6 серпня упівці влаштовують перші бойові зіткнення з ними в околицях села Берестяне Ківерцівського району. У вересні протистояння поновилося. Найбільший бій у цуманських лісах відбувся 16 жовтня. На світанку кілька сотень під загальним командуванням члена головного військового штабу УПА, майора Василя Сидора («Крегул») вирушило з села Сильна (Ківерцівський район) у напрямку Богуславки. Вони хотіли підтримати загін УПА «Котловина», який перебував неподалік, бо дізналися, що десь у навколишніх лісах зосередилися радянські партизани.

У лісі під Богуславкою розрізнені повстанські підрозділи успішно об'єдналися. На той момент співвідношення сторін було таким: з боку УПА – дві сотні загону «Вороного» (прибули з межиріччя Горинь-Случ), чотири сотні загону «Котловина» під командуванням Степана Коваля («Рубашенко»), вихованці підстаршинської школи загону «Рубашенка» на чолі з колишнім сотенним Армії УНР «Вовком»; чисельність радянських партизанів сягала 1 тис. чол.

Повстанці розпочали бій з обходу ворога лівим флангом. Партизани швидко були змушені відступити на південний захід від Богуславки. Біля 10-ої ранку, від радянського ядра відділяються окремі групи і стрімко атакують повстанські фланги й ар'єргард. Упівці перегруповуються. Їхні порядки набувають *«заокругленої рухливої форми»* з вихованцями підстаршинської школи та кіньми всередині.

У самому серці «рубашенківського» авангарду, серед стрільців сотні «Богдана», грасує на коні й наспівує куплети запальних повстанських пісень низенький на зріст, у зеленому френчі, галіфе та чоботях вершник. Цей русявий, із зачесаним назад довгим волоссям і залисинами по боках 29-річний чоловік із гарно поставленим голосом – Степан Коваль («Рубашенко»). *«Я особисто бачив, як «Рубашенко» командував у бою бандитами, наказував, кому й звідки наступати та стріляти по партизанах»,* – свідчив згодом на радянському допиті стрілець сотні «Богдана» Йосип Кушнір («Зозулька»).

Бій у лісі біля Богуславки затягується на три–чотири години. З обох сторін з'являються перші жертви. Десь о 13-ій радянські партизани вдаються до наступу на тили УПА з-під Богуславки. Почали з того, що нав'язали повстанцям рукопашні сутички. Перехопивши ініціативу, прориваються в центр тилу до необстріляних вихованців підстаршинської школи. Поки командир «Вовк» із засідки закликає цих своїх 17–18-річних підопічних гуртуватися й давати відсіч, всі загони УПА вишиковуються вздовж півкілометрової лінії розмежування з ворогом. Проте радянські партизани, згрупувавши свої 9 рот в «ударний кулак», починають агресивно

атакувати повстанців у лоба й водночас обходити з боків. Упівці не дають себе ошукати, але внаслідок цього маневру партизанів фронт «видовжується» ще більше. Втримувати лінію розмежування стає важче, тож командування повстанців наказує учням підстаршинської школи допомогти двом сотням у центрі фронту стримувати ворога. Починається контратака.

По війні командир УПА-Захід Василь Сидор згадуватиме: *«Серед оглушуючого підготовчого вогню сотень, крику большевиків, вересків їх жінок, що з розкуйовдженим волоссям, обдерті надалися то вперід, то взад, підносячи большевикам диски і тягаючи за ноги убитих і ранених, сотні ринули в атаку. За ними – юнаки, яким хтось підніс, що проти них – самі циганки. Далі – запасна сотня. І большевики захиталися: зразу стрибками, а потім групами почали відступати, вистрілюючи на ході в-позад себе довгі серії. Поза дерева червоніли плями крови і лежали тіла десятьох вбитих наших юнаків, розібраних за той час червоними донага. Це ще більше розлютило повстанців і вони перли вже большевиків без стриму. Большевики відступали зразу з обороною, врешті залишивши лінію, куди настягали вони купи своїх вбитих і ранених, через які приходилося перескакувати і ранених добивати, червоні подалися у втечу».*

Упівці переслідували партизанів півгодини. Зрештою, ті заховалися за високим залізничним насипом й почали запекло відстрілюватися з автоматів. Якась частина повстанців гатила в тому напрямкові з гранатометів, а інші чотири сотні пішли в обхід насипу: через північний бік лісу, прориваючись на дорогу Богуславка – Берестяни.

Як тільки почало смеркати, вояки УПА рушають у напрямку Берестянів. Партизани розташувалися в лісі по обидва боки дороги, сліпо стріляли навсібіч із кулеметів та гранатометів. Але повстанці швидко відтіснили ворога в поле. Звідти переважна більшість партизанів утекла, багатьох було знищено, а ще кількадесятьом вдалося добігти до Берестян, звідки на той момент уже втекло цивільне населення. Позалазивши на горища будинків, партизани почали прицільно відстрілюватися з автоматів. Тоді упівці, оточивши село, підпалили його. Зав'язався бій, який закінчився перемогою повстанців. У ніч на 17 жовтня вони вирушили з села Берестяни на північ. Загалом, за даними УПА, впродовж цих бойових зіткнень, біля Берестян і Богуславки, повстанці зазнали таких втрат: 17 осіб – убиті, до 30-ти – поранені. Також загинуло кільканадцять коней і була знищена *«тачанка з залізною порцією харчів».* Ворожі втрати упівці, певно, перебільшували – понад 120 убитими.

Ще одне бойове зіткнення вояків УПА з радянськими партизанами в селі Берестянах сталося 19 жовтня 1943 року. Проти трьох-чотирьох сотень

Повстанський загін у Карпатах

озброєних автоматами партизанів постала одна сотня УПА з благенькими крісами й чотирма кулеметами. Партизани спалили вісім сільських хат.

За наступні кілька днів українські повстанці повернулися на вихідні позиції. Зробили це, щоб не підпустити радянських партизанів до Пшебража (польська колонія у Ківерцівському районі, тепер с. Гайове?). Проте на той момент за подіями в цуманських лісах уже пильно стежили німці. Наприкінці жовтня проти упівців німецьке командування кинуло дві дивізії СС. Проте, поки есесівці підтягувалися, повстанці встигли передислокуватися в безпечні місця. Приміром, два курені без утрат просунулися на північ від залізниці Ковель – Сарни. Ще два курені відступили в напрямку річки Горинь і переправилися через неї біля містечка Деражні. Як повідомляв той таки Василь Сидор, есесівці *«... півтора тижня товклися в цуманських лісах, самі не знаючи з ким б'ються: з УПА чи з червоними. Тому доходило в цих лісах до того, що кілька годин німці билися поміж собою, бо знали, що багато відділів УПА носили трофейні німецькі уніформи, між ними були нацмени, що ні німецької мови, ні команди не знали. Летунство й артилерія бомбили все, не розбираючись, де чиї становища і позиції»*.

Потужні бої за участю сотень повстанців і радянських партизанів точилися й у інших місцях. Приміром, 16 листопада 1943 року загін ім. Хрущова з'єднання Івана Шитова атакував підрозділ УПА кількістю близько 600 осіб. У 5-годинному бою упівці втратили 72-х вбитими і 40 поранених, а партизани – 2-х вбитими і 3 поранених.

6.5.3. Бої на Тернопільщині

«Молдавани, жиди та цигани, голодні та жорстокі, йдуть усіх грабувати і різати», – такими словами радянські партизани лякали на Рівненщині простих селян прибуттям своїх же побратимів з Другого молдавського партизанського з'єднання, коли те рейдувало з білоруських боліт до Молдови наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Утім цьому з'єднанню, яким командував Яків Шкрябач, завершити свій перехід не вдалося. Їхній рейд зупинили підрозділи УПА-Південь і потужні боївки самооборони в Південній Рівненщині та Північній Тернопільщині.

18 січня 1944 р. молдавські партизани (до трьох сотень добре озброєних бойовиків) зійшлися на полі бою з куренем та ще однією сотнею УПА у чеській колонії Красільно (існувала на території сучасного Дубенського району Рівненщини). О 14-ій українські повстанці, опорним пунктом яких було село Корити (Млинівський район), оточили колонію. Розпочали обстріл. Радянські партизани не відповідали, тож повстанці почали підходити до колонії ближче. Коли залишалося 50–100 м, шкрябачівці відкрили вогонь із кулеметів та автоматів. Тоді повстанці «*шарпнулися назад, тягнучи за собою вбитих і поранених, багатьох покинули*». За півгодини почалася друга атака. Цього разу – зі скандуванням гасел «Слава Україні!», «Слава Героям!». Партизани знову їх підпустили ближче, а далі перейшли в контратаку. Вона закінчилася за 3 км від Красільна. Упродовж бою, за різними оцінками, радянські партизани вбили від 17 до 27 осіб, зокрема одного сотенного, і кількох чотових. Ще 22 чи 28 захопили в полон. Про втрати шкрябачівців у їхніх документах не повідомляється. Документи УПА про це бойове зіткнення не виявлені.

Ще один бій між Другим молдавським партизанським з'єднанням і упівцями стався 24 чи 25 січня в колонії Коханівці (Дубненський район Рівненщини). Ось як радянські джерела описували цей бій: «*Спершу останні обстрілювали село з 45, 47-мм гармат. Розраховували на психологічний ефект, адже гармати, зняті з підбитих чи згорілих танків і встановлені на саморобні дерев'яні лафети, «стріляли» тільки камінням. Не дочекавшись на відповідь, декілька сотень повстанців оточили Коханку та заходились обстрілювати село з кулеметів і гвинтівок. Однак суперники знову не відреагували. Тож надвечір командування українських повстанців вдалося до рішучіших дій – скерувало сотню на загін ім. Ворошилова. Останній відповів масованим вогнем із автоматів і кулеметів. Оговтавшись від рясного обстрілу, вцілілі повстанці «засипали» село запалювальними кулями. За лічені години вигоріло кілька хат, у тому числі*

кілька повстанських складів. Далі розпочали ще одну атаку на Коханку. Цього разу набігали з різних сторін. Як тільки радянські партизани дали відсіч, українські повстанці атакували їхній обоз на околиці села. Та ворошилівці відреагували контратакою, що переросла в запеклу перестрілку. Стрілянина з обох сторін припинилася аж пізно ввечері».

Позбавивши радянських партизанів Якова Шкрябача оперативного простору (з іншого від місця бою боку розташовувалися німецькі позиції), боєм у Коханівці українські повстанці відтіснили шкрябачівців зі зручного шляху на Молдову. Кілька днів партизани покружляли селами сусіднього Радивилівського району, а відтак вирішили заходити в Тернопільську область через іншу місцевість.

Отож, бої з радянськими партизанами продовжилися уже в північній частині Тернопільщини. 2 лютого 1944 р. о 14-ій годині партизанів, які отаборилися в селі Буглові Лановецького району, почали обстрілювати з кулеметів та мінометів чотири відділи упівців. Останні зайняли позиції під Бугловом, куди прийшли з сусідніх Огризковець і Люлинців. У Люлинцях повстанці вели вогонь з дзвіниці та поміщицького двору. Під час обстрілу зайнялося кілька садиб. Як подають радянські джерела, партизани зачаїлися, очікуючи наступу повстанців. Коли ж цього не сталося, командир Шкрябач наказав своїм групам Дроздова і Мухіна організовувати атаку. Під прикриттям двох кулеметів і ПТР вони відтіснили упівців з Люлинець, захопивши в полон п'ятьох. Причому всі бранці виявилися росіянами, які свого часу перебували в німецькому полоні. Інші шкрябачівські підрозділи відтіснили повстанські відділи з Огризковець та оточили їх в яру між цим селом і Бугловом. Внаслідок бою 37 повстанців загинуло, а 12 потрапили в полон, яких, дорогою до Буглова, радянські партизани посікли шаблями.

Загалом, наприкінці 1943 – початку 1944 років Друге радянське молдавське партизанське з'єднання вело з відділами УПА на порубіжжі Рівненщини та Тернопілля щонайменше 8 боїв, із яких 5 – великих. У всіх цих бойових зіткненнях, за радянськими даними, загинуло понад 300 повстанців. Але втрати партизанів буди такими, що з'єднання вже не змогло, як раніше планувалося, пройти через західноукраїнські терени у Молдову. Своє існування в Україні Друге молдавське з'єднання завершує 28 лютого, коли зустрілося з підрозділами Червоної армії в селі Руська Гута Шумського району. До речі, схожа доля очікувала й інше «молдавське» партизанське формування, на чолі з Василем Андреєвим. Воно 29 лютого зі втратами вирвалося з німецького оточення й до середини березня фактично теж припинило свою діяльність в Україні. Вцілілих партизанів згодом

широко використовували НКВС і МДБ в агентурно-бойових групах для поборювання українського визвольного руху, а також для терору серед цивільного населення Західної України.

6.6. УПА і Центральна Україна. План нового Холодноярського повстання

Від самого початку УПА у своїх планах не обмежувалася західними регіонами України і прагнула поширити свою діяльність якнайдалі на схід. Опертям для УПА мала стати розгалужена мережа ОУН, яка з 1941 р. виникла у Центральній, Південній та Східній Україні. УПА формувала спеціальні озброєні загони, які переміщувалися на схід. Уже у вересні 1943 р. Москва добре відала, що українські повстанці намагалися «*перенести свою діяльність у східні області*», створюють там «*підпільні озброєні куркульські осередки*» і планують «*захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію за Дніпро*». 28 вересня того ж року радянські партизани інформували Кремль, що 300 повстанців на чолі із «Залізняком» рухаються в бік Києва, щоб «*піти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись в тилу Червоної армії, нищити мости, підривати ешелони і паралізувати комунікації*».

Про «східні» плани УПА було відомо й німцям. Зокрема, відділ контррозвідки німецьких окупаційних військ в Україні повідомляв про те, що в рамках УПА «*створено три основні ударні групи під назвами північна, центральна, південна*» для маршу до Дніпра.

У другій половині 1943 р. в УПА розробили на 1944 р. план повстання у знаменитому Холодному яру на Черкащині. Активну участь у підготовці акції узяли вихідці зі східних регіонів України. Особливо багато їх перебувало у складі УПА-Південь. Менше – в УПА-Північ. Перед передислокацією обох цих формувань у напрямку Холодноярщини назви їхніх підрозділів у перші місяці 1944 р. були перейменовані на честь міст Центральної та Східної України. Станом на 1 лютого, наприклад, назви загонів групи «Турів» («ім. Богуна», «Озеро» та ін.) змінилися на «Чернігівський», «Полтавський», «Сумський». Так само у групі «Заграва» загін «Котловина» почав називатися «Хвастівським», загін «ім. Остапа» став «Батуринським», а загін «ім. Колодзінського» – «Корсунським». З'явилися загони «Холодний яр», «Умань», «Вінниця».

Різко змінилася й чисельність УПА-Північ. Так, склад групи «Турів» (основне місце перебування – Волинська обл.) з 1 січня по 15 серпня 1944 р.

скоротився з 3048 повстанців до 1270, а група «Заграва» (терен дислокації – північ, північний захід і схід Рівненської обл.) зменшилася на 50%. Розформування ж групи «Богун» (центр, південь, південний захід і схід Рівненської обл.) посприяло різкому зростанню чисельності УПА-Південь.

Однак втілити в життя задум повстання не вдалося, оскільки лінія фронту різко подалася на захід і розпочалися бої вже з частинами Червоної армії та НКВС.

6.7. Протистояння з військами НКВС та Червоною армією

6.7.1. «Велика Кременецька акція» або битва під Гурбами (квітень – середина травня 1944 р.)

Навесні 1944 р., коли значна частина вояків УПА збиралася вирушати в Центральну Україну з метою підняти Холодноярське повстання, радянським військам вдалося відтіснити німців за лінію Броди – Збараж – Волочиськ – Острог – Рівне – Дубно. А контррозвідка «Смерш» інформувала Москву, що упівці, які перебувають у цьому районі, планують іти на схід. Відтак Кремль вирішив розпочати операцію з їхнього оточення.

Прагнучи завоювати довіру цивільного населення, червоноармійці вдалися до інтенсивної контрпропаганди. Свідок цього цікавого явища писав: *«...Загально всі* (червоноармійці, – Авт.) *говорять, що по задах фронту діє партія УПА, «бандєровци», які масово провадять боротьбу проти постачання, проти урядів, кажуть, що це є чорти з трьома рогами, які б'ють германа, б'ють поляків і б'ють нас та хочуть української влади. Говорять, що германа поб'ють, а тоді повернуться і попровадять борбу проти бандерівців».*

«Затягувати мішок» мало військове угруповання, «кістяк» якого складало 15 тис. солдатів внутрішніх військ НКВС (17, 21, 23 і 24 бригади піхоти, 18-й кавалерійський полк, 6-й штурмовий авіаполк), а також низка фронтових частин і загороджувальних загонів. Наказував розробляти план операції командувач військами 1-го Українського фронту маршал Г. Жуков. Керував нею начальник Управління внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майор Марченко.

У котел могло потрапити 3000–3500 бійців УПА-Північ та УПА-Південь, які перебували на межі Рівненщини й Тернопільщини у складі дев'яти куренів (Золотнюка, Котика, Сала, Степчука, Трачука, «Залізняка»,

«Лиха», «Непитайла», «Яструба») і трьох сотень («Андрія», «Панька», «Яременка»). Для порівняння, на переломі 1943–1944 рр. в УПА загалом налічувалося 28560 вояків.

На початку квітня енкаведисти та червоноармійці в південних частинах Здолбунівщини й Острожчини роблять перші спроби оточити невеликі підрозділи УПА. Відбувається низка бойових зіткнень. Наприклад, у бою під Мощаницею 3 квітня сотня «Міші» знищила до 150 «більшовиків». Через 4 дні курінний Степчук із сотнями «Веселого» та «Лютого» напали на енкаведистів у Новомалині, внаслідок чого ті відступили. У середині квітня подібні сутички з військами НКВС стаються на Дубнівщині – в Соснівці та Майдані.

Напрочуд вдало для українських повстанців склався бій з радянськими військами в селі Соснівці. 8 (чи 10) квітня «червоні» довідалися, що в селі таборує курінь УПА Золотнюка і вирішили атакувати його зненацька. Але про плани агресорів дізналися упівські дозорці. Тому курінь з тактичних міркувань відійшов до найближчого лісу. Не зустрівши жодного опору, «червоні» зайшли в село і почали грабувати людей. Дізнавшись про поведінку зайд, курінний наказав усім підлеглим розпочинати атаку.

Цей бій докладно описав його учасник «Ігор» у підпільному часописі «За волю нації»: *«Здригнувся ліс від могутнього «Слава!». Повстанці бурею налетіли на ворожі становища, засипаючи ворога олов'яним дощем. ...зручний обхідний маневр, і ворог замкнений щільним повстанчим перстенцем у селі. Удар був настільки сильний, що протягом кільканадцяти хвилин була розбита ціла озброєна ворожа лінія. Большевиків розчленовано на ряд окремих груп. Більшість панічно набігала на дула повстанчих кулеметів і автоматів.*

Одна ворожа група в числі 20 осіб вскочила до сільської клуні і звідти відстрілювалася. Але недовго. Кількома влучними міномéтними стрільнами сотенний командир Андрій примусив її замовкнути навіки. Інша група большевиків замкнулася в клуні одного господаря. Повстанці не могли вибити їх з неї. Врешті, появився господар – власник клуні і заявив: «Паліть! Не жалую клуні, хай згорять, прокляті!». Скоро полум'яні язики обняли цілу клуню. Большевики почали вискакувати з вогню, але цільні стріли повстанчої зброї не дозволяли ані одному вийти живим...

Під вечір усе було скінчено. З двох бойових сотень ворога живими вирвалось лише 30 бандитів. Всі інші дістали заслужену кару. Повстанці мали трьох убитих і кілька ранених».

23 квітня в Антонівцях, Забарі, Андрушівці, Обгові й низці інших лісових сіл також відбулися дуже запеклі бої, внаслідок яких війська НКВС

Схема бою під Гурбами, виконана в УПА

запанували над великою ділянкою лісів, а також захопили низку поселень навколо них, як-от між Кременцем і Шумськом, Острогом й Соснівкою на Дубенщині. Українські повстанці відступили й отаборилися на пагорбах біля сіл Майдан та Гурби, зайняли заліснені терени в напрямку Шостова, але без сіл Святого, Мощаниців й Соснівки. Що прикметно, упівці перебували в згаданих лісах не самі, а разом з місцевими мешканцями.

23 квітня радянські війська перейшли в генеральний наступ по всьому колу запланованого «котла». Вони оточили Дерманський та Точивицький ліси, примусивши військових із куреня «Лиха» відступати в бік Гурбів. Наступного дня біля цього села із застосуванням танків та гранатометів військами НКВС розгортається найбільший бій.

Командир з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь Микола Свистун почав готуватися до нього о 1-й годині ночі й розіслав відповідні накази по куренях. Упродовж двох годин курені Котика, Сала, Степчука, «Залізняка», «Яструба», сотня «Ярошенка» та деякі інші підрозділи організували дві лінії оборони. Акцент робився на обороні позицій УПА з північного та східного боків. Всіх нещодавно мобілізованих, а також цивільне населення, яке «прибилося» до війська (а це 1000–1500 осіб), евакуювали в ліси за Гурбами. Одну чоту з куреня Сала М. Свистун відправив на засідку в болота біля села Майдану, щоб за потреби вдарила ворогу в тил.

Бій під Гурбами розпочався приблизно о 4-ій ранку з того, що «червоні» почали гатити по лінії оборони Гурби – Хинівка – Мости з гармат і мінометів. Повстанці підпустили ворога на відстань 100–200 метрів, а далі відповіли щільним вогнем із кулеметів, мінометів та гармат. Кілька хвилин – і противник почав утікати.

Утім, на 7-у ранку ворог настільки напосів на деяких ділянках, що упівці мусили заново формувати оборонну лінію. Радянські війська за допомогою танків та кавалерії атакували на всіх ділянках бойового зіткнення. Бої з куренями Степчука та «Яструба» йшла з перемінним успіхом. Зрештою, ворогу вдалося прорвати оборону другого з них. «Яструбівці» почали відступати. Проте вони не повідомили про це сусідній курінь, тож ворогу вдалося обійти ззаду його дві сотні (Баканчука, «Корнієнка»). Невеликими групами ті заходилися продиратися крізь вороже кільце. Сотникові «Корнієнку» вдалося вийти з оточення, а от Баканчук загинув. Степчук пропав безвісти. Щодо ще однієї сотні цього куреня (її очолював «Лютий»), то практично в повному складі вона вирвалася з котла, пішовши *«вузеньким коридором по узліссю в напрямку Гурбів під сильним ворожим обстрілом».* За нею подався і резерв куреня.

13-16-697

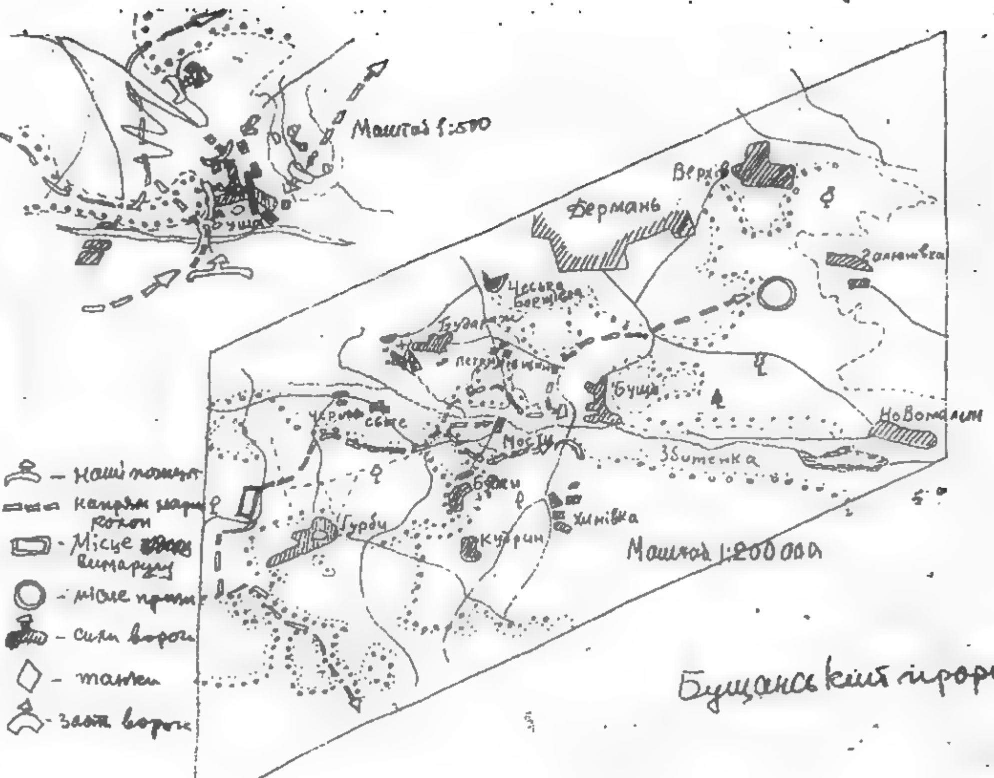

Схема «Бущанського прориву», виконана в УПА

Ще дві сотні куреня Степчука («Сторчана») продовжили чинити відчайдушний опір. Маючи на озброєнні чимало гармат, вони стримували наступ. Основне вістря атаки ворог спрямовував туди, де знаходилися командир куреня та кілька десятків стрільців. Очевидець подій, командир однієї з сотень куреня Сала Михайло Кондрась, згадував: *«У полудень зі всіх відділів відійшли «петеерщики» до курінного командира «Сторчана», бо ворог розпочав наступ на цьому відтинку більшим з'єднанням танків. Заревіли різними голосами большевицькі танки, а в повітрі появились розвідувальні літаки і почали скидати на наші становища бомби. У розгарі запеклої боротьби знищено кільканадцять ворожих танків і відбито ряд ворожих атак. Повстанці бились як леви. Кидалися з в'язками гранат під ворожі танки, влучним вогнем косили лави ворога».* Утім, вже по обіді ворог оточив і знищив Степчука з півсотнею стрільців.

Ще коли «степчуківці» та «яструбівці» запекло оборонялися, командир з'єднання «Холодний Яр» М. Свистун сформував другу загальну оборонну лінію. Вона мала стати надійнішою, ніж перша й захистити навіть від танків. Також він хотів передислокувати курінь Котика з північної ділянки оборони на південну, але оскільки ворог по обіді вже атакував з усіх боків, а Дмитра Казвана, якому був підзвітний той курінь, не вдавалося знайти, від цього задуму відмовилися.

Надвечір, щоб відволікти увагу противника, розпочав контрнаступ курінь Котика. Тим часом командувач УПА-Південь В. Кук, шеф штабу Процюк, очільник з'єдання Свистун, Олійник з охороною, курені Сала, Золотнюка, Трачука, «Довбуша», «Балабана», сотня Шерстюка під загальним оперативним керівництвом Д. Казвана пішли на прорив у напрямку дерманських і суразького лісів. Звідти розраховували перейти на Полісся.

Загальний відступ упівців з поля бою під Гурбами почався в ніч на 25 квітня. Упівець Микола Андрощук згодом так згадуватиме про цей перехід: *«Ніч темна. Довкола Гурбенського лісу ворожі ракети час-від-часу стріляють в небо. Треба пробиратись дуже тихо поміж ворожими заставами, щоб не почув ворог та, завчасу зорієнтувавшись, не перешкодив планам командування групи. Військо двійками, розтягнувшись може на кільометр і більше, помалу посувалось скраєм ліса попід с[елами] Чернява, Святе. Майже на чолі цілої групи їхав Береза з гарматкою, яка йому час-від-часу застрягала» і тоді задержував марш всього війська. Люди були дводенними боями замордовані, невиспані і коли було долетить до їх ушей «стати» то всі падали на землю і зараз твердо засипляли. Після цього треба було добрих кілька хвилин, щоб розбудити і йти далі. Це повторялось може кільканадцять разів, за час дороги 7–8 км від місця від маршу до с. Буща».*

13*

Ближче до ранку невідомі ворожі снайпери знищують курінного Сала, вбивають сотенного «Грома». А після загибелі Шерстюка за схожих обставин чимало його стрільців розбіглося. Ті ж, хто залишився, потерпали від нестачі взуття та одягу. Рано-вранці 25 квітня курені покійного Сала, Золотнюка, «Балабана» з низкою інших підрозділів добираються до околиць Бущі (Здолбунівський район Рівненщини). Планували потрапити в ліси, які починалися відразу за цим селом. Минули річку Збитеньку, але за нею шлях їм перегородили ворожі танки. *«Почалася боротьба з танками – унерухомлено три. Сотенний Бурлаченко кинув в'язку гранат, дальше строчив з фінки. Відділи з малими жертвами прорвалися. Тут заслуговує на признання сотенний Бурлаченко, сотенний Байда, сотенний Ворон, які вміло керували відділами і по-геройськи билися, а також курінний Довбуш, командир Міша, командир Балабан, курінний Гірчиця та ще двоє»*, – констатував наслідки цього бою М. Свистун.

За даними вже згадуваного М. Андрощука, на випадок зустрічі з танками повстанці мали з собою гармату. Як тільки повстанці кинулися до неї, то виявили на ній зіпсований замок. Гарматник пообіцяв його поправити, але процедура закінчилася безрезультатно. Тож упівці мусили гатити по танках із протитанкових рушниць.

Після 3-годинного бою українські повстанці розділилися на дві частини. Одні (з'єднання «Холодний Яр») вирушили в напрямку шосе Рівне-Київ. Коли переходили через дорогу, вступили в бій з радянськими військами. Далі пішли рейдами назад, у бік Вінницької та Хмельницької областей. Інша частина повстанців – курені «Балабана», Трачука і Золотника, які належали до з'єднання «Донбас» УПА-Північ – поспішили в північному напрямку на Полісся. 2–3 травня 1944 року біля села Яцьковичів Березнівського району Рівненщини ці курені вели бій із маневреною групою 157-го прикордонного полку та групою 232-го окремого стрілецького батальйону 19-ї бригади внутрішніх військ НКВС під командуванням капітана Бородуліна. У цій битві загинув легендарний курінний УПА «Балабан». Загалом втрати повстанців склали кілька десятків людей, ще 5 потрапило в полон. З радянського боку було вбито 86 військових, поранено дванадцятеро.

6 травня винищувальний загін маневреної групи 157-го полку прикордонних військ НКВС (73 чол.) атакував упівців з півночі та півдня, сподіваючись взяти їх у кільце. Але ті, маючи чисельну перевагу, перейшли в контратаку, з акцентом на правому фланзі. Особливо непереливки було заступникові начальника цієї маневреної групи з політичної частини, лейтенантові Шитікову. Автор радянського звіту про бій заслуги цього

лейтенанта дуже гіперболізував: *«Коли бандити підповзли до окопів, Шитіков піднімається і дає команду: «По зрадниках Батьківщини гранатами - вогонь!». У цей момент ворожа куля прошила груди Шитікова. Долаючи біль, він продовжував громити бандитів. Коли закінчилися боєприпаси, Шитіков підняв бійців у атаку. Зав'язалася рукопашна. Друга куля пронизала груди героя Шитікова і він замертво вправ на священну землю. Парторг маневреної групи Титаров прийняв на себе командування і герої-прикордонники продовжили громити ненависного ворога до останнього подиху. Семеро з них загинули смертю хоробрих, один був важко поранений і винесений нашими прикордонниками».*

У цьому бою був важко поранений командир Д. Казван. З боку УПА загинуло 35 вояків. Радянські втрати склали до 130 чол. вбитими.

Участь у «Великій Кременецькій акції» куреня Котика заслуговує на окреме слово. Після невдалого контрнаступу проти внутрішніх військ НКВС 24 квітня під Гурбами уночі наступного дня він приєднався до угрупування «Холодний Яр», яке виходило з оточення. Курінь попрямував у напрямку клеванських лісів (Рівненський район). 29 квітня він брав участь у нападі на штаб Рівненського НКВС, а на початку травня перейшов у Північну Хмельниччину. Там під селом Репіще на Славутчині курінь12 травня зазнав поразки в бою з військами НКВС. Далі його підрозділи воювали спільно з куренем «Великана». Зрештою, командир Котик очолив рештки з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь і командував ними до своєї загибелі між 12 і 17 грудня 1945 р. в Шумському районі Тернопільської області.

Втрати сторін у Гурбівському бою 24–25 квітня встановити непросто: дані УПА, НКВС та політбюро ЦК КП(б)У суттєво відрізняються, За першими, 80 повстанців загинуло, 100 було поранено й замучено, а з ворожого боку полягло 800 осіб. За підрахунками НКВС, загинуло 80 повстанців і 120 «своїх». За даними ж КП(б)У, які стосуються більшого часу, 22–27 квітня, було знищено більше тисячі воїнів УПА, захоплено 7 гармат, 5 станкових кулеметів, 42 ручних кулеметів, 15 мінометів, 31 автомат, 298 гвинтівок, 6 ПТР, 16 пістолетів, 1 німецьку рацію, 5 мотоциклів, 789 ручних гранат, навіть радянський літак, раніше роздобутий сотнею УПА «Великана». Крім того, енкаведисти виявили багато криївок з продуктами та одягом, звідки вилучили 35 мішків цукру, 56 тонн жита тощо.

Якщо підсумувати свідчення джерел, відкинути фантастичні дані й зважити на те, що обидві сторони суттєво завищували втрати суперника, можна припустити, що під Гурбами загинуло до 400 повстанців, а втрати ворога складали кілька сотень осіб.

За переказами місцевих мешканців, енкаведисти ще три дні після гурбівського бою нишпорили навколишніми лісами. Затриманих там осіб, які ухилялися від мобілізації в Червону армію, запроторили до кременецької та дубенської в'язниць. За наказом оперуповноваженого Мізоцького райвідділу НКВС старшого лейтенанта держбезпеки Сергеєва 9 вояків УПА, захоплених живими, розстріляли.

Узгоджуються з повідомленнями радянських документів спогади М. Андрощука. За його даними, 24 квітня Гурбівський ліс вороги *«...кілька разів переходили розстрільною і перевіряли майже кожного куща. Багато ранених, котрі були залишились тут, та частина мобілізованих без зброї попала до рук більшовиків. Більшість ранених достріляли́сь, щоб не датись ворогові живим до рук, решта, котрі не мали змоги того зробити – були замордовані більшовиками».*

Гурбівський бій міг би закінчитися інакше, якби підрозділи УПА з інших регіонів устигли вчасно передислокуватися в зону конфлікту й надати допомогу. Серед тих, хто запізнився, був курінь УПА «Недолі». Проте член цього підрозділу Іван Зеленчук (після війни мешкав у місті Славуті, що на Хмельниччині) вважає інакше: *«Ми стояли розквартировані в селах Майкові та Жаврові* (Гощанський район Рівненської обл. – Авт.). *Як уже почалися гурбівські бої, курінний зібрав нас і повів на Острожчину й далі в напрямку Гурбів. Планували вдарити «більшовиків» ззаду й нагнати на них паніку. Сподівалися, що це допоможе тамтешнім відділам УПА вийти з оточення. Але ми трошки запізнилися. Точніше, тамтешні відділи вирвалися з оточення раніше назначеного часу».*

За словами іншого ветерана УПА – жителя міста Шепетівки на Хмельниччині Володимира Мацишина, – під час гурбівських подій його підрозділ проходив неподалік місця бойового зіткнення на Рівненщині, але участі в ньому не брав: *«Того дня я, кулеметник сотні «Стріли» куреня «Хмари», разом зі своїм підрозділом подався з села Майдану* (Дубенський район Рівненської обл. – Авт.) *у бік «прикордонних» Антоновець, поселення в сусідній Тернопільщині. Потрапили під мінометний обстріл. Йшли ми болотами, з купини на купину перестрибували, а міни навколо нас у трясовиння падали. «Бовть, шубовсть» – тонули й не розривалися. Друзі стали з протитанкових рушниць відстрілюватися. Під ворожими обстрілами йшли і лісом. Тоді теж навсібіч міни літали, навіть здавалося, що це шпаки так кругом «шугають». Одна з мін «приземлилася» за метр від мене, «лягла» на купу торішнього дубового листя й не розірвалася. По боках нас крики лунали: «Бандєра, виході, ми тєбя відім!». Це так вороги ліс «прочісували».*

Володимир Мацишин – учасник бою під Гурбами.
Проживає в м. Шепетівці Хмельницької обл. Фото В. Ковальчука

Значний вплив на перебіг та підсумки «Великої Кременецької акції» мав той факт, що Москві вдалося інфікувати свою агентуру в підрозділи УПА-Південь, зокрема і в штаби. Так, агенти НКДБ активно працювали у з'єднанні «Холодний Яр». Упродовж 1944 р. оперуповноважений УНКДБ Рівненської області Соловйов, через агентів Олексія Поліщука («Лихо»), Олександра Калиновського («Хмара»), Миколу Мельника («Коваленко»), спершу встановив контроль над 80% особового складу куреня Мельника, а потім домігся знищення командира «Холодного Яру» М. Свистуна. Крім того, агенти Соловйова, ліквідували чимало провідників і референтів Служби безпеки у Здолбунівському надрайоні ВО «Богун». Це сталося саме в тій місцевості, де ще напередодні УПА провела мобілізацію і сформувала з новобранців новий курінь якраз на чолі з «Лихом».

Енкаведисти добряче «роз'їли» й еліту з'єднання «Донбас» УПА-Північ. Як свідчив на допитах у радянських застінках начальник штабу з'єднання Юрій Чміль («Тирса»), агентами виявились політвиховник «Донбасу» «Козуб», керівник господарської частини групи «Орлика», керівник навчальної частини, головний лікар. Ю. Чміль також виявив ворожих агентів у таких осередках групи «Донбас», як: школа мінерів, підстаршинська школа, викладач топографії у підстаршинській школі «Байда». А ще на НКВС працювали командир куреня Андрій Трачук («Ломоніс»), очільник сотні «Дніпро» Гаврило Видний («Озон»). Стосовно першого з них, то на початку 1945 р. підрозділ під його керівництвом учиняв розправи над цивільним населенням Тернопільщини, а щоб замести сліди, «для годиться» нападав на голів місцевих колгоспів. Одного разу «ломоносівці» дізналися, де перебуває зі своїм підрозділом впливовий на Волині повстанський ватажок Іван Литвинчук («Дубовий»), і повідомили про це Луцький райвідділ НКВС. Енкаведисти спрямували на повстанців винищувальний батальйон, намагаючись оточити їх. Але «литвинчуківці» успішно вийшли з облоги, а «Ломоноса» взяли в полон. Згодом зрадника знищила Служба безпеки ОУН (б).

Радянські агенти були й серед найвищих командирів УПА-Південь. Так, повстанець «М» у листі до невідомого називав *«шпигуном»* «Лимана» (псевдонім члена військового штабу). Пояснив причину: під час радянської акції (за участю *«кількох тисяч більшовиків»*) у точевицьких лісах на Рівненщині 30 липня 1944 р. той показав їм криївки шефа військового штабу Леоніда Ступницького («Гончаренко»), шефа зв'язку Петра Звараха («Сергій»), а заодно – схованок сотенного УПА-Південь Леоніда Коновалюка («Хмара)». Як і в більшості подібних випадків, оточені упівці не здалися. «Гончаренко» відразу застрелився. Заскочений зненацька керівник зв'язку «Сергій» заходився знищувати важливі документи. Всього ліквідувати не встиг і теж порішив себе з вогнепальної зброї. З його криївки, заляпаної

кров'ю, радянські вороги витягнули «Опис бою під Гурбами», кілька записників, вирізки з журналів і газет, рукописи статей, наплічники з червоноармійськими документами, дві фальшиві печатки. «Хмару» енкаведисти, вочевидь взяли в криївці. Подальша його доля невідома.

6.7.2. «Унівська м'ясорубка» 30 вересня 1944 р.

Свій «бій під Гурбами» мала Львівщина. 30 вересня 1944 р. в районі Угринівського лісу поблизу Сокаля відбулася операція органів контррозвідки «СМЕРШ» разом з бойовими частинами 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту проти загонів УПА чисельністю до 5000 «багнетів».

Удосвіта 30 вересня повстанці дізналися, що до села Унева (нині – Перемишлянський район Львівської області) прибуло дві сотні «більшовиків», які збираються вирушати далі до лісу. Відтак, командир Дмитро Карпенко («Яструб») наказав сотні «Бурлаки» розділитися на дві частини, вийти з лісу назустріч противнику. Одна з цих груп розминулася з ним. Однак іншій навіть не вдалося вийти з лісу, оскільки ворог відкрив щільний вогонь, втискаючи повстанців углиб масиву. Тоді Д. Карпенко надіслав на допомогу дві чоти з сотні «Сіроманці» під командуванням «Косача».

Тим часом більша частина півторатисячного радянського формування з гранатометами і трьома танками повела наступ від Унева на розташування сотень «Сіроманці» та «Бурлака». Перша атака закінчилася нічим, але за нею пішла друга, третя, четверта… Ворог атакував 22 рази, але упівці змушували його відступити. Надвечір посунули танки. Та коли першого танка швидко підбив кулеметник «Вовк», інші завернули назад. Упродовж цілого дня противники обстрілювали один одного з гранатометів. Бій тривав з перемінним успіхом до смерку. Зрештою, зрозумівши, що ворог може їх оточити, вояки УПА відступили.

За даними повстанців, в Унівському бою загинуло до 200 ворожих вояків. Свої втрати було явно применшено (17 убитих). Насправді ж, оскільки обидві сторони конфлікту використовували гранатомети, серйозні втрати мали бути з обох сторін.

6.7.3. Бої в Чорному лісі (1944–1949)

Чимало боїв підрозділи УПА мали з Червоною Армією та військами НКВС на території сучасної Івано-Франківської області. Приміром, у так

званому Чорному лісі, неподалік обласного центру, куреням Василя Андрусяка («Грегот»), а потім – Павла Вацика («Прут») вдавалося почуватися господарями упродовж кількох років! У листопаді 1943 р. вони не дозволили запанувати над лісом німцям, навесні 1944 р змусили відступити звідти радянських партизанів, підрозділи НКВС та регулярні частини Червоної Армії. У червні кращі відділи куреня тимчасово рейдували на захід, аби завдати удару по радянському партизанському з'єднанню Шукаєва. Перечекавши перехід радянсько-німецького фронту в Карпатах, на початку жовтня повернулися до Чорного лісу, щоб відреагувати на перші великі облави військ НКВС. До того ж, непокоїли «дроворуби» – цих заготівельників палива, які невідомо звідки з'явилися, селяни підозрювали в таємній співпраці з НКВС.

Після прибуття в ліс 30-річний курінний В. Андрусяк довідався, що ворог оточив сотню «Гамалії». Тож скликав збори свого куреня (шість сотень) і виголосив таке: *«Навколо нашого лісу є 2000 сталінської голоти. Не смутіться, навіть якщо довелося б прориватись. Стріляти цільно, пам'ятати, що куля – не бочка від оселедців!»*.

Як виявилося, термінової підтримки потребував «сусідній» курінь під орудою «Ромки». Тож В. Андрусяк вивів свій курінь на допомогу. 19 листопада 1944 р., коли повстанці зупинилися перепочити в ліску біля села Селища, то зненацька побачили, як ворог переслідує курінь «Ромки». *«Більшовики гнались як скажені пси за куренем, що відступав. Коли нас минули останні стрільці, сотенний «Прут» крикнув: «Огонь!» Ворог був від нас яких 10–25 метрів. Огонь тривав 5-ть хвилин безперервно. Більшовики не сподівались такого опору й почали відступати, лишаючи за собою узбіччя гори, вstелене трупами. Почали стріляти ракети. Користаючи з того, що ворог відступає, відступили й ми без жадних втрат. Більшовики чекали на поміч з Галича й дочекались. Коло год. 17-ї розпочали між собою бій, який ми чули доброї півтори години. Другого дня довідалися, що було вбитих 173-ри більшовики»*, - згадував старший вістун куреня В. Андрусяка «Співак».

Новий бій з ворогом відбувся 12 грудня, цього разу вже в Чорному лісі. Удар вояків УПА був настільки сильним, що ворог був вимушений залучити авіацію. Того дня повстанці зробили засідку біля залізниці, якою вороги могли вивозити награбоване з села Винограда Надвірнянського району. Але ті вирушили пішки вздовж залізничного полотна. Як тільки наблизилися перші ворожі солдати, повстанці закидали їх гранатами, а також відкрили вогонь із автоматичної зброї. Далі запрацювали гранатометники сотні

«Прута». Після того, як ця сотня не дозволила ворогові оточити повстанців з правого флангу, радянські солдати почали втікати з поля бою. Подейкували, що дехто біг, не зупиняючись, аж до Надвірної. Загалом у бою, за повстанськими даними, загинуло до ста ворогів. Щодо втрат УПА, то достовірної інформації немає. Знаємо лише, що розірвався один із гранатометів, бо його напередодні недбало почистили. Коли ж прибули радянські літаки, за повстанцями вже давно прохолов слід.

Москві не вдавалося встановити цілковитий контроль над Чорним лісом аж до 1951 р. Періодично на вояків УПА там влаштовували облави. Часто солдати, які брали участь в останній, вражали своїм зовнішнім виглядом. З одного боку, майже кожний мав автомат, але з іншого – в багатьох був благенький одяг, дехто ходив навіть босий. Якщо помічали повстанців, то насамперед намагалися їх оточити. Рухаючись, стріляли з автоматів по ногах чи над головами. А ще, для додаткового ефекту, кричали. Повстанці жартома називали своїх переслідувачів *«спортсменами»,* а саму погоню – *«марафонським бігом»* чи *«встановленням світового рекорду».* Якщо червоноармійці чи енкаведисти затримували зі зброєю простих селян, частогусто вели в штаби й піддавали тортурам – *«відрізували статеві органи, пекли залізом, кололи штиками».* Заарештованих жінок і дівчат нерідко ґвалтували. Голі тіла замучених виставляли в людних місцях.

Результати облав виконавці завжди перебільшували. Кожного разу після таких акцій, а вони зафіксовані у серпні, вересні, листопаді 1944 р., квітні, червні, липні 1945 р., січні – квітні 1946 р., березні, травні 1947 р., вересні 1948 р., березні – квітні, травні – червні 1949 р., звітували про знищення підрозділів УПА, але вже незабаром повстанці в Чорному лісі заявляли про себе знову.

Також на воїнів УПА організовували засідки. *«Влаштовують їх у всяку пору дня, в найбільш різноманітних місцях. Ранками засідають по стодолах і оборогах, в пополудневих годинах на краях ліса, в потоках і в самому лісі. Вечорами на підступах до села, стежках, дорогах, коло окремих господарств, на бродах, на кладках, на полі, під лісом і т. п. Днем часом засідають на деревах на краю або в глибині ліса, при стежках або дорогах і ждуть чи хто не буде йти»,* – писав провідник Станіславівського надрайону ОУН(б) восени 1946 р.

Найболючішою для тутешніх підрозділів УПА стала «велика блокада», яка тривала в січні – квітні 1946 р. Тоді радянські спецвідділи робили акцент на пошуку ватажків. 24 лютого на ділянці Чорного лісу в Богородчанському районі Івано-Франківщини під час сутички з рейдовою групою 215-го стрілецького полку внутрішніх військ НКВС загинув легендарний

курінний, командир Станиславівського тактичного відтинка «Чорний ліс» військової округи № 4 УПА-Захід Василь Андрусяк.

6.7.4. Багряне Різдво в Бірчі

«Приходять до мене люди зо скаргами: цього поляки вбили, того пограбували, іншого в білий день замучили й живцем в його власній хаті спалили, а ще іншого забрали в червону армію на передову лінію фронту, або арештували», – такою українська Перемищина запам'яталася греко-католицькому священикові Дмитру Савці, коли навідався туди наприкінці радянсько-німецької війни. У ті часи з містечка Бірчі (нині село між Перемишлем та Сяноком у Підкарпатському воєводстві Польщі) польські прорадянські сили (здебільшого, представники Війська Польського й так званої «народної міліції») вчиняли напади на довколишні лісові українські села й допомагали спецслужбам організовувати депортацію українців до УРСР. УПА протистояла цьому. Тому поляки мусили укріплювати містечка, в яких переважало польське населення, а також тримати в них численні збройні залоги. Навколо Бірчі вони теж спорудили укріплення з бетону, нашпигувавши їх кулеметами й мінометами. А ще зусібіч обплутали містечко загородами з колючого дроту.

Наприкінці 1945 р. упівці одержали інформацію, що ворог на різдвяні свята планує каральні експедиції в українських селах неподалік Бірчі. Відтак, вирішили діяти на випередження. 7 січня 1946 р. о 3-ій ранку Перемиський курінь УПА тактичного відтинку «Лемко» військової округи «Сян» УПА-Захід під командуванням 31-річного Михайла Галя («Коник») розпочав несподіваний наступ на містечко. На той момент у ньому стояло півтисячі військових та міліції, зокрема півсотні вершників. Першою дала про себе чути сотня під командуванням Володимира Щигельського («Бурлака»). Як і планувалося, вона розпочала стрілянину й відвернула на себе увагу польських прорадянських сил. Тим часом інший підрозділ, Василя Ярмоли («Яр»), пробрався вглиб міста й розпочав витісняти ворогів за його межі. Згодом до «ярівців» мала приєднатися решта сотень куреня.

Хоча поляки запекло огризалися з кулеметів, підрозділ «Бурлаки» відкинув ворога, а також здобув 8 укріплених бетонних бункерів. Також вдалося викурити ворогів з його окопів й захопити частину міста й підпалити 20 дерев'яних будинків. А от сотні Дмитра Караванського («Орський)» довелося непереливки. Коли один із підрозділів зайшов у квартал цегляних будинків, то потрапив під перехресний кулеметний вогонь. Тоді

Михайло Галь спробував вирватися до сотні «Д», яка тримала фронт за 300 метрів відти, але не зміг. Більше того, прорадянські сили почали поволі заходити іншим повстанським підрозділам у тил.

Бірчанська битва тривала до 7:30 ранку. На світанку упівці розпочали відступ. Довше воювати не дозволяли обставини – не те що кулеметів, ба навіть звичайнісіньких рушниць у них було значно менше, ніж у ворогів. За даними УПА, поляків під час Бірчанської операції полягло до півсотні. Повстанські втрати склали 23 вбитими та 15 пораненими. Загинув і командир куреня Михайло Галь. На його честь повстанці назвали одну зі своїх підстаршинських шкіл.

На місце полеглого «Коника» призначили уродженця Полтавщини, колишнього лейтенанта Червоної армії Петра Миколенка («Байда)». Цей повстанець командував підрозділами УПА на Перемищині й одночасно виконував обов'язки заступника коменданта ВО «Лемко», допоки влітку 1947 р. не вийшов з іншими підрозділами округи до Західної Європи.

6.7.5. Спільна операція вояків УПА та польських партизанів у Грубешеві проти відділів НКВС та їхніх польських поплічників

Попри загострені українсько-польські стосунки, радянська загроза підштовхувала вояків УПА до тактичної співпраці проти Москви з польськими збройними формуваннями. На жаль, цей потенціал не був реалізований повною мірою. УПА і Армія Крайова (АК) так і залишилися непримиренними ідеологічними противниками, оскільки розходилися в головному – поглядах на майбутнє України: АК бачила Польщу як мінімум у кордонах 1939 р. А проте реальне поєднання зусиль УПА і АК суттєво змінило б розклад сил у Східній Європі, надзвичайно ускладнивши Москві і відновлення контролю над українськими землями, і нав'язування Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії, Угорщині режимів, контрольованих з Кремля. Було б змінено і міжнародне тло боротьби за незалежність України, адже АК як формування польського уряду в Лондоні визнавав Захід.

Однак справа обмежилася лише локальною співпрацею УПА у 1945 р. і польським партизанським з'єднанням «Воля і Незалежність» (ВіН), яке виникло після розпуску Армії Крайової (початок 1945 р.). Спільні зусилля концентрувалися на протидії радянізації Люблінщини та інших східнопольських регіонів. Однією з найуспішніших акцій став збройний напад на енкаведистів, а також їхніх польських прибічників у місті Грубешеві (Люблінське воєводство, Польща) в ніч із 27 на 28 травня 1946 р.

У березні цього року НКВС, польські спецслужби та Військо Польське почали масове виселяти етнічних українців із сіл Грубешівщини до УРСР. Робилося це настільки швидко і зненацька, що люди часто-густо не встигали захопити з собою гроші, одяг і найнеобхідніші речі. Відтак, УПА вирішила оволодіти Грубешевим, де розміщувалися основні сили учасників акції. Планувалося захопити в'язницю, звільнити в'язнів АК та УПА, знищити документи комісії з виселення, розгромити опорні пункти НКВС. Деталі спільного наступу українці та поляки попередньо узгодили 13 травня. На зустрічі представники останніх навіть передали колегам план Грубешева із зазначенням місць перебування ворога.

З українського боку до бою підготувалися стрільці Холмського куреня військової округи «Сян» УПА-Захід (сотні «Вовки І» Петра Лагоди, «Вовки ІІ» Євгена Янчука, «Вовки ІІІ» Семена Приступи і підрозділ Василя Краля). Забезпечення цих підрозділів провіантом та реманентом узяли на себе функціонери Грубешівського надрайону «Лиман» ІІІ округи Закерзонського краю ОУН(б) під керівництвом провідника – 22-річного Євгена Штендери. *«Постановлено, щоби взяли участь в акції кращі вояки, добре одіті, належно пропагандивно підготовані, щоби гідно репрезентувати наші збройні сили перед сусідами»,* – писав він. Є. Штендера сам очолив українських учасників акції. Поляками командував Юзеф Домбровський.

26 травня упівці зустрілися з польськими партизанами в лісі за кілька кілометрів від Грубешева. О пів на другу ночі 28 травня штурм Грубешева розпочався. Польські учасники акції начепили на рукави червоно-білі пов'язки, а українці – білі хустинки. Чимало поляків виступали в уніформі Війська Польського, щоб дезорієнтувати ворогів.

Упівці підібралися до штабу НКВС у Грубешеві з південного боку та півночі, оточили місто півмісяцем і почали обстрілювати «торпедами» (напевно так упівці називали трофейні німецькі ракети «ФАУ»). Першу пустив стрілець «Володя», другу – бунчужний «Шпак». Обидві влучили в ціль. Далі полетіло ще чотири «торпеди». Заскочені зненацька енкаведисти відкрили вогонь з кулеметів у південному напрямку по повстанцях сотні «Вовки І». Вояки УПА відповіли перехресним кулеметним вогнем і гранатами. Сили були нерівні, тож частина енкаведистів відступила на схід, підтягуючись ближче до міських житлових кварталів. Інші забарикадувалися в штабі й успішно відбивали натиск нападників.

Тоді почалася атака на будинок Управи Безпеки Польщі. Зав'язалася перестрілка. Повстанці взяли приступом в'язницю, знищили приміщення ППР, захопивши там документацію. Не змогли оволодіти лише об'єктами Міністерства оборони: охорона чинила запеклий опір, накриваючи підходи рясним кулеметним вогнем.

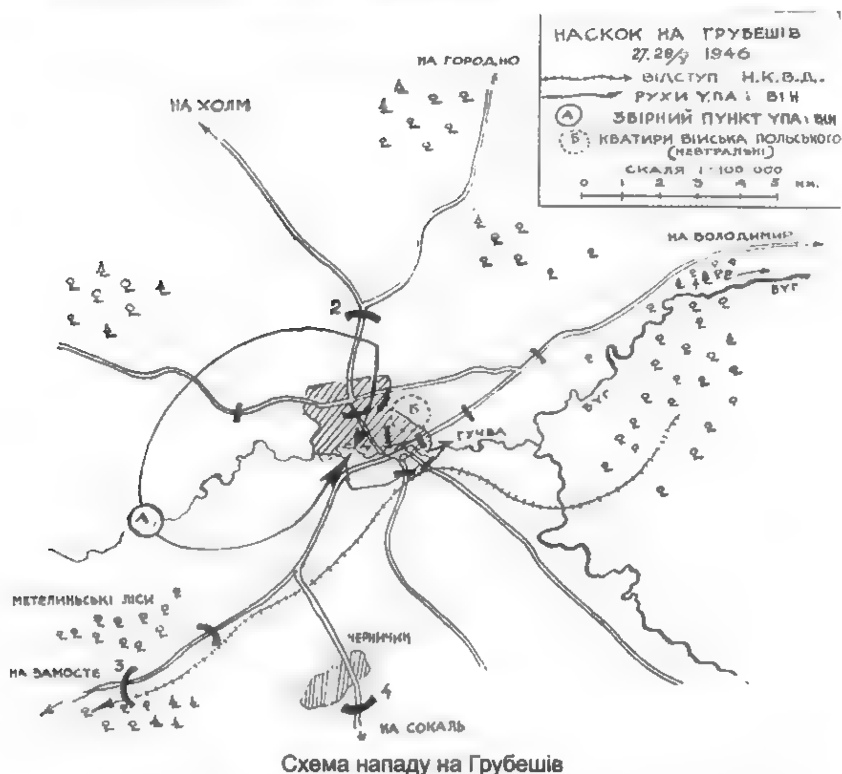

Схема нападу на Грубешів

Бій тривав майже до світанку. Далі українсько-польські повстанці розпочали відступ через Холмський міст. На ньому під гарячу руку сотні «Вовки І» потрапив майор НКВС (упізнали по погонах) і три військовика з Війська Польського. Тут же ворожа танкетка добряче пом'яла групу польських партизанів під командуванням поручника Млота.

У підсумку бою польські поплічники енкаведистів втратили щонайменше три десятки осіб. Ще більше полягло самих енкаведистів (покійників з руїн їхнього будинку вивезли вночі).

Відстрілюючись від підрозділів НКВС і Війська Польського, які отримали підкріплення, упівці й польські партизани відступили до Тарабинського лісу. Ворог гатив по них із танкеток доти, доки повстанці їх не підірвали. Ближче до 6-ї ранку повстанцям вдалося зупинити просування ворожих сил через ліс. Ціною значних зусиль вони не дозволили себе оточити. У тому лісі загинуло кілька повстанців. Дехто, як-от провідник

Євген Штендера, зазнали серйозних поранень. З іншого боку полягло 32 НКВД-иста і 6 стрільців з Війська Польського. Під обстрілом ворогів, повстанці успішно відступили до Мателенського лісу, а відтак зникли в південному напрямку.

Що цікаво, в боях не брав участі 5-й полк піхоти Війська Польського, розквартирований у грубешівських казармах. Можливо, його переконала утриматися від цього розвідка польських партизанів. До речі, офіцером розвідки 5-го полку на той момент був Войцех Ярузельський – президент Польщі у 1989–1990 рр.

6.7.6. «Війна уніформ»

Характерною особливістю тактики УПА впродовж усього її існування було навмисне уникання масштабних і довготривалих боїв. Не маючи за плечима власної держави та державного матеріально-технічного забезпечення, повстанці надавали перевагу диверсіям проти представників ворожих влад, вчиняли саботажні акції, вели агітаційно-роз'яснювальну роботу серед цивільних. А це вимагало постійних переходів на великі відстані. Щоб не бути завчасно виявленими, повстанці практикували переодягання в уніформу червоноармійців, працівників НКВС і НКДБ, міліціонерів. Крім того, так було легше проводити бойові операції та здобувати радянську зброю. Випадки переодягання упівців стають типовим явищем з весни 1944 р. Рідше упівці «мавпували» німецьких військових і польських націоналістів. А курсанти старшинських шкіл УПА носили уніформи всіх європейських армій, хоча в кожного на кашкеті стримів тризуб.

Подібну методику неодноразово використовували й вояки Армії Крайової, які воювали з УПА на Волині. Взимку 1943–1944 рр. вони навіть називали себе псевдонімами відомих українських повстанців, як-от «Рудий», «Сосенко», «Рибак».

Непоодинокими були випадки, коли переодягнуті повстанці зупиняли радянські військові колони нібито для перевірки документів. Старшого офіцера «запрошували до комендатури». Тим часом військових відводили убік, роззброювали і пропонували солдатам влитися до лав УПА. Інколи такі акції закінчувалися неабияким сюрпризом. Приміром, 2 березня 1944 р. в лісі біля села Верби неподалік Дубна на Рівненщині розвідвідділ польової жандармерії УПА в шинелях червонопогонників зупинив німецьке авто з військовими. Звідти вибіг німецький офіцер з піднятими руками і закричав: «Рєбята, нє стрєляйтє, я свой!». Так до рук повстанців потрапив радянський диверсант Микола Кузнєцов.

Восени 1945 р. під час проведення урочистого вечора для радянських офіцерів у Львові, кілька повстанців в одностроях НКВС (серед них – член УПА Григорій Мазурчак з приклеєними вусами) влаштували стрілянину, а далі, коли зчинився гармидер, холоднокровно почали перевіряти документи у «підозрілих» панікерів. Так вони вирахували кількох радянських офіцерів, яких УПА планувала знищити. Переодягнуті повстанці вивели їх із зали театру до парку й там знищили. Ця операція, а нею керував особисто Роман Шухевич, була проведена блискуче, без жодних утрат.

Ще один цікавий приклад – утаємничений перехід загоном УПА білоруських теренів уздовж річки Прип'яті наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. «Закамуфльовані» військові цього підрозділу видали себе селянам Давидгородщини за радянських партизанів.

Приклади перевдягання вояків УПА у ворожі строї можна наводити далі. Так, в «уніформи більшовицькі» зі «звіздкою на чолі» вбиралися підлеглі упівського командира «Бистрого» під час рейду Київщиною влітку 1944 р. У ніч на 1 червня 1944 р. в селі Сапанові Кременецького району (Тернопільщина) до будинку місцевого жителя завітало восьмеро повстанців, одягнених у червоноармійські однострої. Один із чоловіків вдавав із себе радянського капітана, гордо демонструючи орден «Червоної зірки». Ці люди забрали з будинку справжніх радянських старшину та сержанта, а господаря попросили організувати прання білизни свого підрозділу.

26 листопада 1944 р. у бою з кавалерійським ескадроном НКВС ім. Ковпака (йому допомагала 21 бригада військ НКВС), що відбувся коло села Панасівки Заложцівського району Івано-Франківщини, загинув курінний УПА «Роман» в уніформі капітана артилерійських військ Червоної Армії. А під час протистояння з енкаведистами і червоноармійцями в Яворівському районі Львівщини 6–10 травня 1945 р. було вбито сотенного УПА «Верха», вбраного в однострій підполковника Червоної армії.

Відомо кілька випадків, коли упівці діставали однострої працівників НКВС. Невідомий командир, який у грудні 1944 р. проходив селом Межирічкою Радомишльського району Житомирщини і згадував про «візит» своїх побратимів в образі енкаведистів до голови сільради таке: *«В канцелярію зайшли під совітською маркою ... він думав, що то приїхало НКВД в село ловити дівчат на Донбас».*

За потреби українські повстанці навіть перебиралися в жінок. Так, на похоронах курінного «Лиха» (застрелився в оточенні під час бою) в одному із сіл Здолбунівського району 20 серпня 1944 р. зібралося майже три сотні «вусатих жінок». 3 січня 1945 р. до Лучицької сільради (Сокальський район, Львівська область) навідалася група бойовиків Служби безпеки ОУН під

14-16-697

виглядом жінок. Ці чоловіки порішили бійця радянського винищувального батальйону Берга, важко поранили оперуповноваженого НКВС Телєгіна і секретаря сільради Пелеха, після чого зникли в лісі.

Різноманітні однострої, які носила УПА, часто збивали з пантелику не тільки їхніх ворогів, але й навіть місцеве українське населення. Цікаво, що УПА намагалася змусити цивільних відмовитися від воєнізованого вбрання. У жовтні 1943 р. господарський референт Рівненського надрайону ОУН(б) «Гнат» заборонив «*...цивільному населенню і членам організації в запіллі носити військові плащі*», навіть перешиті. А 1 листопада працівник господарської референтури Рівненського надрайону «Харко» оголосив поза законом «*...плащі з цивільного матеріялу, шиті на форму військову*».

6.7.7. «Псевдобандерівці». Вони ж агентурно-диверсійні групи НКВС

У свою чергу Москва після того, як стало зрозуміло, що переважна більшість населення Західної України підтримує визвольний рух, взяла на озброєння тактику дискредитації УПА шляхом формування загонів «псевдобандерівців», які мали вдаватися до терору проти цивільних. Створення таких загонів істотно пожвавилося після виходу спеціальної директиви НКДБ УРСР № 1697/С від 3 серпня 1944 р. «Пвсевдобандерівці» проходять у радянських документах як *«агентурно-бойові групи»* (АБГ), а в ОУН (б) та УПА – як *«провокаційні боївки»*. Набирали в них переважно етнічних українців. Осіб з числа упівців, які з'явилися з повинною, почали включати після доповідної наркома внутрішніх справ УРСР Рясного його шефові Берії від 26 липня 1945 р. № 8/156451.

Члени АБГ ходили в мундирах не тільки упівців, але й Червоної армії, Вермахту, інших армій. Носили шапки з тризубами. Розмовляли українською. Як і упівці користувалися псевдонімами. Цивільним, зазвичай, пояснювали, що відбилися від своїх відділів УПА і шукають із ними зв'язок. Методи дій «псевдобандерівців» були дуже різними. Одні силоміць забирали в селян харчі. Інші влаштовували засідки в селах і хуторах. А дехто ґвалтував, убивав, різав.

Якось одну з АБГ чекісти спеціально використали для того, щоб дізнатися, де перебуває Роман Шухевич. Групу, під виглядом боївки СБ, підіслали до дружини повстанця Наталії. Боївка інсценувала напад на конвоїрів, які перевозили жінку з однієї в'язниці до іншої. Пані Наталію

боївка «відбила», відвела до підготовленої наперед криївки й стала допитувати про чоловіка. Проте дружина Шухевича про нього нічого не розповіла. А відтак, на неї знову «напали» чекісти й забрали з собою.

Чимало подібних груп діяло й на Волині. Приміром, восени 1948 р. на Кременеччині «псевдобандерівці» навмисне викопували криївки, прикрашали їх портретами героїв визвольної боротьби українців (Мазепа, Петлюра, Коновалець та ін.), приводили туди запідозрених» у співпраці з МДБ мешканців сіл начебто на допити. Застосовували тортури. Інші АБГ у другій половині 1940-х рр. наслідили на Холмщині (група колишнього упівського командира куреня «Соколенка»), Ковельщині (Волинська обл.), Дубенщині й Кореччині (Рівненська обл.). Поширювалися чутки й про групу «Короткого», організовану комсомольцями Рівненщини. Станом на вересень 1951 р. в Тернопільській області діяла під виглядом українських повстанців група Михайла Ящука («Оси»).

Була спроба організувати «провокаційні боївки» й на Буковині. Впродовж 1945 р. там діяли групи «Пугача» (Путилівщина), «Берези» (Садгірщина), «Явора» (Сторожинеччина), «Помсти» (Вижнеччина), «Наливайка» (Вашківщина). Що прикметно, АБГ були тут назагал малолюдні, по 5–8 чол. Навіть члени радянських «винищувальних батальйонів», й ті воліли краще воювати в лавах Червоної армії, аніж ставати ще більшими зрадниками свого народу.

Загалом, станом на середину 1945 р. в семи західноукраїнських областях налічувалося 156 АБГ, участь у яких брало понад 1700 осіб. Начальник головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР Леонтьєв радив співробітникам у Литовській РСР використовувати досвід українських колег. А ще радянською методикою – створенням АБГ під виглядом УПА – скористалися польські спецслужби. Такі групи – *«легендовані банди»* – з'явилися на українських теренах, які відійшли Польщі (Закерзоння), в 1947 р. Наприклад, під час проведення сумнозвісної операції «Вісла» одна з них функціонувала при 1-й дивізії Корпусу внутрішньої безпеки. На Лемківщині ця *«банда»* повела операцію проти сотні УПА «Ударники III» Василя Шишканинця («Бір») за те, що перешкоджала вивезенню місцевих українців до СРСР. Утім, у фіктивній групі нараховувалося менше десяти людей, тож, вочевидь, вона не дуже зашкодила сотні «Біра», адже остання влітку того року вільно перейшла на територію України. В кілька разів більше людей входило до легендованої чоти «Чумака». Її польські спецслужби вигадали задля захоплення провідника Закерзонського краю ОУН(б) Ярослава Старуха («Стяг»). У липні «чумаківці»

змусили Ярослава Гамівку («Вишинський)» (колишній оунівець, працював господарським референтом Перемиської округи Закерзонського краю) показати, де знаходиться криївка «Стяга». Але якимось чином провідникові оунівців вдалося уникнути цієї пастки. Його криївку «псевдобандерівці» застали порожньою.

Крім суто практичного сенсу, діяльність агентурно-диверсійних груп мала далекосяжну ідеологічну мету. Саме ці групи чинили ті звірства, в яких радянська пропаганда звинувачувала ОУН та УПА, намагаючись сформувати страхітливий образ українського визвольного руху.

6.7.8. Зміна стратегії боротьби за незалежність

Після перемоги СРСР у війні з Третім Рейхом українські повстанці не склали зброї й воювали за визволення України аж до середини 1950-х рр. А окремі групи спротиву діяли й на початку 1960-х рр. Провід ОУН (б) за кордоном (розміщувався у Мюнхені) вів інтенсивну пропагандистську діяльність, виступаючи за визволення поневолених народів СРСР шляхом організації в радянських республіках національних повстань. Щоб сконсолідувати зусилля українських націоналістів з прибічниками самовизначення інших народів, у 1946 р. було створено Антибільшовицький блок народів. Його очолив близький соратник Степана Бандери Ярослав Стецько. «Закритий сектор» ОУН розробляв плани на випадок збройного протистояння між провідними світовими країнами – третьої світової війни.

Але здобути роль «першої скрипки» в організації визвольних протибільшовицьких повстань у світовому масштабі не вдалося. В США – країні, яка виходила тоді на перше місце в світі – в подібному напрямку працював російський емігрант-кадет Керенський. *«Йдуть вперті намагання постави Керенського в ролю репрезентанта й керманича всіх визвольних, протибольшевицьких змагань, підвести під таку московську імперіалістичну шапку протибольшевицьку боротьбу всіх народів включно з Україною та надати їм усім характер тільки протирежимної боротьби, за усунення большевицької системи, в плані збереження імперії, тільки з дещо вільнішим федеративним пов'язанням інших країн з Московщиною»*, – нарікав Степан Бандера на політику американської влади в листі до Василя Кука в 1951 р.

В Україні відповідно до обставин змінилася тактика боротьби з московською владою. Базовими ланками опору поступово стають невеликі маневрені «боївки», переведені в глибоке підпілля. Територіально збройні

сутички з військами НКВС та Червоної Армії охоплювали найрізноманітніші регіони – Закерзоння, Закарпаття, Галичину, Волинь, Полісся.

В УПА-Захід ще в листопаді 1944-го вирішили замінити «регулярно-військові форми боротьби» на «бойові диверсійні форми». Аналогічна новація за кілька місяців перекинулася й на УПА-Північ. Там цей процес закінчився у вересні 1945 р. А у військовій окрузі «Лисоня» УПА-Захід влітку того самого року командирів тих відділів, що ще залишилися, підпорядкували окружним провідникам *(«із днем 15.7.1945 р. командири відділів УПА нашої ВО підлягають безпосередньо окружним провідникам, до яких будуть приділені, виконують всі їх накази і зарядження та їм звітують»).*

Щодо повного розпуску УПА, то в цій справі є ціла низка нормативних документів. Автори – як із Головного військового штабу армії (ГВШ УПА), так і представники Проводу ОУН(б). Приміром, в інструкції Проводу від червня 1947 р. читаємо: *«УПА розпускається, а її люди повинні перейти у референтури СБ і пропаганди».* Ще через два роки з'являється документ такого самого характеру від імені ГВШ УПА. 3 вересня 1949-го в ньому оголошується про повне розформування військових відділів. Після цього головною силою визвольного руху стають боївки СБ. Отже, «крайній» рік існування УПА – 1949-й, тобто армія проіснувала 6 років.

На Холмщині та Перемищині, українські повстанці воювали три роки (1945–1947). Але вже восени 1945 р. упівському командуванню стає зрозуміло, що тамтешні відділи потребують реформування й часткової передислокації. Р. Шухевич радив акцентувати увагу не на боях, а на пропаганді, організувати відповідні рейди в Польщу й Чехословаччину. Також очікувалося, що взимку з 1946 на 1947 р. радянські війська почнуть блокаду теренів дій УПА в Закерзонні, за прикладом тієї, яку вони вже пророблялн на Івано-Франківщині. Отож, у 1946 р. було вирішено, що у випадку блокади сотні Дуди, Шишканинця і Щигельського підуть пропагандистським рейдом у Західну Німеччину. Решта вояків мали перебути ворожу акцію в підземних криївках. Проте блокади не сталося.

Натомість навесні 1947 р. на етнічних українських землях, які опинилися у складі Польщі, розпочалася нелюдська операція «Вісла». Попервах масовому виселенню українців упівці пручалися, ба навіть атакували польські підрозділи. Однак, зрозумівши що скоро залишаться без соціальної бази, зважилися на «великий рейд» до американської зони окупації Німеччини, в Баварію. Влітку 1947 р. на Захід вирушило кілька сотень Перемиського куреня УПА під загальним командуванням Володимира Щигельського (всього – не більше 400 осіб) та члени підпілля

Перемиської округи ОУН(б). Більшість підрозділів сусіднього Лемківського куреня натомість почали відходити на терени УРСР. До місця, в яке планували потрапити, добралися не всі. Декого було заарештовано на півдорозі в Чехословаччині. Кінцем УПА в Польщі вважається перехід у 1948 р. з Холмщини у Баварію вояків Євгена Штендери («Прірва»).

До речі, польські спецслужби зуміли використати рейди підрозділів УПА на Захід щоб вивідувати про перебіг справ у проводі Закордонних Частин ОУН(б) у Мюнхені. У 1949 р. референт зв'язку (і радянський агент за сумісництвом) Богдан Підгайний – наказав колишньому членові підпілля надрайону «Верховина» Перемиської округи Михайлові Федаку прибути з американської окупаційної зони Німеччини до Польщі й налагодити зв'язок із Зеноном Лапінським. М. Федак виконав доручення (не знав, що Лапінський співпрацює з польськими спецслужбами). 22 жовтня 1949 р., З. Лапінський нібито від імені «проводу ОУН у Польщі» скерував З. Федака у зворотну дорогу. Відтоді розпочинаються регулярні контакти й обмін кореспонденцією між фальшивим «проводом ОУН у Польщі» та ЗЧ ОУН.

6.7.9. Бої на Волині (1945–1955)

Реформування УПА на Волині йшло за певними «лекалами», за аналогією з УПА-Захід, де перехід від «регулярно-військових форм боротьби» до «бойових диверсійних форм» розпочався 25 листопада 1944 р. За вказівкою командувача УПА Романа Шухевича в 1945 р. залишки тамтешніх з'єднань УПА – «ім. Хмельницького» і «№ 44» – були перетворені на «боївки». Можливо, до такого рішення підштовхнули результати перевірки з'єднання «ім. Хмельницького»: в січні – лютому 1945 р. майже в кожній його бригаді була виявлена радянська агентура.

Не те що рядові повстанці, навіть деякі керівні кадри висловлювали занепокоєння ідеєю подрібнення повстанських підрозділів. «*Дуже тяжко перейти їм на нові форми боротьби*», – нарікав 15 травня 1945 р. один із адресантів майбутнього командувача УПА Василя Кука. «*Для них сила – це інша держава (от Англія, Америка!), в гіршому випадку сотні, курені УПА. А як таких нема – лише малі групки-боївки і сітка – то тут же починає мати вплив більшовицька пропаганда, що ми «мізерна купка», «розбитки» – і, значить, нема перспективи*», – підсумовується в цьому листі.

Не всі повстанські командири сприйняли розпорядження командування про розформування підрозділів буквально. Дехто чинив опір до останнього. Хоча 3 вересня 1945 р. політреферент ОУН(б) Яків Бусел про

це докладно проінструктував волинського курінного УПА Семена Котика («Вир»), той зібрав усі свої підрозділи разом (до 400 чол.) на Тернопільщині і пішов у пропагандистський рейд у Здолбунівський район (Рівненська обл.). Там підрозділ потрапив у засідку, повстанці розбіглися врізнобіч. Коли «Вир» повернувся на Тернопільщину, Яків Бусел повторив йому свій наказ. Але той знову почав зволікати – до моменту, поки Бусел не пригрозив звільненням.

На початку осені 1945 р. де-факто УПА на Волині та Поліссі перестала існувати. Станом на 21 вересня «*не залишились і малі відділи УПА*». Провідними суб'єктами опору стають одиниці збройного підпілля ОУН(б) – боївки СБ, кавалерійські підрозділи (ВОП-и), диверсійні рейдові групи, охоронні підрозділи керівного активу («почоти», по 5–25 чол. у кожному).

Ті залишки збройних підрозділів, які протрималися до кінця 1945 р., настільки потерпали від радянських переслідувань і провокацій, що провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі Микола Козак 28 листопада та 1 грудня 1945 р. наказав їх передислокувати в лісисті терени українсько-білоруського Полісся.

У 1945–1946 рр. збройне націоналістичне підпілля на Волині зазнає дуже болючих, а часом і непоправних утрат. До квітня 1946 р. тут вже практично не залишалося працівників СБ, де-факто перестав існувати один із двох «менших» проводів на Волині «Одеса».

Щоб якось зарадити справі, згадуваний вище М. Козак у серпні виступив з ініціативою заміни централізованих проводів стандартної оунівської мережі на екстериторіальні «окремі організаційні осередки». 12 серпня 1946 р. він відновив так званий провід «Степ», а його керівне ядро назвав «тимчасовим провідним осередком». Згаданому осередкові підлягали аналогічні керівні структури Корецького, Костопільського і Сарненського надрайонів, а їм – «звена» в районах (у кожному – не більше 5-ти чол.). Задля конспірації Микола Козак також наказав керівникам осередків називати себе не «провідниками», а «зверхниками». Утім, оновлений провід не проіснував навіть до наступного року. У другій половині 1946 р. через брак кадрів округ «Степ» став поділятися відразу на надрайони.

У 1947 р. важелі керівництва організаціями боротьби з «бандитизмом» (внутрішні війська, підрозділи головного управління боротьби з бандитизмом) перейшли від МВС до МДБ СРСР. На той момент у Західній Україні перебувало 15 полків внутрішніх військ, один полк прикордонних військ, 7 прикордонних загонів, 649 оперпрацівників зі Східної України (всього – до 35 тис. чол.). Чисельна перевага над українським підпіллям була абсолютною.

Василь Кук

У 1948 р. скорочення оунівської мережі тривало. У жовтні 1948 р. у Рівненській окрузі загинули повстанці «Свіжий» і «Стеля». 28 листопада була захоплена криївка в с. Ульбарів, де перебував політичний референт ОУН(б) на Волині та Поліссі Ігор Мельничук («Бук») з Олександром Карп'юком («Ігор»). Повстанці, котрі там знаходилися, наклали на себе руки. На початку нового року загинув зверхник одного з надрайонів Петро Ошуркевич («Сірко», «Андрій»), а на Узецьких хуторах – окружний референт СБ «Спадун», його бойовики «Граб» і «Ярко», референт СБ одного з районів «Дуб». На рубежі 1948–1949 рр. обірвалися зв'язки волинського керівництва ОУН(б) із Берестейським («1042») і Ковельським («2038») «теренами». У квітні 1949 р. у Клеванському районі на Рівненщині загинули зверхник надрайону, зверхники кількох районів і ще 7 осіб. Де-факто було зруйновано організаційну мережу на Дубенщині.

«*Ми мусимо застановитись над питанням збереження Організації на ПЗУЗ* (Північно-Західні українські землі – Авт.). *Бо коли ми візьмемо стан кадрів сьогодні на ПЗУЗ, то вони на викінченню*», – писав провідник ПЗК Іван Литвинчук у листі в січні 1949 р. Аналогічно у листі до підлеглих розмірковував через 3 місяці після того провідник оунівської мережі на Волині та Поліссі Василь Галаса: «*… якщо взяти стан кадрів на ПЗУЗ на сьогоднішній день, то він на грані ліквідації*».

Тому Василь Галаса ще на початку 1949 р. наказав усім «провідним людям», які перебували на організаційних посадах у підпіллі від району і далі вгору, взяти на виховання по одному юнакові, щоб підготувати з них нових членів підпілля. Також провідник поширив інструкцію про заміну назв «організаційно-теренових одиниць».

1950 р. мав стати вирішальним для націоналістичного підпілля, адже закінчувалася п'ятирічка, упродовж якої МДБ мало його остаточно знищити. Від весни скрізь почалися великі облави військ МДБ під виглядом саперів, що розміновують мінні поля часів Другої світової війни. З червня побільшало засідок.

Відтак, у вересні командувач УПА Василь Кук наказав провіднику ОУН(б) на Волині й Поліссі Василю Галасі *«зменшити темпи роботи, скоротити рух, посилити конспірацію, не демонструвати назовні наші сили та можливості»* (реалізація повстанської програми «Дажбог» зі збереження кадрів). У іншій вказівці Василя Кука, для провідника ПЗК Івана Литвинчука, йшлося про потребу радикально скоротити звітування – до одного разу на квартал.

Але новації Василя Кука не допомогли. Заходами МДБ у 1950 – на початку 1951 рр. було ліквідовано практично всі провідні кадри, які ще залишалися на Волині. До січня 1951 р. затягнувся «зашморг» над очільником одного з «менших» тамтешніх країв Іваном Литвинчуком («Дубовий)». У травні 1950 р. загинув провідник Демидівського району Луцької округи Корній Горбовий («Василь», «Степан»). У серпні Дмитро Римарчук («Антон»), керівник охоронної боївки провідника ПЗК І. Литвинчука, пішов на співпрацю з НКВС. У вересні в радянській засідці біля с. Довге Горохівського району загинув колишній провідник Ковельської округи Валерій Бондарчук («Гордій»). У жовтні, на узліссі с. Козирищина Демидівського району підпільники «Варигон» і «Флор», наближені до І. Литвинчука, напоролися на псевдо-мінерів МДБ. 11 грудня 1950 р. заступник «Дубового» Іван Троцюк («Верховинець») разом з двома членами згаданої боївки загинули в с. Радомишль Луцького району від вибуху мінисюрпризу, вмонтованої у батарею живлення радіо. Зрештою, 18 січня 1951 р., на хуторі Синяків Демидівського району на Рівненщині І. Литавинчук потрапив у оточення МДБ і теж загинув, а навесні 1951 р. поліг керівник Дубенського тимчасового проводу «Боровик». Серед тих небагатьох, хто вцілів, виявився провідник Луцької округи Олександр Савира.

Упродовж 1950–1952 рр. зазнали відчутних втрат від МДБ і повстанці Рівненщини. Відомо про загибель провідників Рівненського надрайону – Захара Носа («Явір») (22 червня 1950 р.) і Володимира Троцюка-«Адама» (21 лютого 1952 р.). На початку вересня 1950 р. у криївці, оточеній енкаведистами, застрелився провідник Гощанського району Георгій Власюк («Корній»). Агент НКВС у 1950 р. видав владі 9 підпільників у Острозькому районі. 8 жовтня 1951 р. у криївці в Мізоцькому районі загинув керівник

охорони крайового провідника Анатолія Маєвського – «Юрко». 19 січня 1952 р. МДБ знищило багаторічного провідника Острожецького району Якова Ковжука («Карпо», «Панас») та його дружину Ганну.

За 1951–1952 рр. жертвами радянської влади стали майже всі члени проводу ОУН(б) на Волині й Поліссі. Це Богдан Кузьма зі Служби безпеки (протримався до 15 серпня 1951 р.), «Максим Ат» (займався справами пропаганди, загинув у жовтні 1951 р. від розриву пакунка з літературою), його колега Ніл Хасевич («Зот») (загинув 4 березня 1952 р.), Борис Павлюк («Кулемет») (споряджав боївки, збирав кошти, їздив у рейди; загинув 20 серпня 1952 р.). У підпіллі залишилося декілька людей. Серед них – провідник ОУН(б) на Північно-Західних українських землях Василь Галаса, шеф зв'язку цього проводу Ігор Власик («Назар»), зв'язковий Микола Салата («Бурий», «Кавка», «Мефодь»), провідник Луцької округи Олександр Савира, провідник Ківерцівського надрайону Петро Ксенджук.

Збройне підпілля зазнало непоправних втрат у 1953–1954 рр. 14 травня 1953 р. біля с. Підгайці Луцького району Волинської області енкаведисти вбили Олександра Савиру. 11 липня на конспіративній квартирі у Лепесівському лісі під с. Ямпіль Білогірського району Хмельницької обл. провідника Василя Галасу разом з дружиною захопила агентурно-бойова група МДБ. До цієї справи доклав рук Микола Качановський («Скоб») – колишній провідник Кам'янець-Подільської округи Подільського краю ОУН(б), який пішов на співпрацю з радянською владою. Загинули важливі працівники зв'язку – Ігор Власюк (1953 р.), Микола Салата (вересень 1953 чи 1954 р.).

У листі, відправленому до Василя Охримовича не раніше липня 1953 р., Василь Кук зазначив, що мережа на ПЗУЗ та у Львівському краї знаходяться «*на краю загибелі*», а робота їхніх керівників полягає в «*самозабезпеченні*» і «*збереженні до кращих часів*».

Практично останнім оригінальним прикладом збройного опору «совітам» на Волині та волинському Поліссі стала ініціатива провідника Ківерцівського надрайону Петра Ксенджука («Віктор»). За радянськими даними, у 1952–1954 рр. він «*відновив зв'язок з бандами у поліських районах Волинської і Рівненської областей, підпорядкував їх собі, здійснив їхню реорганізацію, ... проголосив себе провідником і керівником банд Дмитра, Кручі, Рудого*». Двом останнім навіть доручив шукати кандидатів на нових «революціонерів» з-поміж здібної молоді. 27 жовтня 1955 р. МДБ ліквідувало Петра Ксенджука під час спецоперації у с. Ново-Котів Теремнівського району Волинської обл. У 1955 р., як свідчить радянське

джерело, на території Рівненської і Волинської областей залишилося всього 7 повстанських груп, загальною чисельністю 15 осіб. Серед цих людей був заступник Василя Галаси – Анатолій Маєвський. У 1955 р. він застрелився біля с. Здовбиця Здолбунівського району на Рівненщині, щоб не потрапити у радянський полон.

Загалом, серед багатьох дослідників визвольного руху та краєзнавців заведено вважати, що останній на теренах України бій оунівців із радянськими чинниками відбувся 14 квітня 1960 року в Підгаєцькому районі Тернопільщини, між селами Шумляни та Божиковим. У результаті цього бою з опергрупою Тернопільського управління КДБ та загоном Внутрішньої охорони МВС СРСР група з трьох націоналістів потрапила в оточення й була знешкоджена.

6.7.10. Боївки ОУН у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.

Крім бойових диверсійних груп УПА, після закінчення Другої світової війни спротив московській владі чинили боївки Служби безпеки ОУН, які діяли на величезній території – від Львова до Києва. Боївкарі нападали на радянсько-партійний актив, дільничних інспекторів міліції, місцеву адміністрацію, прорадянських релігійних діячів та інтелігенцію. Щодо всіх цих категорій вони, як правило, застосовували методи індивідуального терору. Наприклад, 20 вересня 1948 р. у Львові смертник убив прибічника скасування уніатської церкви Гавриїла Костельника.

Також оунівці намагалися паралізувати роботу невеликих промислових підприємств, колгоспів, фінагентів, машинно-тракторних станцій, лісництв, сільпо, тобто всього того, що так чи інакше нагадувало про радянську владу. Рідше нападали на об'єкти культури, залізниці, трубопроводи. Приміром, у ніч на 28 серпня 1948 р. шестеро оунівців атакували Бронецький склозавод у Городницькому районі Житомирщини. За годину до опівночі 12 вересня боївка у складі 9–10 осіб з автоматами напала на лісопилку в с. Буяння Макарівського району на Київщині, яка обслуговувала газопровід Дашава-Київ, розігнала охорону та захопила автомобіль ЗІС. У 1949 р. оунівці вчинили диверсію на Славутському фаянсовому заводі (Хмельницька обл.).

Серед тих боївок, чия історія більш-менш знана, слід виділити групи Сильвестра Примака («Бутько)», Михайла Криси («Кобзар») і Петра

Колесника («Черник)». Вони в 1945–1951 рр. розгорнули антирадянську діяльність на Житомирщині, Київщині та Черкащині. Декілька аналогічних за структурою і призначенням груп рейдувало у Вінницькій і Хмельницькій областях. У селах, повстанці скликали мітинги, поширювали серед населення націоналістичну літературу, нападали на сільради, колгоспи, торговельні заклади. Наприклад, у Житомирській області підрозділ «Бутька» «почистив» 21 колгосп і сільпо, а також здійснив 2 терористичні акти проти представників радянської влади. Боївка «Кобзаря» оперувала на півдні Київщини – у Ставищанському, Богуславському, Таращанському, Рокитнянському та Лисянському районах. У 1951 р. вона нападала на сільпо у Поправній Білоцерківського і Софіївці Богуславського району. Підрозділ «Черника» найчастіше бачили в Уманському, Христинівському і Ладижинському районах.

Загалом лише протягом 1946 р. і лише у західних областях України було проведено 2598 заходів, спрямованих в основному проти колгоспного будівництва, а в січні – жовтні 1947 р. – 132038. За компартійною статистикою, під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, – загинуло близько 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників, 30 секретарів райкомів, 32 голови й заступників голів райвиконкомів, 37 секретарів комсомолу, 267 керівників колгоспів, 1454 голови сільських рад, сотні депутатів різного рівня, тисячі агітаторів і донощиків.

***

Поразка героїчних змагань ОУН та УПА увінчувала тривалу боротьбу за незалежність України у XX ст. Відновити українську державу не вдалося, що вилилося в страхітливі наслідки включно з Голодомором-Геноцидом 1932–1933 рр., Голодомором 1946–1947 рр., повальні репресії, депортації, шалену русифікацію. Але жертовність вояків УПА не минула дарма. Піднявши прапор війни за незалежність, який випав з рук бійців армій Української Народної та Західноукраїнської Народної Республік, а також численних повстанських загонів, ОУН та УПА не дали згаснути ідеї, рясно окропивши її кров'ю кращих синів України. Без цього незалежність, здобути в 1991 р. була б неможливою.

Розділ 7
Вітчизняна війна за незалежність 2014–? рр.
Попередні нотатки

7.1. Коріння новітньої російської агресії

Новітня російсько-українська війна спалахнула в лютому 2014 р. В умовах, коли вона триває, звісно, немає жодної можливості докладно з'ясувати її перебіг: багато що сховане за сімома печатками. Але загальна картина видається цілком зрозумілою.

Насправді в 2014 р. розпочалася лише гаряча фаза війни, адже після відновлення Україною незалежності в 1991 р. і Кремль, і російська еліта загалом, і пересічні росіяни постійно давали зрозуміти, що в Росії не сприймають існування Української держави, крах СРСР вважають історичним непорозумінням та мислять категоріями неминучості повернення України у московське стійло. Чого варті лише одкровення президента Росії Володимира Путіна в розмові з президентом США Джорджем Бушем на саміті НАТО в Бухаресті (2008): «*Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава. Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами*».

Відкрито висловлювалися й територіальні претензії. Уже в 1994 р. російська Державна дума ухвалила закон, який проголошував Севастополь російським містом. Кремль всіляко торпедував процес демаркації та делімітації сухопутного і морського кордонів з Україною. Восени 2003 р. Москва намагалася силоміць захопити стратегічно важливий острів Тузла в Керченській протоці, розпочавши будівництво перешийку між ним та Краснодарським краєм. Це викликало гостру реакцію в Україні, протверезивши багатьох, але не всіх! Навіть президент Л. Кучма був змушений заявити, що проведену Росією борозну вже ніколи не вдасться затерти. А Верховна рада 23 жовтня конституційною більшістю (369 голосів) ухвалила постанову «Про усунення загрози територіальній цілісності України, яка виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці».

Проте різке падіння ролі Росії на міжнародній арені після розвалу СРСР та разюче економічне відставання від Заходу змушували Кремль

понад два десятиліття відмовлятися від силового сценарію. Відтак у середині 1990-х рр. з'явилася доктрина, яка пропонувала погодитися з формальним існуванням зовнішніх атрибутів Української держави (президент, уряд, парламент, герб, гімн, прапор, дипломатія, грошова одиниця), навзамін формуванню неподоланної залежності України від Росії в усіх сферах, із зовнішньою політикою включно. Поступово викристалізувалися головні підходи Росії до уярмлення України позавійськовими засобами:

– запобігти зближенню України з Європейським Союзом та НАТО, оскільки воно поставило б хрест на ідеї реанімації СРСР;

– унеможливити ефективне реформування української економіки;

– законсервувати залежність України від російських енергоносіїв;

– поставити під контроль російського капіталу ключові галузі промисловості та банківську систему;

– обплутати Україну такими угодами з Росією, які б дозволяли останній втручатися у внутрішні українські справи, розмиваючи суверенітет;

– накинути різні форми залежності українській владі, змістивши центр прийняття стратегічних рішень до Москви;

– контролювати український інформаційний простір з метою вкорінювати у свідомості українців російськоцетризм, ідею «єдиного російського народу», «євразійського простору», «русского міра» тощо.

– унеможливити подолання тяжкої спадщини зросійщення українців та відновлення повнокровного функціонування української мови як серцевини ідентичності та відмінності українців від інших націй;

– сформувати «п'яту колону», готову проштовхувати російські інтереси, а за потреби відкрито підтримати поглинення України Росією;

– наситити українські спецслужби, владу, армію своїми агентами.

По кожному з напрямків використовувався специфічний набір засобів, включно з жорстким тиском та економічними війнами. Москва швидко нащупала головну больову точку України – готовність значної частини української політичної та економічної верхівок здавати національні інтереси держави заради особистих статків, прикриваючись при цьому різними облудними заявами.

Саме задяки цій ахіллесовій п'яті українського суспільства Росія у 1994 р. зуміла разом із Заходом вичавити з українського керівництва фатальне рішення про добровільну відмову від ядерної зброї. Усі заклинання Л. Кравчука та Л. Кучми про те, що Україна технічно не спроможна обслуговувати ядерні заряди, були від лукавого. Як з'ясувалося в 2015 р., якраз Росія не може обійтися без українських спеціалістів і технологій

Підписання Будапештського меморандуму 5 грудня 1994 р.
Зліва-направо: Б. Єльцин, Б. Клінтон, Л. Кучма, Дж. Мейджор

для підтримання в боєготовності міжконтинентальних балістичних ракет. Якби українські очільники послідовно відстоювали національні інтереси України, цілком можна було б за відмову від стратегічних ракет, які так непокоїли США та Західну Європу, виторгувати поступки у питанні тактичної ядерної зброї. Та не становила безпосередньої небезпеки для Заходу, проте виконувала б роль надійного постраху для будь-якого агресора. Ще жахливіша річ полягала в тому, що українське керівництво не змогло (чи не бажало?) обміняти ядерну зброю на тверді імперативні гарантії фізичного захисту території України у випадок вторгнення будь-якого агресора. Будапештський меморандум не мав такої сили і в умовах російської агресії 2014 р. виявився клаптем нічого не вартого паперу.

Самовбивче зречення Україною своєї найвагомішої зовнішньополітичної та військової переваги, наснажило Росію з подвійним натхненням вдатися до формування плацдармів для руйнівного, як на українські інтереси, впливу на Київ. 21 травня 1997 р. було укладено «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією», який хоча й визнавав суверенітет і територіальну цілісність України, але містив пункти, які розчищали Москві дорогу для наступу на українську незалежність. Найодіознішим з них стала згода Києва поділити з Росією

Чорноморський флот та ще й залишити російську його частину в Криму на 20 років в обмін на списання українського боргу за спожитий російський газ. У такий спосіб стратегічні українські інтереси були цинічно принесені в жертву особистому збагаченню купки українських псевдобізнесменів та злочинній нездатності уряду навести лад у паливно-енергетичному комплексі. Перетворення Севастополя на головну базу Чорноморського флоту Росії, присутність останнього в Криму створювали не тільки військово-стратегічний плацдарм для ймовірного наступу на Україну (що й сталося у 2014 р.), а й передумови для активної ідеологічної обробки населення Криму та й усієї України.

Понад усе Москва прагнула завадити зближенню України з ЄС і НАТО. Кремль інспірував антинатовські виступи, дбайливо підтримував проросійські рухи. Коли в 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО вирішувалося питання про надання Україні та Грузії плану дій з набуття членства, Москва використала всі важелі впливу на європейські країни, щоб унеможливити фатальний для її загарбницьких планів сценарій. Водночас Кремль заявляв, що асоціація України з Євросоюзом (до якої тоді було ще дуже далеко) нікому не шкодить. Проте у 2013 р. президент Росії В. Путін доклав неймовірних зусиль, щоб не допустити підписання В. Януковичем угоди про асоціацію на листопадовому саміті ЄС у Вільнюсі.

Натомість з початку 2000-х рр. Кремль періодично намагався загнати Україну в наднаціональні утворення, очолювані Росією. Першим таким проектом стала ідея Єдиного економічного простору (ЄЕП) зі всеохопним російським контролем. 19 вересня 2003 р. договір про створення ЄЕП було підписано у Ялті між Росією, Україною, Білоруссю та Казахстаном. Але Верховна рада, ратифікувала в березні 2004 р. цей договір з умовою, що він не має суперечити Конституції України, що перетворювало ЄЕП на мертвонароджене дитя. У 2013 р. виник Митний Союз, утворений Росією, Білоруссю і Казахстаном.

Брутальне вторгнення Росії в Грузію в серпні 2008 р. засвідчило, що кремлівське керівництво вже чулося готовим до гарячих війн із сусідами. А неадекватна реакція Заходу переконала В. Путіна у тому, що вдасться спустити на пси його незадоволення від агресії на пострадянському просторі. Мовляв, розніжений Захід, просякнутий антивоєнними настроями та бажанням добряче заробляти на економічній співпраці й оборудках з Росією та ще й значною мірою залежний від російського газу, не зможе вдарити по руках. Розраховували й на проросійське лоббі, яке Кремль дбайливо формував серед політичної та бізнесової еліти країн ЄС, не гребуючи й прямим підкупом.

В Україні також проросійські сили, завдяки злочинному паплюженню післяреволюційними владами ідеалів Майдану та сподівань проєвропейських українців, почали опановувати ситуацію. Та й президент В. Ющенко та прем'єр Ю. Тимошенко, попри показний патріотизм, поставили власні меркантильні цілі вище національних інтересів України, що дозволило Москві лише зміцнити свої позиції в Україні. «Помаранчева влада» палець об палець не вдарила, щоб докорінно реформувати Україну, зробити її сильною та здатною військово й ідеологічно протистояти зазіханням Росії. Ніхто й не подумав ліквідувати пропагандистський вплив Кремля, який поширювався через телебачення та інші ЗМІ, особливо на Сході та в Криму, де російські телеканали посідали монопольне становище. Вільно почували себе всілякі антиукраїнські організації. Не було припинено розвал армії, міліції, прикордонної служби. Бажання різних прошарків української верхівки мати свою частку від оборудок на газовому ринку допомогло Росії виграти обидві «газові» війни з Україною, у 2006 та 2009 рр. В останньому випадку прем'єр-міністр Ю. Тимошенко уклала просто таки вбивчу угоду на 10 років, яка в'язала Україну по руках і по ногах, незмірно полегшуючи Росії наступ на українську незалежність. Вершиною цинізму стала відмова Ю. Тимошенко визнати Росію агресором щодо Грузії, привселюдні хіхікання під час знущальних висловів В. Путіна про президента України, а також кпини на адресу М. Саакашвілі за особливості його реакції на вісті з російсько-грузинського фронту.

Після приходу до влади В. Януковича в 2010 р. Москві вдалося вчергове зіграти на продажності української верхівки. У травні 2010 р. у Харкові були внесені доповнення до газової угоди 2009 р. та Договору про дружбу і співробітництво від 1997 р., згідно з якими термін перебування Чорноморського флоту в Криму було продовжено ще на 20 років в обмін на знижку на російський газ для України в 100 $ за 1000 кубічних метрів. Невдовзі В. Янукович публічно заперечив, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українців. 1 липня 2010 р. Верховна Рада України вилучила із Закону «Про засади зовнішньої політики України» пункт про те, що кінцевою метою інтеграції з ЄС і НАТО є вступ до цих міждержавних об'єднань. А тим часом Москва видала на гора черговий поглинальний проект – Митний союз. У 2012 р. Верховна Рада ухвалила скандальний Закон України «Про засади державної мовної політики в Україні», підготовлений відвертими україножерами Вадимом Колесніченком, Сергієм Ківаловим та Петром Симоненком. Закон створював правові підстави для прискореного зросійщення усіх сфер українського життя та розчинення українського світу в «русском мірє».

15-16-697

У цих умовах Москва зробила ставку на потурання нестримного потягу оточення В. Януковича до казкового збагачення, щоб ствотити ситуацію, з якої був лише один вихід – згода на повний контроль Кремля над Україною та на вступ останньої до Митного союзу за позірного збереження на певний час атрибутів державності. Однак брутальність російського тиску та цинізм у прагненні обвести партнера навколо пальця допекла навіть В. Януковича, який вирішив зіграти на геополітичному становищі України. Упродовж 2012–2013 рр. прискореними темпами велися переговори про асоціацію з ЄС, які мали всі шанси завершитися підписанням відповідної угоди на європейському саміті у Вільнюсі 21 листопада 2013 р. В. Янукович грав по-крупному, змушуючи Москву щедро заплатити за відмову України від європейської перспективи. З літа 2013 р. риторика влади була різко розвернута в бік пропагування оптимальності для України інтеграції в ЄС. Президент ламав через коліно противників проєвропейського курсу у Партії регіонів та у владних структурах.

Москва відреагувала у звичному стилі. З метою залякування у серпні 2013 р. була оголошена чергова економічна війна українському експорту в Росію. У російських ЗМІ розпочалася безпрецедентна антиукраїнська істерія. В. Путін та інші посадовці пророчили Україні економічний крах у випадку підписання угоди. На відміну від 2008 р., коли Кремль називав ЄС безневинним ягнятком, тепер асоціація України з ЄС враз почала загрожувати національним інтересам Росії, на що та змушена відреагувати економічними санкціями.

На пікові напруги В. Янукович проводить 2 листопада переговори з Путіним у Сочі й через кілька днів оголошує про зміну курсу, оскільки Україна нібито не готова до асоціації. Ціна питання для нього прояснилася на початку грудня, коли було оголошено про російський кредит у сумі 12 млрд $, який мав би допомогти В. Януковичу переобратися на другий термін на початку 2015 р. Наразі можна лише здогадуватися про зміст потайних домовленостей і якою частиною українського суверeніту чи території України президент торгував, адже на той час в Україні вже буяла Революція гідності і його влада захиталася як ніколи.

7.2. Початок російського вторгнення

Власне бурхлива реакція українського суспільства на відмову В. Януковича підписати угоду про асоціацію з ЄС, а ще більше перебіг Революції гідності підштовхнув В. Путіна до відкритої війни з Україною.

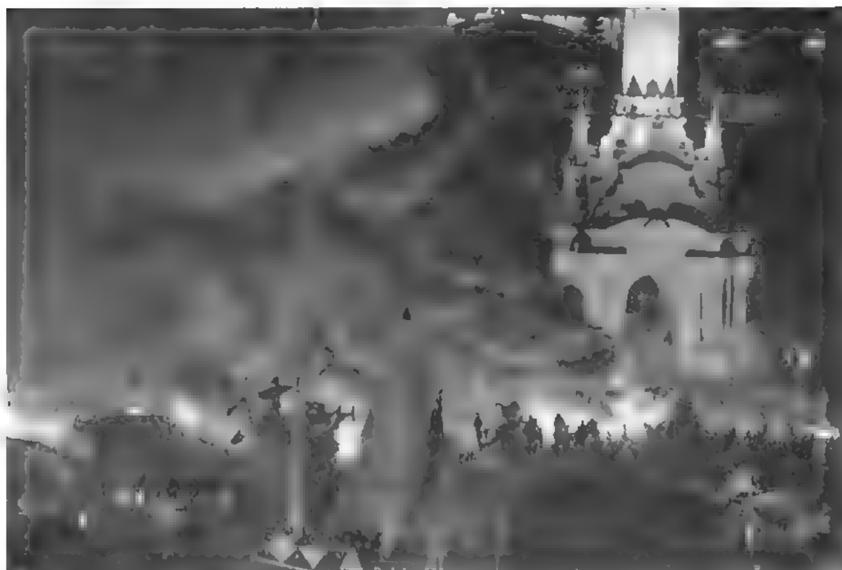
Революційний вибух в Україні шокував не тільки українську верхівку (включно із записною опозицією), а й Москву з її глибокою психологічною травмою від Помаранчевої революції 2004 р. Ніхто не сподівався, що небайдужі до долі України українці, придавлені розчаруваннями від першої революції та беззубості й подвійної моралі поточної політичної опозиції, спроможуться на новий виступ та ще й набагато затятіший, ніж перший. Кремль справедливо розцінив другий Майдан як смертельну загрозу не тільки для своїх експансіоністських планів, а й для збереження самої Росії в її теперішніх межах. Разом з крахом старанно опрацьованого плану беззбройного поглинення України, летіли в небуття ідеї «русского міра», євразійського простору та марень В. Путіна увійти в історію великим відновлювачем Російської імперії.

Відтак Москва розпочинає відверто працювати на придушення Революції гідності руками В. Януковича, попутно заганяючи останнього в глухий кут. Ухвалені Верховною Радою диктаторські закони від 16 січня 2014 р. були скальковані з московських лекал. У центральному офісі СБУ відкрито запрацювали представники ФСБ, українські силові структури отримали з Росії інструкторів та спорядження для розгону мирних демонстрацій, російське телебачення розпочало активну інформаційну війну, прагнучи сформувати демонічний образ Революції гідності і в Росії, і в Україні, і у світі.

Але скутий наближенням зимових Олімпійських ігор у Сочі В. Путін не міг діяти відкрито, щоб не наштовхнутися на бойкот, смертельний для його іміджу в Росії. І це невблаганно працювало на Україну. Та найголовніша причина провалу російських планів полягала в іншому: Кремль наступив на ті ж самі граблі, що й у 2004 р., ставши жертвою своїх понад двохсотлітніх навіювань про те, що українці та росіяни – одне ціле. Вперто прагнучи вкорінити в головах українців і в усьому світі міф про «єдиний російський народ», російське суспільство на певному етапі саме повірило в цю наскрізь фальшиву міфологему. Тому В. Путін виписував спершу Л. Кучмі, а потім В. Януковичу рецепти з розрахунку, що в Україні проживає той самий народ, з яким Кремль має справу в Росії і стосовно якого зомбувальні та пригнічувальні технології виявилися успішними. Та в Україні найшла коса на камінь.

Олімпіада мала завершитися 23 лютого, а вже ніч з 18 на 19 лютого, коли українські силовики пішли на вирішальний штурм Майдану, виявилася переломною. Зранку 20 лютого В. Янукович пішов ва-банк, спробувавши потопити революцію в крові: під час варварської стрільби снайперів по беззбройних повстанцях на Інститутській лягла Небесна сотня, окропивши

15*

Штурм Майдану в ніч з 18 на 19 лютого 2014 р.

своєю святою кров'ю перемогу Майдану. У ніч на 21 лютого В. Янукович та його найближче оточення тікають з Києва, що і в найстрашнішому сні не могло наснитися В. Путіну. Він уже бачив Україну у своїх тенетах, а тепер найвірогідніший сценарій полягав у тому, що вона нарешті вирветься з російської трясовини. І російський президент наважився задіяти останній варіант – війну, який, утім повсякчас брався до уваги.

За понад два десятиліття Росія, здавалося, добре угноїла грунт для переможної війни з Україною, а в роки президентства В. Януковича підготовка завершувалася ударними темпами. Успіхів було досягнуто безсумнівних:

– Україну наскрізь пронизала корупція та компрадорство, що мало паралізувати політичну та економічну верхівку;

– вищі ешелони влади були наводнені промосковськими силами та особами, для яких Україна означала лише територію власного збагачення;

– визріла глибока економічна криза, підсичувана залежністю держави від зовнішніх кредиторів, серед яких одне з чільних місць посідала Росія;

– була розкладена українська армія та міліція. Серед вищих офіцерів налічувалося чимало проросійськи налаштованих осіб, а то й прямих агентів ФСБ. Міністерство оборони очолював проросійський генерал Павло Лєбєдєв, який у 1991 р. відмовився присягати на вірність Україні;

Майданівці на Інститутській

Полонений снайпер перед портретами розстріляних майданівців

– СБУ, служба зовнішньої розвідки у роки президентства В. Януковича фактично опинилася під контролем ФСБ;

– перемога Майдану деморалізувала спецпідрозділи, залучені до придушення революції;

– значна частина українського населення, особливо в Криму та на Донбасі перебувала під потужним російським ідеологічним впливом й була налаштована вороже до Революції гідності та ідеї європейської України;

– в оперативно-тактичному плані російські війська були готові перейти до наступу ледь не по всьому українсько-російському кордону. Ще в кінці 2013 р. під приводом військових маневрів сюди були стягнуті військові частини загальною чисельністю до 70 тис. чол. У прикордонних зонах створили близько ста військових баз.

Головна стратегія Росії полягала в тому, щоб по можливості загребти жар чужими руками, обставивши справу так, нібито самі українці висловили волю знищити свою державу, яка опинилася в руках «київської хунти» й передати Україну під пряму владу Москви. Прогнозувалося, що м'якотілий Захід прореагує приблизно так, як на вторгнення російських військ у Грузію в 2008 р.

27 лютого будівля Верховної ради та Ради Міністрів Криму опинилася в руках військових без знаків розрізнення – «зелені чоловічки» (а насправді російські військові, що пізніше визнає і сам Кремль). Того ж дня з місця розташування Чорноморського флоту Росії до степового Криму почали рухатися кілька БТРів. А Верховна рада Криму ухвалює рішення про проведення 25 травня референдуму з наступного питання: «*Автономна Республіка Крим має державну самостійність та входить до складу України на основі договорів і угод (так чи ні)*». До Криму без погодження з Києвом починають підлітати російські гвинтокрили, а частини української армії у Криму та кораблі Військово-морських сил України опиняються під блокадою екзальтованих місцевих, до яких через день-два долучаються зелені «чоловічки». 3 березня переодягнуті російські військові захоплюють Керченську паромну переправу. Більшість співробітників кримської і севастопольської міліції, прокуратури, суддів, органів влади переходять на бік окупантів. Розпочинається пропагандистська істерія як у місцевих, так і в російських ЗМІ.

28 лютого Державна дума Росії під кримські події ухвалила закон, який спрощував порядок включення нових територіальних суб'єктів до складу Російської Федерації. Тепер достатньо було звернення органів влади такого суб'єкта та позитивного результату місцевого референдуму.

Це був безпрецедентний крок, який дозволяв легалізувати дії «п'ятих колон» на будь-якій території, якщо зовнішньополітичні обставини дозволяли це зробити. А 1 березня Рада Федерації Росії одноголосно ухвалила постанову «Про використання збройних сил Російської Федерації на території України», якою дозволила В. Путіну вторгнення в Україну. Хоча Москва навідріз відмовлялася визнати факт агресії, а офіційний Київ не наважувався на адекватні дії й лише апелював до Заходу та Москви. Наснажений такою реакцією В. Путін дав команду змінити дату референдуму, і слухняна Верховна рада Криму переносить його спершу на 30 березня, а далі – на 16 березня, змінюючи питання. Тепер вони звучали так: 1) «*Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?* 2) *Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України»*.

Тим часом 1 березня прибулі до Харкова та Донецька російські бойовики разом з місцевою «п'ятою колоною тимчасово захоплюють обласні адміністрації. Були спроби спровокувати подібні заворушення в Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Запоріжжі.

Кримський псевдореферендум, проведений під дулами автоматів 16 березня, дав прогнозовані майже 97% за приєднання Криму до Росії. А 18 березня у Москві було підписано договір про входження самопроголошеної Республіки Крим до складу Російської Федерації. 20–21 березня договір ратифікували обидві палати російського парламенту. після чого процес витіснення українських військових з Криму набув безпрецедентного посилення. Врешті, на рівні Києва та Москви було врегульовано питання добровільного виходу українських військових з Криму. Чисельність тих, хто зрадив присязі й залишився служили окупантам, оцінюють в 50%. Більшість з них – контрактники з місцевих, що разюче відтінило всю злочинність відмови ще в 1990-х рр. від принципу екстериторіальності при комплектуванні військових частин.

6 квітня заслані в Україну російські військові, прикриваючись місцевими прибічниками, захопили в Донецьку та Харкові будівлі обласних адміністрацій, а в Луганську – обласне управління СБУ. І якщо в Харкові по гарячих слідах вдалося будівлю в ніч на 7 квітня відбити, то тижнева бездіяльність Києва в Донецьку та Луганську посприяла тому, у суботу 12 квітня російські диверсанти на чолі з колишнім полковником ГРУ І. Гіркіним захопили приміщення міліції у Слов'янську. Майже на два місяці місто стало епіцентром подій, а полум'я війни поширилося на увесь Донбас. 11 травня відбулися псевдореферендуми про створення Луганської та

Донецької народних республік. Невдовзі розпочалися провокативні польоти російських літаків на українсько-російському кордоні в Чернігівській та Сумській області, а також імітації танкових проривів. Україна втратила контроль над майже 500 км кордону з Росією, внаслідок чого та розпочала постачання терористам танків, артилерії, протиповітряних комплексів тощо. Та перед усім світом намагалася видати події за громадянську війну в Україні та свою турботу про долю російськомовного населення. Тому масштабного вторгнення поки-що уникала.

Проте спроби перенести дії на сусідні українські терени наштовхнулися на рішучий спротив. Апогеєм стало побоїще 2 травня в Одесі, коли українські патріоти дали гідну відсіч спробам проросійських сил вчинити заколот у місті. Останні ще й стали жертвами провокації, очевидно спланованої ФСБ, коли втекли від переслідувачів до Будинку профспілок, де більшість заживо згоріла, попередньо отруївшись газом невстановленого походження. Бойовикам не вдалося зміцнитися в стратегічно важливому Маріуполі. А 13 червня завдяки рішучим діям добровольчих батальйонів «Азов» та «Дніпро», а також 2-ї роти Національної гвардії та спецназу МВС владу у місті було відновлено. Це перекреслило російські плани вийти на лінію Дніпра, Придністров'я, а то й оволодіти Києвом.

У ніч з 12 на 13 травня Рада Національної безпеки та оборони ухвалила рішення про початок антитерористичної операції. Головні зусилля концентрувалися на слов'янському напрямкові. Ближче до середини травня українська армія взяла в облогу Слов'янськ. На початку липня зі слов'янським угрупованням було досягнуто сумнівної угоди про коридор до Донецька. Українська армія до кінця виконала домовленості. Колона противника вирушила з міста в ніч на 5 липня, розтягнулася на 3 км і благополучно увійшла до Донецька, перетворений згодом на цитадель окупантів. Після оволодіння Слов'янськом українські війська увійшли в Краматорськ, Артемівськ та Красний Лиман.

1 липня українська армія після 10-денного одностороннього перемир'я перейшла в наступ. Згідно з планом, розробленим Генштабом, передбачалося відрізати ворога від кордону з Росією та методично знищити. 24-а механізована, 72-а механізована та 79-а аеромобільна бригади глибокими маневрами вийшли на лінію українсько-російського кордону. Тим часом українські підрозділи почали звільняти від окупантів та місцевих терористів міста й села Донбасу, скоротивши площу контрольованої противником території на дві третини. Кінець ЛНР та ДНР видавався неминучим.

Проте рятівним кругом для них стала російська армія, адже Кремль не міг погодитися з крахом усього проекту. Ще 10 липня, невдовзі по

тому, як українські частини відрізали російських диверсантів та їхніх найманців від кордону, Росія вдалася до жорстоких нічних обстрілів з системи «Град» зі своєї території, що завдавало величезних втрат. Та, попри це, українські вояки героїчно тримали позицію, що змусило Кремль увести регулярні військові частини. Для більшого психологічного ефекту це сталося 24 серпня. Внаслідок масованого удару 8 батальйонно-тактичних груп росіян загальною чисельністю 4 тис. чол. на Луганському та Донецькому напрямках, а також у зв'язку з прорахунками українського командування та відвертого шкідництва українська армія, зазнаючи болючих втрат, відступила. Трагедією став так званий Іловайський котел, точна кількість загиблих і полонених в якому досі не оприлюднена. В цілому внаслідок контрнаступу російських військ і донбаських терористів українська армія втратила до 60% задіяних технічних засобів.

Але розвинути успіх В. Путін не наважився. Попри усі бравади, що за бажання за два тижні дійде до Львова, насправді зрозумів, що бліцкріг не вдався, а українці влаштують його війську всеохопний спротив. Та й реакція Заходу вийшла за сподівані рамки. Відтак Кремль вирішив зафіксувати здобуте. Домовленості, досягнуті 5 вересня на перемовинах у Мінську між Україною, представниками луганських та донецьких терористів і Росією, передбачали встановлення лінії фактичного розмежування, відведення важкого озброєння на 10 км кожною зі сторін, обмін військовополоненими за принципом «всіх на всіх», відновлення контролю України над російсько-українським кордоном, надання Донбасу особливого статусу у рамках України та проведення виборів за українським законодавством, відновлення Києвом соціальних виплат на Донбасі та ін.

Звісно, таке перемир'я не задовольняло жодну зі сторін і було мертвонародженим дитям. Але попри всі ризики для України, воно давало в її руки механізм апеляції до міжнародного співтовариства. Адже порушення противником Мінських домовленостей легітимізувало старання Києва навколо постачання зброї та спорядження українській армії, збереження і посилення санкцій стосовно Росії.

Ні Москва, ні бойовики не мали наміру дотримуватися мінської угоди й постійно обстрілювали позиції української армії, переходили в наступ малими формуваннями. Апогеєм була повномасштабна війна за донецький аеропорт як важливий стратегічний пункт. 242 дні тривала героїчна оборона аеропорту підрозділами 95-ї аеромобільної бригади 90-го окремого аеромобільного батальйону та добровольчим батальйоном ДУК «Правий сектор» та «Дніпро». Оборонців нарекли «кіборгами». Не в

16-16-697

Метеовежа Донецького аеропорту під час бойових дій

18-річний "кіборг" Сергій Табала ("Север").
Загинув у бою 6 листопада 2014 р.

Захисники Донецького аеропорту

Зруйновані споруди Донецького аеропорту

останню чергу через прорахунки Генерельного штабу на початку січня розпочався масований наступ противника на Дебальцевський плацдарм з метою створити котел і відвоювати важливий залізничний вузол, який зв'язував Донецьк з Луганськом. Та повністю виконати задум не вдалося. У найкритичніший момент українські підрозділи покинули Дебальцево. Але не полишає думка про знову ж таки прорахунки вищого командування, яке так і не змогло організувати належну реакцію на наступ ворога. Після боїв під Дебальцевим Україна втратила цей залізничний вузол.

7.3. Стратегії Путіна: спадкоємність від XV ст.

Багатоплановість чергової російсько-української війни, її відмінності від війн XX – початку XXI ст. викликали скоростиглі висновки щодо її нібито унікальності. З'явилося й спеціальне визначення «гібридна війна». Проте якщо уважно подивитися на все крізь призму попередніх війн, які Московія / Росія вела з метою загарбання українських земель, стає зрозуміло, що насправді Кремль не винайшов нічого нового. Практично всі особливості сучасної війни мають «довгу бороду» в історії війн Росії за українські землі. Деякі з них узагалі родом з XV ст. Специфічною є лише комбінація рис, помножена на новітній рівень технологій, суспільних комунікацій, специфіку розкладу сил на міжнародній арені та стереотипів думання.

Ключовими складовими сучасної російсько-української війни стали:

– офіційні заперечення Росією своєї участі, що вилилось у відмову від прямого оголошення війни та від визнання себе стороною, яка воює;

– прагнення Росії видати війну за громадянський конфлікт в Україні;

– опора на «п'яту колону» серед широкого загалу, у владній вертикалі, спецслужбах, економічній верхівці;

– проведення прсевдореферендумів про створення квазідержавних утворень, та підпорядкування останніх Росії;

– активна інформаційна війна;

– шантаж світового співтовариства можливістю застосування ядерної зброї.

Камуфлювання своєї прямої причетності до війни – типовий засіб російських еліт у війнах з Українською державою. Вперше був застосований під час російсько-української війни 1658–1659 рр., коли вторгнення в Гетьманщину московського війська не супроводжувалося оголошенням війни. Так само в 1917 р. після ультиматуму Українській Народній Республіці,

більшовицька Росія офіційно не оголошувала війну УНР, зробивши заяву, що відхиливши цей ультиматум, Центральна рада поставила себе в умови війни з Радянською Росією. Остання надсилає війська в Україну для захисту трудящих мас (див. с. 126) Аналогом цього крутійства стала нині постанова Ради Федерації від 1 березня 2014 р., яка надавала президенту Росії дозвіл уводити війська на територію України для «нормалізації суспільно-політичної ситуації» і *«виходячи з інтересів безпеки громадян Російської Федерації, наших співвітчизників та особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації, який дислокується відповідно до міжнародного договору на території України (Автономна Республіка Крим»).* 25 червня 2014 р., коли війна вже йшла повним ходом, Рада Федерації блюзнірськи відмінила цей дозвіл на не менш блюзнірське прохання В. Путіна.

Провокування чи підживлення антидержавних рухів, громадянської війни, формування та використання «п'ятої колони», спекуляція на примітивізмі низів у різних комбінаціях використовувалися Московією, починаючи з XV ст. Уже перша загарбницька війна Москви 1492–1494 pp. за землі Середньовічної Української держави позначилася переманюванням так званих верхівських князів, які визнали зверхність великого московського князя. Під час війни 1500–1503 pp. Москві присягнули і перейшли під її крило зі своїми чернігово-сіверськими володіннями нащадки колишніх московських емігрантів князі С. Можайський та В. Шем'ятич і, доєднавшись до загарбників, вирушили завойовувати для них інші українські землі. У цьому випадку маємо тогочасний аналог нинішніх спроб Кремля обставити агресію до Криму та Донбасу так, що Росія лише підтримує бажання місцевого населення підпорядкуватися Москві.

У війні 1507–1508 pp. Москва вперше намагалася використати для деморалізації противника внутрішню усобицю у Великому князівстві Литовському і Руському (повстання українського князя М. Глинського). Напередодні Смоленської війни 1632–1634 pp. Москва вже апелювала, хоча й безуспішно, до низів та до козаків, закликаючи зрадити на свою користь. Під час агресії Московії проти Ранньомодерної Української держави – Гетьманщини в 1658–1659 pp. Московія не тільки збройною рукою підпирала низи проти державної влади, а й розігрувала регіональну карту – Полтавський полк та Запорожжя проти центру, що до болю нагадує сучасні дії Кремля на Донбасі та його ж спроби спровокувати відцентрові тенденції у Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Одесі, Херсоні. Тоді ж Москва вперше використала стратегію формування квазідержавних утворень на

території України. В обозі московського війська перебував «наказний гетьман» Іван Беспалий, якого Москва протиставляла законному правителю гетьманові Івану Виговському, тримаючи за маріонетку. Достоту як сьогодні керівників так званих ЛНР та ДНР.

Під час війни за незалежність України в 1917–1921 рр. усі ці московські стратегії були доведені до досконалості. Тут і натравлювання низів на державну владу за допомогою страшенної соціальної демагогії, і нелегітимний з'їзд Рад у Харкові, який проголосив утворення Радянської України, і Донецька-Криворізька республіка, і переманювання українських військових частин на свій бік та використання своїх агентів для розкладення української армії, й організація заколотів в українських містах Сходу та Півдня. Тоді ж Москва намагалася видати свою агресію за суто громадянський конфлікт в Україні, в якому очолювані більшовиками народні маси воюють з контреволюцією.

А під час протистояння з Українською Повстанською армією активно використовувалися провокації, коли загони НКВС видавали себе за повстанців. Часті випадки перекладення сьогодні російськими окупантами та їхніми найманцями вини за артобстріли на українську армію виразно нагадують стратегії Кремля 1940–1950-х рр. У цей же ряд слід помістити й провокацію зі збитим терористами 14 липня 2014 р. пасажирським Боїнгом.

Несамовите використання інформаційної війни сягає своїми корінням специфіки ідеологічного супроводу Москвою своїх вторгнень, починаючи з війни 1500–1503 рр. Уже тоді було піднято на щит демагогічне гасло про нібито переслідування православних, яких зібралася захищати Московія, а також проголошувалися «історичні» претензії на українські землі. Обидва аргументи аж до середини XVII ст. становили серцевину обґрунтувань усіх московських агресій, після чого залишився тільки останній, бо Москва вела війни вже з Українською державою. У XVI–XVIII ст. гасло оборони православ'я мало той самий сенс, що для XX–XXI заклики до захисту співвітчизників. А сучасна ідеологема про «русскій мір» є прямою аналогією ранньомодерної (XVII–XVIII ст.) ідеї створення панправославного світу на чолі з Москвою.

Усі, хто не розучився думати й хоча б трохи аналізувати, були шоковані цинічністю московської пропаганди, яка вихлюпнулася на Росію, Україну та й цілий світ. «Київська хунта», «фашисти», «нацисти», «бандерівський шабаш», – це ще ненайгрубіші вислови на адресу Революції гідності та нового українського керівництва. «*До влади в Києві прийшли нацисти, бандерівці, фашисти та антисеміти*», заявляв в одному зі

своїх інтерв'ю В. Путін, виставляючи своєрідний ідеологічний стандарт. Українська та західна преса зарясніла порівняннями путінської пропаганди із геббелісівською. Але на тлі нескінченного потоку несусвітньої путінської брехні, шитих білими нитками звинувачень, самозаперечень досі найвідоміший і найуспішніший майстер зомбування люду Геббельс виглядає мало не хлопчаком. За кадром, однак, залишалося інше: В. Путіну, крім творчого використання напрацювань Геббельса, було у кого вчитися на суто російському ґрунті. «Війна маніфестів», яку розгорнув Петро І проти Івана Мазепи (див. с. 111), за своїм духом, стилем та змістом мало чим відрізняється від інформаційної війни як складової агресії В. Путіна. Хіба тільки непорівняльними є суто технічні можливості.

Тож, у 2014 р. російські стратеги не видали на гора нічого принципово нового. Вони йшли протоптаною попередниками дорогою, прилаштовуючи до сучасних вимог підходи, давно випробувані їхніми попередниками – російськими агресорами і окупантами XV–XX ст.

7.4 Путін / Гітлер: історичні паралелі

У рамках шаленої інформаційної війни Російська пропаганда, а також офіційні представники Росії щедро обдаровували українську владу епітетом «фашистська», як і українську армію. А проте стратегії Росії у війні з Україною, риторика В. Путіна щодо обґрунтування російської агресії, практично повністю збігаються з кроками Адольфа Гітлера назустріч Другій світовій війні. А режим В. Путіна в Росії має з гітлерівським режимом багато спільного.

І Гітлер, і Путін відштовхуються від тези про приниження Німеччини чи Росії, яке слід подолати і піднятися з колін коштом загарбання сусідніх земель. У першому випадку відправним пунктом стали умови, нав'язані Німеччині країнами-переможцями Першої світової війни, у другому – розпад СРСР і втрата Росією статусу світової потуги. Обидва диктатори апелювали до «історичних» прав своїх держав на сусідні території – Судети в Чехословаччині та Австрію (Гітлер), Південну та Східну частини України з Кримом (Путін) – та брали на себе функцію захисту співвітчизників – судетських німців (Гітлер), росіян та російськомовних мешканців України (Путін). І Гітлер, і Путін наголошували на мессіанській ролі чи то Німеччини, чи то Росії, розпалювали ворожнечу до сусідів, ксенофобію та мракобісся. І в Судетах, і в Австрії, і на Донбасі та в Криму дбайливо плекали «п'яті колони».

Вражає послідовність дій правителів Німеччини та Росії. Спершу в обох випадках були тріумфально проведені Олімпійські ігри (1936 р. в Берліні і 2014 – в Сочі), покликані піднести міжнародний престиж відповідних країн. Після цього А. Гітлер націлився на приєднання Австрії, а В. Путін запустив процес анексії Криму та війну на Донбасі. Шантажуючи канцлера Австрії Курта фон Шушніга уведенням військ, Гітлер домагався передання влади лідеру німецьких нацистів Артуру Зейс-Інкварту. 12 березня 1938 р. німецькі війська без оголошення війни увійшли до Австрії, де не зустріли опору. У 2014 р. В. Путін повторив цей хід у Криму. Скопіював також трюк з так званим референдумом під дулами автоматів (відбувся в Австрії 10 квітня) і навіть рівень підтримки (99,08% в Австрії і майже 97% у Криму).

Далі Гітлер обрав за жертву чехословацькі Судети, де небезпідставно розраховував на зраду місцевих німців, а В. Путін – розпочав агресію на Донбасі, виставляючи попереду зрадників з числа тутешнього населення. Заспів до анексії Судет дала Судетська нацистська партія, яка вже 24 квітня висунула вимогу надати Судетам автономію. Війна на Донбасі розпочалася під акомпанемент утворення російськими найманцями так званих ЛНР та ДНР. Різнилися, однак, міжнародні обставини. Якщо у 1938 р. західні держави пішли на Мюнхенський зговір з Гітлером, здавши інтереси Чехословаччини й наснаживши Гітлера на агресію та на нову війну в Європі, то в 2014 р., попри всі старання В. Путіна та нерішучість Заходу, подібний сценарій не пройшов. Та й в Україні ворог зустрів несподіваний опір, чого не було в Чехословаччині.

Типологічно схожа риторика Гітлера та Путіна. Для прикладу, Гітлер заявляв: «*Гданськ, Гданськ... Протягом довгого часу ми страждали від жахливої проблеми, проблеми, створеної Версальським диктатом, яка поглиблювалася поки не стала незносною для нас. Як завжди, я прагнув мирним шляхом добитися перегляду, зміни цього становища. Зі своєї власної ініціативи я неодноразово пропонував переглянуті ці незносні умови. Ви знаєте про пропозиції, які я робив для відновлення німецького суверенітету над німецькими територіями, ви знаєте про мої безкінечні спроби, які я робив для мирного врегулювання питань з Австрією, потім Судетською областю, Богемією і Моравією. Всі вони виявилися даремними. Як і на інших німецьких територіях на Сході з усіма німецькими меншинами, які проживали там, поводилися все гірше і гірше. Більше ніж мільйон людей німецької крові в 1919–1920-х рр. були відрізані від їхньої Батьківщини*».

А ось аргументація В. Путіна правомірності анексії Криму:

«У серці, свідомості людей Крим завжди був і залишається невід'ємною частиною Росії. Це переконання, базоване на правді та справедливості, було непорушним, передавалося з покоління в покоління. Перед ним були безсильні і час, і обставини. Безсильні всі драматичні зміни, які ми переживали, переживала наша країна упродовж всього XX століття. Те, що здавалося неймовірним, на жаль, стало реальністю: СРСР розпався. Події розвивалися так стрімко, що мало хто з громадян розумів весь драматизм тих подій та їхніх наслідків. Ми йшли на зустріч Україні, виходячи з того, що гарні стосунки з Україною для нас головне, і вони не повинні бути заручником тупикових територіальних суперечок. Але при цьому, звичайно розраховували, що Україна буде нашим добрим сусідом, що росіяни та російськомовні громадяни в Україні особливо на її південному сході та в Криму будуть жити в умовах дружньої, демократичної, цивілізованої держави, що їхні законні інтереси будуть забезпечені відповідно до норм міжнародного права. Однак ситуація стала розвиватися по іншому. Одна за іншою робилися спроби позбавити росіян історичної пам'яті, а подеколи і російської мови, зробити об'єктом примусової асиміляції. І звичайно росіяни, як і інші громадяни України, страдали від постійної політичної, державної кризи, яка трясе Україною останні 20 років».

7.5. Перетворення війни на Вітчизняну

Війна, розв'язана Росією проти України, попри кричущі помилки української влади та розвал української армії, пішла не за тим сценарієм, який передбачав В. Путін, і швидко перетворилася на загальнонародну. Технічна назва антитерористична операція (АТО), яку офіційно приклали у ніч з 12 на 13 квітня 2014 р. рішенням РНБО до військових дій на Донбасі, абсолютно не відповідає суті речей та притлумлює мобілізаційний та ідеологічний ефект. Як внутрішній, так і зовнішній. Це добре видно з того, що в промові на відзначенні 23-річчя Незалежності України президент Петро Порошенко вперше на офіційному рівні ужив визначення «**Вітчизняна війна за незалежність 2014 р.**». Пізніше неодноразово повторене вустами президента та інших високопосадовців, воно прижилося як універсальне поняття, справді оптимально віддзеркалюючи сутність та значення війни для українського світу.

Власне набуття війною ознак вітчизняної для українців стало найбільшим шоком для В. Путіна, адже його стратегії базувалися на твердому переконанні, що українці та росіяни – один народ і що українці за невеликим винятком психологічно неготові воювати з нібито рідними братами-росіянами. При цьому послідовно зросійщувані у XIX–XX ст. український Схід і Південь трактувалися як російська земля. «*Південь, південь України повністю – там тільки одні росіяни*», – наголошував у своєму виступі на саміті НАТО в Бухаресті (2008) В. Путін. У Кремлі вважали, що російськомовність значної частини населення тамтешніх міст автоматично робить її прибічником «русского міра» та відновлення прямої зверхності Москви над Україною. Для мас була заготовлена ідеологічна доктрина – Новоросії, яку витягнули з шухляди XIX ст. Підсвіжена відповідно до умов XXI ст. доктрина заперечувала заселення та освоєння краю козаками, а пізніше й іншим українським людом, проголошувала його пусткою без сталих поселень, міст, шляхів та господарських об'єктів аж до того часу, як Катерина II знищила Запорозьку Січ (1775 р.). З того часу нібито тільки й почалося заселення та господарське освоєння краю. А тому, мовляв, він не українська земля, а органічна частину Росії – Новоросія.

Реакція ж вирішальної більшості населення поясу Харків – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Херсон – Миколаїв – Одеса стала для В. Путіна справжньою холодною купіллю. Влаштувати парад захоплень органів влади та псевдореспублік не вдалося. Зрадників, без появи яких не обходилася жодна війна у світі, не вистачило на те, щоб підготувати плацдарм для поширення сюди гібридної війни та на позір для світу начебто волею тутешніх мешканців відкраяти від України територію по Дніпро. Навпаки російська агресія викликала тут небачений сплеск патріотизму та прискорила звільнення свідомості від проросійських міфів, дбайливо культивованих Москвою та її прибічниками в Україні упродовж двох століть. Міста вбралися в барви українського державного прапора. Масовими стали паради вишиванок, а футбольні фанати харківського «Металіста» спромоглися на пісню про Путіна, яка вмить стала народною і поширилася по всьому світу. Саме українці Півдня і Сходу виявили чи не найбільшу активність у протидії загарбнику. Саме вони склали ядро добровольчих батальйонів та волонтерського руху. Саме вони стали опорою для новопризначених губернаторів, які зуміли не допустити хаосу. Як би зараз, скажімо, не оцінювати мотиви, методи й цілі Валерія Коломойського, але йому вдалося перетворити Дніпропетровськ на цитадель опору загарбникам та на головний логістичний і медичний центри для

української армії. Подібних результатів було досягнуто і в інших областях. Наприкінці серпня – у вересні В. Путіна ошелешила реакція активної частини маріупольців на загрозу захоплення міста загарбником. Ці маріупольці вийшли на будівництво оборонних споруд та почали всіляко підтримувати захисників міста. А міська рада виділила кошти на будівництво фортифікаційних споруд.

Масова жертовність українців з різних куточків держави, поява добровольців та добровольчих батальйонів, волонтерського руху, – усе це свідчило про те, що більшість населення країни сприйняла протидію російській агресії як свою кровну справу і що головну ідеологічну війну – війну за голови українців – В. Путін програв. А відтак летіли шкереберть усі попередні розрахунки. І бравади, що за бажання він би за два тижні дійшов до Львова, лише відтінювали крах бліцкригу. Чому ж не дійшов, якщо міг? Адже навесні 2014 р. була майже повністю розваленою й не могла виконувати серйозні бойові завдання українська армія. Міністерство оборони зав’язло в корупції та було переповнене нездарами та зрадниками, як, зрештою, і СБУ.

Саме українці своїми пожертвами та волонтери, які взялися за постачання армії всього необхідного – від шкарпеток до деяких видів озброєння – за ремонт техніки та медичну допомогу, унеможливили фатальний сценарій. А добровольчі батальйони («Азов», «Донбас», «Дніпро», ДУК «Правий сектор», «Айдар», «Херсон», «Карпатська Січ», «Чернігів», «Київська Русь», «Світязь» та інші) виявилися тією силою, об яку в умовах переформатування на марші української армії розбилися військові та ідеологічні розрахунки Кремля.

Неймовірно важливим чинником стала поява справжніх героїв, які своєю жертовністю вписали свої імена в золоту скарбницю української звитяги. Тут неможливо перелічити всіх. Їхні подвиги – окрема велика розмова.

Післямова

Вітчизняна війна за незалежність, яка розпочалася у 2014 р. у зв'язку з віроломною агресією Росії, стала черговою в довгому переліку російсько-українських війн. Упродовж майже дев'яти століть українцям довелося протистояти московській експансії, покликаної в сухому залишку не тільки загарбати українські землі, а й повністю асимілювати українців, щоб і сліду українського не залишилося на земній кулі. Багатостолітнє протистояння агресії північно-східного сусіда далося українському світові нелегко. Гірку чашу бездержавності та московської тиранії Україні судилося випити до дна. Нелюдський Голодомор-Геноцид, страхітливі репресії, нищення української мови, повальна русифікація – наочне тому підтвердження. Але попри все українство встояло, продемонструвавши подиву гідну здатність виживати в найкритичніших ситуаціях і тепер, на початку XXI ст., піднявшись з колін, веде війну за справжню незалежність.

Розпочата Кремлем чергова війна дуже показова. Вона з пронизливою відвертістю віддзеркалює чітке розуміння московськими елітами того факту, що Україна остаточно позбувається російських пут, які їм вдалося накинути у процесі знищення Ранньомодерної Української держави, а потім все тугіше затягувати упродовж XIX–XX ст.

Нав'язуючи Україні численні війни, Московія / Росія виробила низку стратегій, які в різних комбінаціях та в різному наповненні простежуються від кінця XV до новітньої Вітчизняної війни за незалежність. Починаючи війну з Україною, російський президент В. Путін насправді не спромігся на щось принципово нове. Усі елементи війни, які використовує нині Кремль, мають своїх генетичних попередників і відрізняються від них лише особливостями, продиктованими вимогами бурхливого сьогодення. Виразні перегуки добре демонструє порівняльна таблиця, яка вміщена поруч.

Московські стратегії війн з Україною

вітчизняна війна за незалежність 2014–?	війна 1500–1503	війна 1507–1508	війна 1512–1522	війна 1632–1634	війна 1658–1659	війна 1674–1676	війна 1708–1709	війна 1917–1921	війна проти УПА
гібридна війна	+	+			+	+	+	+	+
ставка на «п'яту колону»	+	+		+	+	+		+	+
спроба видати вторгнення за внутрішній конфлікт	+	+			+	+		+	
інформаційна війна	+	+	+	+	+	+	+	+	+
риторика про захист православ'я («русского міра»)	+	+	+	+			+		
тактика випаленої землі			+				+		+

Список рекомендованої літератури

Брадович М. На Москву. – Філадельфія, 1951.

Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна середини XVII–XVIII ст. – Київ, 2014.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005.

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – Київ, 2009.

Верига В. Листопадовий рейд. – Київ, 1995.

Вятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів, 2001.

Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. – Львів, 2005.

Горобець В. М. Білорусь Козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – Київ, 1998.

Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – Київ, 1997.

Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992.

Кентрижинський Б. Мазепа. – Київ, 2013.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – Київ, 2008.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.

Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). – Київ, 2012.

Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918. – Київ, 2015.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ, 2006.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. – Київ, 2006.

Лазарович М. Легіон Українських Січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005.

Лойко С. Аеропорт. – Київ, 2015.

Макєєв В. Сто днів полону, чи позивний 911. – Черкаси, 2015.

Марчук І., Тищенко О. Гурби. Квітень 1944-го. Рівне, 2009.

Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. – Київ, 2007.
Моккевич Б. Похід Болбачана на Крим. – Нью-Йорк, 1956.
Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – Київ, 2007.
Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Київ, 2009.
Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір…»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Львів, 2012.
Патриляк І. «Перемога або смерть». Український визвольний рух у 1939–1960 рр. – Львів, 2012.
Положій Є. Ілловайськ. – Київ, 2015.
Ріпецький С. Українське Січове стрілецтво (визвольна ідея і збройний чин). – Нью-Йорк, 1956.
Руккас А. “Разом з польським військом”: армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, чисельність, уніформа). – Ніжин, 2013.
Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. – Біла Церква, 2010.
Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – Третє доопрацьоване видання. – Київ, 2009.
Смолій В., Степанков С. Петро Дорошенко. – Політичний портрет. – Київ, 2011.
Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – Київ, 2009.
Сокирко О. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. – Київ, 2009. – Кн. 1–2.
Україна проти Москви. Збірник. – Мюнхен, 1955.
Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В’ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев’яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів, 2007.
Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – Київ, 2006.
Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-тє видання, виправлене і доповнене. – Київ, 2010.
Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011.
Шанковський Л. Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук,
Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко

«БРАТНЯ» НАВАЛА
Війни Росії проти України
XII–XXI ст.

Оригінал-макет, верстка *В. Корнієнко.*
Наукове редагування *В. Брехуненко.*
Технічне редагування, коректура *Д. Гордієнко.*
Дизайн оправи *А. Кальченко.*

Видавець ПП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ВОО №2662148

Підписано до друку 03.11.2015.
Формат 60x90/$_{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 18.13. Обл.-вид. арк. 18.93
Наклад 4000 прим.

Віддруковано
ПАТ «Віпол»
03151, Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4404 від 31.08.2012

Війни Росії проти України XII–XXI ст.